

8

Історія України

РЕАЛЬНА
ІСТОРІЯ

УДК 94(477)(075.3)

I-90

Авторський колектив:

Акім Галімов — відео, Олександр Гісем, Олександр Мартинюк,
Ольга Сирцова — текст, методичний апарат

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

(наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02.2025 р. № 347)

Видано за рахунок державних коштів.

Продаж заборонено

Створено відповідно до модельної навчальної програми
«Історія України. 7—9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт. Гісем О. В., Бойко В. І., Василенко Я. Л., Даниленко В. М.,
Мартинюк О. О., Охредько О. Е., Сирцова О. М., Тарасюк Т. Д.)

I-90 Історія України : підруч. для 8 класу закл. загал. се-
ред. освіти / [А. А. Галімов, О. В. Гісем, О. О. Мартинюк,
О. М. Сирцова]. — Харків : Вид-во «Ранок», 2025. —
272 с. : іл.

ISBN 978-617-09-9595-7

УДК 94(477)(075.3)

Інтерактивний
електронний додаток
до підручника
доступний за QR-кодом
або посиланням
rnk.com.ua/107943

**ЗРОБЛЕНО
В УКРАЇНІ**

ISBN 978-617-09-9595-7

© Галімов А. А., Гісем О. В.,
Мартинюк О. О. Сирцова О. М., 2025
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2025

Шановні старшокласники!

Чи хотіли б ви стати свідками подій, що відбулися задовго до вашого народження? Підручник, який ви тримаєте в руках, перенесе вас у Ранньомодерну добу (XVI—XVIII ст.). Цей цікавий період в історії України також називають Козацькою добою.

Готові до захопливої подорожі в минуле? Проте перш ніж перегорнути сторінку, ознайомтеся зі змістом і структурою підручника. Весь матеріал у ньому об'єднано у п'ять розділів, кожен із яких містить кілька параграфів, поділених на пункти. Слова й дати, виділені жирним шрифтом, потребують вашої особливої уваги. Працюючи на уроках і вдома, перевіряйте себе, щоб з'ясувати, чи правильно ви запам'ятали хронологію подій, імена історичних осіб, нові поняття і терміни.

Параграф розпочинається запитаннями на повторення та стислим викладом навчальної мети. Щоб вам було зручно й цікаво, до кожної теми підібрано ілюстрації, історичні джерела, карти, таблиці та схеми.

Запитання і завдання після кожного параграфа допоможуть вам здійснити самоперевірку та закріпити знання. Не забувайте звертатися до додаткових джерел (атлас з історії України, енциклопедії, довідники, інтернет тощо).

Разом з підручником вас супроводжуватиме унікальний помічник — **інтерактивний електронний додаток**. Він містить багато корисного для навчання, а саме:

- тестові завдання до кожного параграфа;
- навчальні відеофільми;
- історичні карти, схеми, тексти історичних джерел і цікаву додаткову інформацію;
- словник основних термінів і понять та хронологічну стрічку подій;
- плани-схеми й характеристики різних форм роботи, а також опис методів інтерактивного навчання та розвитку критичного мислення для виконання завдань.

Авторський колектив

Рубрики

☰ Працюємо з джерелом

⚠ Зверніть увагу

☑ Цікаві факти

👤 Постать в історії

📖 Словник

📅 Працюємо з хронологією

🎬 Навчальний фільм

Запорожець. Художник
С. Васильківський. Близько 1900 р.

§ 1. Повторення. Вступ

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке «історія»?
2. У чому полягає взаємозв'язок між історією як наукою та навчальним предметом?
3. Що таке «історична періодизація», «хронологічні межі», «історичні джерела»?
4. На які періоди поділяють історію України?
5. **Працюємо в парах. Метод «Удвох».** Обговоріть і назвіть особливості суспільно-політичного розвитку українських земель у Середньовіччі.
6. **Працюємо разом. Метод «Мозковий штурм».** Назвіть основні здобутки в різних сферах розвитку середньовічного українського населення.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що таке «Ранньомодерна доба історії України», якими є її хронологічні межі й періодизація;
- про взаємозв'язок між історією України та всесвітньою історією;
- які історичні джерела використовують для вивчення Ранньомодерної доби історії України.

1. Ранньомодерна доба історії України. Періодизація. Хронологічні межі

- Чим Ранньомодерна доба відрізняється від попередніх періодів історії України?

Цього року ви продовжите вивчати історію українського народу. У попередніх класах ви ознайомилися з Давньою та Середньовічною історією України. У 8 класі час розглянути **Ранньомодерну добу історії України**, що охоплює події **XVI—XVIII ст.** Цей період в історії України називають також **Козацькою добою**. Козацтво відіграло вирішальну роль у розвитку українських земель. Воно пододало складний шлях від боротьби за свої станові інтереси до створення й захисту **Козацької держави — Війська Запорозького**.

У цей час на українських землях відбулося чимало важливих подій і явищ, постало багато відомих діячів та діячок. Як й інші регіони тогочасної Європи, терени України зазнали впливу Великих географічних відкриттів, Відродження, Реформації і Контрреформації. Тут з'явилися перші переклади Святого Письма народною мовою та виник новий жанр — полемічна література. Тривав розвиток освіти, науки й мистецтва, що ґрунтувався на європейських традиціях Ранньомодерної доби.

На цей час припала ще одна важлива подія: поява Конституції Пилипа Орлика. Вона показала тогочасній Європі, що українське населення підтримує засади демократії та ладне боротися з будь-якими обмеженнями своїх прав. Такі суспільні настрої загалом поширювалися в Європі в Ранньомодерну добу.

Місцева людність, що проживала на українських землях, поступово усвідомлювала себе корінним населенням із власною історією. Це

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

Період	Хронологічні межі	Зміст
Перший	Початок XVI ст. — 90-ті рр. XVI ст.	Українські землі у складі сусідніх держав. Люблінська і Берестейська унії та пов'язані з ними суспільно-політичні зміни
Другий	90-ті рр. XVI ст. — 1648 р.	Поступове загострення суспільно-політичних суперечностей на українських землях. Зміцнення впливу козацтва
Третій	1648—1764 рр.	Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. (Хмельниччина). Створення Української козацької держави. Боротьба за збереження державності. Ліквідація Козацької держави
Четвертий	1764 р. — кінець XVIII ст.	Перехід українських земель під імперську владу

► **Працюємо в парах.** Перегляньте зміст підручника. З'ясуйте, які теми ви розглянете, вивчаючи періоди історії України Ранньомодерної доби.

сприяло формуванню ранньомодерної української **нації**, яка пройшла дві стадії свого розвитку: від появи **соціокультурної спільноти** до зародження політичної нації. Про ці події ви дізнаєтеся зі сторінок підручника.

Вчені використовують різні підходи до періодизації історії України Ранньомодерної доби. У підручнику наведено один із поширених поділів Ранньомодерної доби на чотири періоди (див. таблицю).

2. Взаємозв'язок між історією України та всесвітньою історією

► Наведіть декілька прикладів того, як пов'язані всесвітня історія та історія України.

Всесвітня історія осмислює та аналізує взаємозв'язок і відмінності подій минулого в різних країнах і регіонах світу. Історія України — складова частина всесвітньої історії. Між ними існує міцний взаємозв'язок, адже основні етапи розвитку людства притаманні й історії України. Хоча, звичайно, на українських землях усі процеси мали певні особливості. Поступово на сторінках підручника розгортатимуться ключові події Ранньомодерної доби історії України. Буде цікаво!

А-Я Словник

Ранньомодерна доба (Ранній Новий час) історії України — період в історії України після Середньовіччя, що охоплює події XVI—XVIII ст. Після завершення Ранньомодерної доби розпочалася Модерна доба історії України.

Період (історичний) — етап історичного розвитку, протягом якого відбулися визначні події, явища, процеси тощо.

Нація — об'єднання людей, яке усвідомлює свою ідентичність і має спільну територію, мову, культуру, політичні цінності тощо.

Соціокультурна спільнота — група людей, об'єднаних соціальними та культурними цінностями.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110281

Зі статті «Історія України: Ранній Новий час. До середини XVII ст.»

Пересопницьке Євангеліє. XVI ст.

Козацькі шаблі XVII—XVIII ст.

Троїцький собор у Самарі (Дніпропетровська область). Архітектор Я. Погрібняк. 1773—1779 рр.

3. Історичні джерела з Ранньомодерної доби історії України

► Які типи історичних джерел з історії Ранньомодерної доби України набули для істориків найбільшого значення? Поясніть чому.

Вивчення минулого відбувається за історичними джерелами. Саме їх аналізують дослідники й дослідниці для отримання інформації про той або інший історичний період. Як ви вже знаєте, історичні джерела поділяють на такі типи:

- *речові*: знаряддя праці, побутові речі, зброя, речі ужиткового мистецтва, монети, прикраси, архітектурні споруди, технічні засоби та пристрої тощо;
- *писемні*: хроніки, листи, документи, спогади сучасників і свідків подій тощо;
- *усні*: перекази, легенди, казки, міфи, історичні пісні тощо.

Виділяють також зображальні (візуальні), мовні, топонімічні і традиційно-звичайні джерела. Технічний розвиток сприяв поширенню електронних джерел інформації, створених за допомогою відповідних засобів її фіксації, зберігання, передавання і зчитування.

Писемних джерел з історії Ранньомодерної доби України збереглося значно більше, ніж від попереднього періоду. Серед писемних пам'яток значну кількість становлять релігійні тексти, які пов'язані з процесами Реформації та Контрреформації, укладення унії. Набули поширення щоденники, листи, мемуари, автобіографії, які дають змогу зазирнути в приватне життя людей, дізнатися їхні думки. Цікавими для розуміння тогочасних подій стали козацькі літописи XVII—XVIII ст.

У другій половині XVII ст. у Європі з'явилася преса (газети, журнали). Вона стала важливим джерелом інформації про ті часи. На шпальтах газет траплялася інформація і про події на теренах України.

Із розвитком наукових знань зростала кількість праць українських вчених. Важливим джерелом стали документи державних установ

країн, до складу яких входили українські землі. Це листи правителів, акти сеймів, судові рішення, податкові реєстри, міські хартії, дипломатичні договори тощо. Вони надають інформацію про політичні події, економічні процеси та соціальну структуру тих часів.

Значною є літературна спадщина Ранньомодерної доби. Вірші, поеми, п'єси відображають побут, звичаї та погляди різних верств українського населення. У живописі цієї доби вагоме місце належить жанру портрета. Він засвідчує зміни в ставленні до людини, що поширювалися в цей час у суспільстві.

Варто зазначити, що для створення достеменних уявлень про Ранньомодерну добу історії України необхідно порівнювати й поєднувати інформацію з різних історичних джерел.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Назвіть хронологічні межі Ранньомодерної доби історії України. Скільки вона тривала?
2. На які періоди поділяють історію України Ранньомодерної доби?

Застосовуємо і аналізуємо

3. Визначте за картою атласу, до складу якої держави на початку Ранньомодерної доби належав регіон України, у якому ви живете.
4. **Працюємо в парах. Метод «Удвох».** Розв'яжіть хронологічні задачі.
 - 1) Порівняйте Ранньомодерну добу історії України зі Стародавнім світом і Середньовіччям. Який із цих періодів найкоротший?
 - 2) Як різняться за тривалістю періоди Ранньомодерної доби історії України?
 - 3) Порівняйте періодизації Ранньомодерної доби історії України та всесвітньої історії.
5. **Працюємо в малих групах. Метод «Мозковий штурм».** Складіть поради, як досягти високих результатів у вивченні історії України.

Оцінюємо і створюємо

6. **Працюємо в малих групах.** Складіть структурно-логічну схему, яка пояснює взаємозв'язок між історією України та всесвітньою історією.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- те, що вам вдалося дізнатися та чого навчитися за розглянутим матеріалом;
- те, чим може бути корисним цей матеріал особисто для вас.

Працюємо з хронологією

XVI—XVIII ст.

Ранньомодерна
доба історії
України

Розділ І. Українські землі у складі сусідніх держав. Люблінська унія

§ 2. Українські землі в першій половині XVI ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109580

ПРИГАДАЙТЕ

1. Покажіть на карті атласу українські землі та назвіть держави, у складі яких вони перебували наприкінці XV ст.
2. Якою була система управління на українських землях, установлена тут державами, у складі яких вони перебували?
3. Що таке «становий устрій»? Назвіть його характерні ознаки.
4. Укажіть особливості станового устрою суспільства на українських землях кінця XV ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про систему управління українських земель у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства, Великого князівства Московського (Московського царства), Османської імперії та інших держав;
- про становий устрій тогочасного українського суспільства.

Схеми
rnk.com.ua/110757

1. Українські землі у складі Литви.
2. Українські землі у складі Корони Польської

1. Система управління українських земель у першій половині XVI ст.

- Простежте за картою атласу, які зміни державної належності українських земель відбулися в першій половині XVI ст.

У першій половині XVI ст. українські землі перебували у складі різних держав. Значна їх частина, а саме Підляшшя, Волинь, Східне Поділля (Брацлавщина) і Київщина, входила до Великого князівства Литовського, або Литви (офіційна назва — Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське). Галичина, Белзщина, Холмщина та Західне Поділля належали до Польського королівства, або Польщі (офіційна назва — Корона Польська). Від середини XVI ст. Буковина, Хотинщина й Південна Бессарабія стали частиною Молдавського князівства. У 1514 р. Молдавське князівство разом з українськими землями, що перебували в його складі, потрапило в залежність від Османської імперії. Фортеці Хотин, Бендери, Аккерман стали її важливими опорними пунктами. А Буковина перебувала під прямим османським управлінням. Закарпаттям із XIII ст. володіло Угорське королівство. Унаслідок поразки від османів під Могачем у 1526 р. Угорщина втратила незалежність. Закарпаття поділили між собою Священна Римська імперія і залежне від Османської імперії Трансільванське (Семигородське) князівство.

На Кримському півострові, Кубані й частині Північного Причорномор'я від середини

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVI ст.

XV ст. існувала держава кримськотатарського народу — Кримський ханат, який від 1478 р. перебував у тісних союзницьких відносинах з Османською імперією.

Чернігово-Сіверщина та північна й східна частини майбутньої **Слобожанщини** в 1503—1618 рр. перебували у складі Великого князівства Московського (від 1547 р. — Московського царства).

На українських землях у складі Великого князівства Литовського, як вам уже відомо,

АЯ Словник

Слобожанщина (Слобідська Україна) — історична область, до якої належали території сучасних Харківської, східної частини Сумської, північної частини Донецької та Луганської областей України; південно-східної частини Воронежської, південно-західної частини Белгородської, півдня Курської областей Росії.

Василь-Костянтин Острозький.
Невідомий художник. XVI ст.

А:Я Словник

Воєводство — адміністративно-територіальна одиниця на українських землях у складі Великого князівства Литовського й Корони Польської у XV—XVIII ст.

Привілей — законодавчий акт, ухвала, яку надавав правитель держави окремим особам, групам, станам, землям у Короні Польській і Великому князівстві Литовському (після їх об'єднання — Речі Посполитій) на підтвердження їм деяких вольностей (виняткових прав).

Соціальний стан — група осіб, які мають закріплені законом права й обов'язки; належність до станів була переважно спадковою.

Руська (українська) шляхта — вищий суспільно-політичний привілейований соціальний стан, аристократія на українських землях.

у 70-х рр. XV ст. влада остаточно ліквідувала удільний устрій, запровадила поділ на **воєводства**, якими управляли намісники великого князя литовського.

У складі Польського королівства на українських землях також були утворені воєводства на чолі з воєводами.

Українські землі під зверхністю Молдавського князівства поділялися на Чернівецький, Хотинський і Білгородський повіти, або цинуги (землі). Повітом управляв намісник молдавського господаря, якого називали «установичним старостою». Згодом тут з'явилися й османські управителі, гарнізони.

Закарпаття у складі Угорського королівства було поділене на комітати, або жупи, які очолювали ішпани (жупани), призначені королем.

Кримський півострів і Північне Причорномор'я у складі Кримського ханату поділялися на шість наймаканств (намісництв), якими управляли наймакани (намісники) за призначенням хана.

Чернігово-Сіверщиною у складі Великого князівства Московського (Московського царства) управляли спочатку удільні князі, а після ліквідації уділів — «служилі» князі, підпорядковані великому князю московському (царю).

2. Становий устрій суспільства. Завершення формування шляхти

► Опишіть становище привілейованих станів українського суспільства цього періоду.

Тогочасне українське суспільство складалося зі станів. За своїм статусом, тобто сукупністю прав і обов'язків та наявністю **привілеїв, соціальні стани** поділялися на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані.

Основу вищого привілейованого стану — **руської (української) шляхти** становили 20—30 князівських родів. Колишні удільні князі утворювали в її складі замкнену групу. До неї не можна було увійти завдяки заможності або вищим державним посадам. Князів

поділяли на «княжат головних» (Острозькі, Заславські, Сангушки, Четвертинські, Чарторийські, Корецькі, Гольшанські-Дубровицькі) і «княжат-повітовників». «Княжата головні» не підпорядковувалися місцевій владі, мали право входити до великокнязівської ради й вирушати у воєнні походи зі своїми загонами. «Княжата-повітовники» таких прав не мали, а їхні збройні загони виступали у складі повітового ополчення, підпорядкованого місцевій владі.

До **панів** належала заможна шляхта, яка не мала князівських титулів, але вирізнялася давністю походження, спадковим землеволодінням і привілеями.

До середньої і дрібної шляхти належали зем'яни й бояри. Це була залежна від князів і панів верства. Її представники здобували шляхетство та право на володіння землею, відбуваючи військову (боярську) службу зі своїми загонами кіннотників або особисто.

Дрібна шляхта була єдиною групою у складі свого стану, до якої могли потрапити особи незначного походження за певні заслуги.

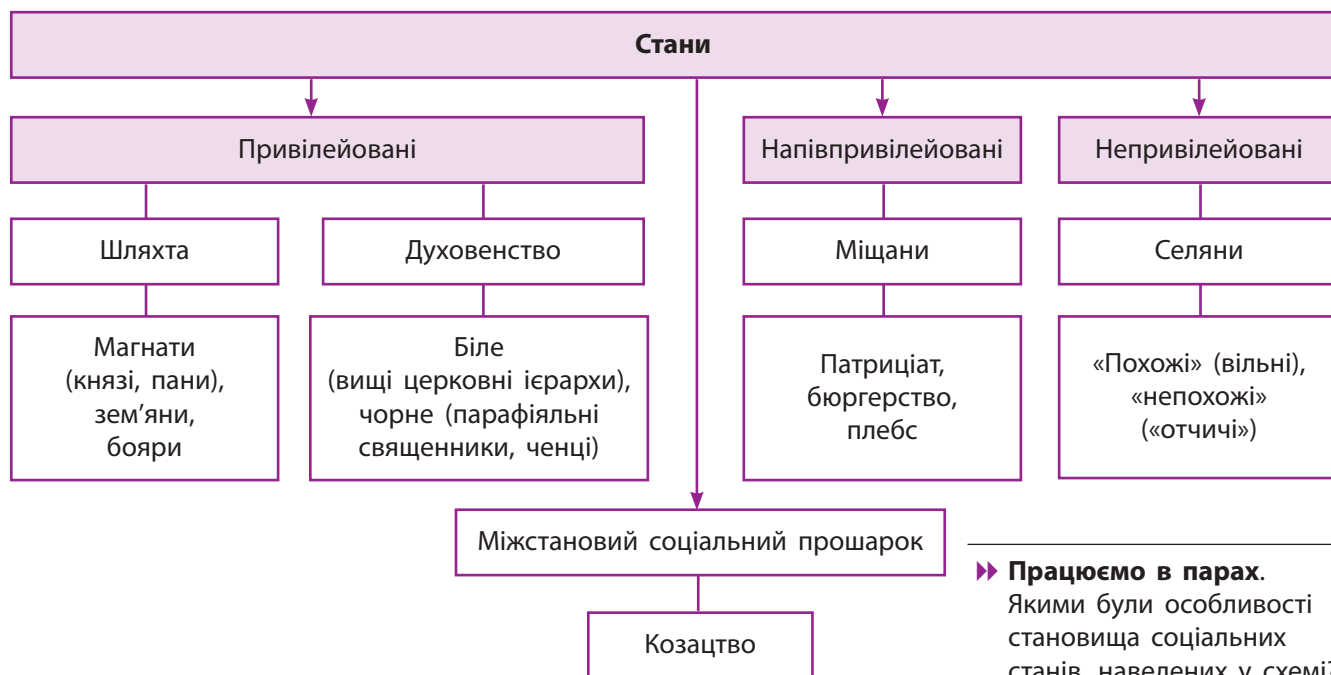
АЯ Словник

Пани — група привілейованого шляхетського стану у Великому князівстві Литовському, Короні Польській, а також на українських землях у їхньому складі.

Цікаві факти

Спочатку у Великому князівстві Литовському термін «пан» застосовували лише до членів великокнязівського дорадчого органу («пани-рада») і «княжат головних». Поступово це слово набуло ширшого значення та перетворилося на шанобливу форму звертання до будь-якої вільної людини — міщанина, козака, шляхтича, представника духовенства.

СТАНОВИЙ ПОДІЛ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА на початку XVI ст.

► **Працюємо в парах.**
Якими були особливості становища соціальних станів, наведених у схемі?

Для вас,
допитливі
rnk.com.ua/110282

Шляхтичі та шляхтянки
XVI ст. Художник
Я. Матейко

АЯ Словник

Литовські статuti — зводи законів Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 рр., створені на основі місцевого литовського й руського (українського і білоруського) права.

Магнати — аристократи, родовиті великі землевласники в Угорському королівстві, Короні Польській, Великому князівстві Литовському, на українських і білоруських землях у їхньому складі та в деяких інших країнах Європи.

Сеймики — зібрання місцевої шляхти в Короні Польській. На українських землях вони з'явилися одночасно з воєводствами.

Сейм — назва вищого законодавчого станово-представницького органу влади в різних державах.

Вальний сейм — вищий законодавчий станово-представницький орган Корони Польської (пізніше — Речі Посполитої). Він складався із сенату та палати послів.

У 1528 р. влада провела «попис земський» (перепис шляхти). Посилання на нього стало відтоді доказом шляхетства. Щодо князів, панів, зем'ян, дрібної шляхти і бояр почали вживати єдину назву «шляхтичі».

Права шляхти у Великому князівстві Литовському було визначено й закріплено в **Литовських статутах**. Перший Литовський статут 1529 р. узаконив поділ шляхетства на шляхту, яка отримувала землі за службу, і **магнатів**. До магнатів належали князі й пани, що володіли містами, містечками й величезними землями за спадковим правом, були підпорядковані лише великому князю литовському та мали власні військові загони. Другий Литовський статут 1566 р. збільшив обсяг прав служилої шляхти, зрівнявши її в правах із магнатами. Шляхта дістала можливість долучатися до управління державою завдяки участі в роботі повітових **сеймиків** і **Вального (загального) сейму**.

Привілейованим станом українського суспільства також було духовенство, що становило майже десятину населення. На українських землях на початку XVI ст. священники належали до двох **конфесій** християнства: католицької і православної. Більшість населення сповідувала православ'я. Православне духовенство не підлягало світському суду, воно поділялося на чорне (ченці й черниці) і біле (світські священники). Вищі церковні ієрархи православ-

ної церкви (митрополит, єпископи, архієпископи тощо) обіймали посади лише за дозволом польських королів і великих князів литовських. Становище нижчого духовенства значною мірою залежало від шляхти, на землях якої були розташовані його **парафії**. Католицьке духовенство користувалося цілковитою підтримкою держави.

За певних умов духовенство поповнювалося представниками інших станів. Так навіть нижчі верстви могли долучитися до привілейованого стану суспільства.

3. Напівпривілейовані й непривілейовані стани

► Порівняйте та визначте відмінності становища напівпривілейованих і непривілейованих станів.

До **напівпривілейованого стану** належали міщани, що мали привілеї на міське самоврядування, окремий становий суд, займалися ремеслом і торгівлею. Проте вони також сплачували податки, виконували повинності на користь приватних власників міст або держави. Найзаможнішу частину населення міст становив **патриціат**, що складався з найбагатших купців, лихварів і ремісників. До **бюргерства** — найчисленнішої, середньої за рівнем заможності частини міщан — належали цехові майстри й більшість купецтва. Значною частиною міського населення був **плебс** — міська біднота, що не мала власності.

Майже 80 % населення українських земель становило **селянство**, яке належало до **непривілейованого стану**. За правовим становищем селян поділяли на королівських (великокнязівських) і приватновласницьких. За характером повинностей розрізняли службових (слуг), данників (чиншових) і тяглих, за ступенем особистої свободи — «похожих» і «непохожих» селян. Право переходити від одного господаря до іншого мали лише «похожі», а «непохожі» селяни примусово й безплатно працювали в господарстві землевласника.

Службові селяни були особисто вільними, за службу вони отримували землю та звільнялися

Русинська шляхта. Реконструкція.
Художник С. Шаменков

АЯ Словник

Конфесія — віросповідання в межах певного релігійного вчення, а також об'єднання вірян.

Парафія — первинна церковна адміністративно-територіальна одиниця у християнській церкві.

🎬 Навчальний фільм

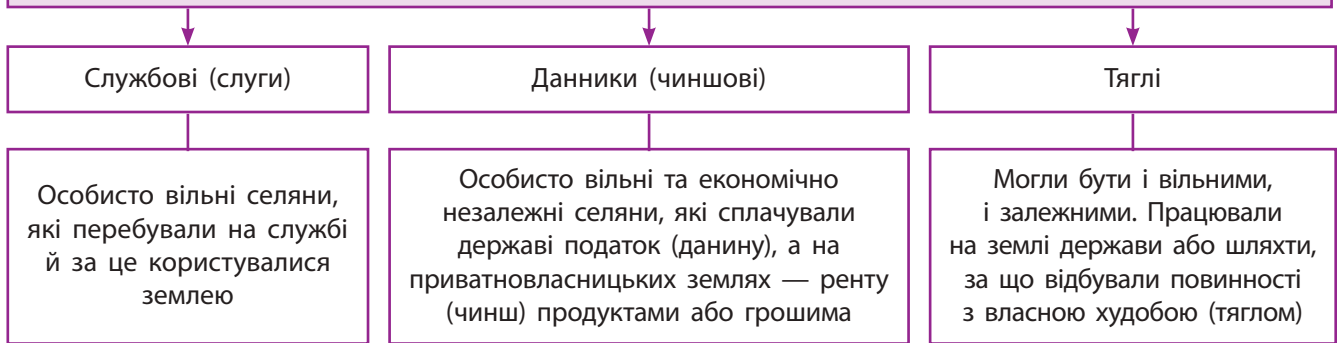
rnk.com.ua/110340

Як український князь
Острозький розбив армію
московитів

📌 Цікаві факти

Майбутнього князя В.-К. Острозького після смерті батька виховувала мати — княгиня Олександра Семенівна з роду Омельковичів—Слуцьких. Вона мала добру для свого часу освіту й була щиро віддана православній вірі. Ці якості вона передала своєму синові.

Селяни за характером повинностей

► Чим вирізнялося становище наведених груп селянства?

А:Я Словник

Рента — тут: дохід від землі, який сплачують власникам за право користування нею.

Оренда — тут: тимчасове користування землею за певну плату.

Селянка. Реконструкція.
Художник С. Шаменков

від інших повинностей. За особисті заслуги вони могли стати дрібною шляхтою.

Більшість селянства становили данники (чиншові). Це були вільні селяни, які сплачували власнику землі за користування нею **ренту** (чинш) продуктами або грошима. Тяглими називали селян, що не мали власної землі й за її **оренду** відбували повинності на користь держави або землевласників зі своїм тяглом (робочою худобою). Вони були як вільними, так і прикріпленими до своїх наділів.

Із представників різних верств населення в цей час на українських землях формувався **міжстановий соціальний прошарок козацтва**. На початковому етапі становлення ці люди займалися степовими промислами та відбивали напади кримських татар. Поступово козацтво зросло кількісно та зміцніло, розпочало боротьбу за визнання за собою прав і привілеїв окремого стану.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Назвіть складові частини станового устрою українського суспільства.
2. Опишіть систему управління українських земель у XVI ст.
3. Чим становище привілейованих станів українського суспільства XVI ст. відрізнялося від напівпривілейованих?

Посол Священної Римської імперії Зигмунд Герберштейн про становище селянства у Великому князівстві Литовському в першій чверті XVI ст.

...Народ жалюгідний і пригнічений тяжким рабством. Бо якщо хто-небудь у супроводі юрби слуг входить у житло якого-небудь селянина, то йому можна безкарно творити що завгодно, грабувати і забирати потрібні для хатнього вжитку речі й навіть жорстоко побити селянина. Селянам же без подарунків закритий доступ до

панів, яке б вони не мали до них діло. А якщо їх і допустять, то все ж відсилають до чиновників і начальників. І якщо ті не одержать дарунків, то не вирішать і не ухвалять нічого доброго... Я сам чув від одного першорядного чиновника при молодому королі такий вираз: «Кожне слово в Литві — золото». [2]

► **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела та визначте, яким було становище селянства в цей період.

Застосовуємо і аналізуємо

4. Визначте за картою атласу регіон українських земель, у якому розташований ваш населений пункт. У складі якої держави він був у цей період?
5. **Працюємо в парах. Метод «Удвох».** Розв'яжіть хронологічні задачі.
 - 1) Через скільки років після проведення «попису земського» прийняли Другий Литовський статут?
 - 2) Скільки років від прийняття Першого Литовського статуту відзначатимуть у 2029 р.?
6. Складіть таблицю «Становий поділ українського суспільства в XVI ст.».

Стан	Статус	Права, привілеї, обов'язки

Оцінюємо і створюємо

7. За додатковими джерелами підготуйте інформаційну довідку для соціальної мережі або інтернет-медіаресурсу «Вшанування пам'яті роду князів Острозьких в Україні».
8. **Працюємо разом. Метод «Уявний мікрофон».** Чому знання про видатних представників минулого українських земель важливе для формування свідомого громадянського суспільства — майбутніх захисників і захисниць України?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- те, як належність до певного соціального стану впливала на місце людини в тогочасному українському суспільстві.

Працюємо з хронологією

- 1528 р. — «Попис земський»
- 1529 р. — Перший Литовський статут
- 1566 р. — Другий Литовський статут

Міщани XV—XVI ст. Художник Ю. Коссак

§ 3. Соціально-економічне життя на українських землях на початку — у середині XVI ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109581

ПРИГАДАЙТЕ

Працюємо разом. Продовжте речення.

1. Для етнічного складу населення українських земель кінця XV ст. було характерно...
2. За релігійним складом населення українських земель наприкінці XV ст. поділялося на...
3. Господарство на українських землях наприкінці XV ст. розвивалося...
4. Особливостями розвитку українських міст у другій половині XIV — XV ст. були...
5. Розвиток ремесла й торгівлі в той час відбувався...

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про етнічний і релігійний склад населення українських земель;
- як розвивалися міста, ремесло й торгівля;
- про найвідоміші замки на українських землях;
- яких змін зазнало життя і становище селянства.

А:Я Словник

Русини — спільна назва, яку використовували в XVI—XVIII ст. щодо православного руського народу, що населяв українські й білоруські землі.

1. Етнічний і релігійний склад населення українських земель

- Наведіть факти, які підтверджують таку думку:
«На українських землях формувалося багатоетнічне населення, що сповідувало різну віру».

У XVI ст. на українських землях більшість місцевого населення становили люди, яких називали **русинами** (русичами, рутенами). Поряд селилися представники польського, литовського, вірменського, єврейського, кримськотатарського, угорського, румунського та інших народів. Залишаючись тут, вони найчастіше зберігали своє віросповідання. Через це на українських землях, крім православ'я, співіснували католицизм, юдаїзм, іслам.

Поширення в Європі Реформації сприяло появі на українських землях прихильників протестантизму. (Детальніше про це ви дізнаєтеся з курсу всесвітньої історії та наступних параграфів.)

Так поступово на українських землях формувалося багатоетнічне населення, що сповідувало різну віру.

2. Міста на українських землях

- Визначте ключові слова, що характеризують розвиток українських міст у цей період.

У XVI ст. на теренах України зростали й розвивалися міста. Найбільше міст було на західноукраїнських землях. На Східному Поділлі та Київщині їхня кількість зменшилася через постійну загрозу нападів кримських татар. Найбільшим містом був Львів, населення якого становило 7—10 тис. осіб. До великих і середніх міст (200—700 будинків) належали

Брацлав, Кременець, Вінниця, Житомир, Луцьк, Острог тощо.

У цей час на українські землі прийшло **магдебурзьке право**. Його надавали містам польські королі та великі князі литовські, а пізніше й великі магнати. Протягом другої половини XIV — першої половини XVI ст. магдебурзьке право здобула більшість українських міст. Містами, які мали магдебурзьке право, управляв **магістрат**. Цей виборний орган міського самоврядування складався з **ради** (адміністративного органу й суду в цивільних справах) та **лави** (суду в кримінальних справах). Раду очолював **бурмістр**, а лаву — **війт**. **Радники** й **лавники** відповідно до норм магдебурзького права були виборними посадовцями. Виборчі права мали чоловіки з патриціату й бюргерства.

Міста розвивалися як центри ремесла й торгівлі. У середині XVI ст. налічувалося понад 130 різних спеціальностей (близько 80 з них були безпосередньо ремісничими). Водночас для більшості містян сільське господарство залишалося важливою частиною життя.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110283
 Із «Трактату про дві Сарматії»

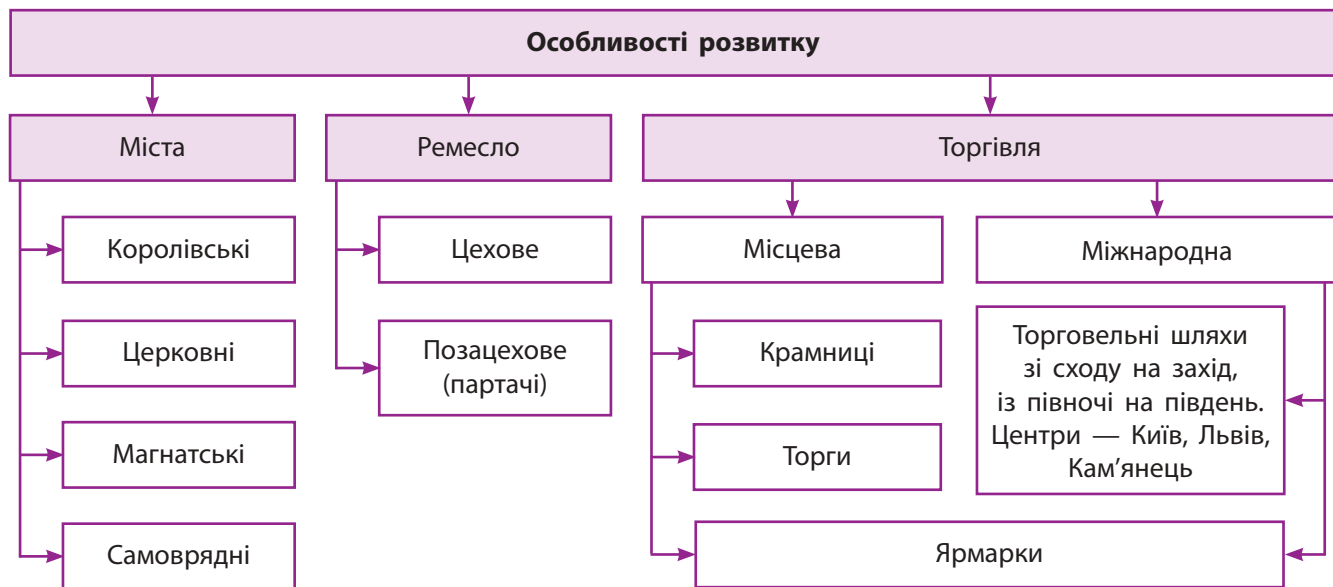
АЯ Словник

Магдебурзьке право — одна з найпоширеніших у Центральній Європі правових систем міського самоврядування, що виникла в Середні віки.

Знаряддя праці чинбаря (майстер з обробки шкіри). Експозиція музею

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ ТА ОСНОВНІ ЗАНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯ в XVI ст.

► Розкрийте зміст наведених у схемі особливостей розвитку міст, ремесла й торгівлі в цей період.

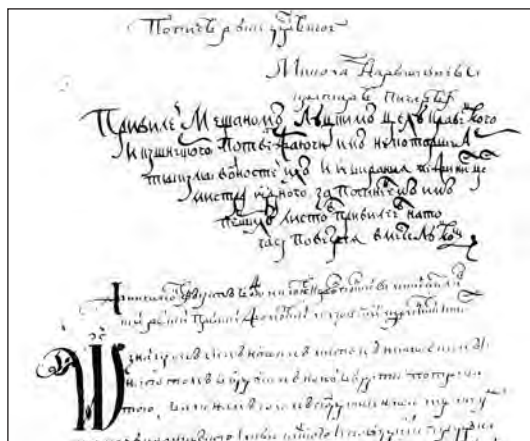

Чинбар. Гравюра XVI ст.

► Спираючись на ілюстрації на с. 17 і 18, опишіть працю чинбара.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110284
 із грамоти польського
 короля Жигмунта
 (Сигізмунда) I

Привілей луцьким міщанам цеху
 кравецького й кушнірського на
 підтвердження їм деяких вольностей
 та обрання з-поміж них цехмістра.
 Сторінка з Литовської метрики XVI ст.
 Фотокопія

На українських землях у складі Корони Польської міські ремісники були об'єднані в цехи. При цьому доступ до цехів для православних міщан ускладнювався. Позацехових ремісників, що не мали можливості вступити до цехів, називали **партачами**. Цехи всіляко боролися з ними. В українських містах у складі Великого князівства Литовського цехи були менш поширені.

Торгівля відбувалася у вигляді **ярмарків** і торгів. Ярмарки влаштовували у великих містах декілька разів на рік. Торги проводили набагато частіше — декілька разів на тиждень. Крім того, щодня працювали **міські крамниці**. Купці в містах створювали об'єднання на зразок ремісничих цехів — **гільдії**.

У цей період активно розвивалася й міжнародна торгівля. Українськими землями проходили важливі торговельні шляхи. Через них товари зі Сходу та Московської держави, а також продукти місцевого виробництва потрапляли до країн Центральної та Західної Європи. З українських земель на захід везли віск, мед, зерно, шкіру, худобу, солону рибу, сіль, деревину. Натомість завозили одяг, ремісничі вироби, вино, залізо, папір, зброю, тканини тощо. Центрами міжнародної торгівлі стали Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець (зараз Кам'янець-Подільський).

3. Замки

► Яким було призначення замків?

У XVI ст. на українських землях зводили чимало **замків** — укріплених будівель, які поєднували житлові та оборонні споруди. Зазвичай вони були оточені високим дерев'яним або кам'яним муром чи земляним валом із кількома вежами, а також ровом.

Усередині замку були розташовані житло господаря, оселі робітників, млин, стайні, майстерні ремісників, колодязі тощо. Часто замок був фортецею, де перебував постійний гарнізон. Господар міг побудувати на території замку палац для проведення урочистих

Схема

rnk.com.ua/110285

Будівництво замку

Луцький замок XVI ст.
Реконструкція.
Художник О. Дишко

- Опишіть за ілюстрацією
Луцький замок XVI ст. як
оборонне укріплення.

прийомів. Отже, замки зводили насамперед для захисту від нападників і як символ влади господаря.

Найбільше замків (близько 90 %) на українських землях збереглося на Львівщині, Івано-Франківщині, Тернопільщині, Волині, Хмельниччині та Закарпатті. Найбільшим у XVI ст. був Житомирський замок, що займав територію завдовжки 130 м і завширшки 115 м. У цей час набув сучасного вигляду Кам'янець-Подільський замок (Хмельницька область), дерев'яні елементи якого замінили на кам'яні. Було реконструйовано укріплення збудованого в XIV ст. замку в Меджибожі (Хмельницька область).

4. Поява фільваркових господарств. Зміни становища селянства

- Які зміни відбувалися в розвитку сільського господарства?

Основу сільського господарства на українських землях становило землеробство. У Галичині, на Волині, Поділлі та в центральних районах Київщини переважала трипільна система землеробства, а на Поліссі, півдні Київщини й Переяславщині зберігалися менш продуктивні двопільна й перелогова системи.

Руїни Корецького замку
(Рівненська область).
Надбрамна вежа замку
зображена на гербі міста Корець

Працюємо з джерелом

rnk.com.ua/110758

Із «Трактату про дві
Сарматії»

© Навчальний фільм

rnk.com.ua/110341

Таємниці Радзивіллів.
Олика. Українські палаци.
Золота доба

❑ Цікаві факти

За оцінками дослідників, на теренах України в різні часи налічувалося близько 5 тис. замків і фортець. До наших днів збереглося близько 100 таких споруд у різному стані.

АЯ Словник

Товарне виробництво — виробництво продукції на продаж, а не для власного споживання.

Фільварок — хутір, маєток, велике шляхетське господарство, орієнтоване на ринок; був багатогалузевим господарством, де вся земля належала землевласнику. Фільваркове господарство базувалося на праці селян, що відробляли панщину.

Меджибізький замок (Хмельницька область). Сучасний вигляд

Поступово набували поширення досконаліші знаряддя праці. Поряд із сохою почали використовувати плуг із залізним лемешем, у який запрягали волів. Трипільну систему й оранку плугом здебільшого застосовували в господарствах шляхти. Крім землеробства, розвивалися скотарство, городництво, садівництво, бджільництво, рибальство й мисливство.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського сільське господарство мало переважно натуральний характер, тобто продукти виробляли для власних потреб.

Сільське господарство українських земель у складі Корони Польської поступово підлаштовувалося під потреби європейського ринку. Зростав попит на продукцію промислів і сільського господарства. Із метою збільшення обсягів **товарного виробництва** шляхта почала створювати **фільварки**, збільшувати **панщину** та відбирати землю в селянства. Одночасно із цим зростала кількість «непохожих» селян, прикріплених до господарства землевласників.

Господар фільварку відмовлявся від грошової або натуральної ренти (чинш) і переходив до відробіткової ренти (панщини), яку селяни виконували за можливість користуватися землею.

Орну землю, яка належала землевласнику, вони обробляли власними знаряддями праці. Проте господар фільварку розпоряджався всім зібраним урожаєм із цих земель.

Залежне селянство було змушене працювати на землевласника в обмін на можливість вести своє господарство. На українських землях у складі Польського королівства й Великого князівства Литовського щодо такої форми ренти інколи застосовували назву «кріпацтво», а селян називали кріпаками. Цим підкреслювали, що селянство ставало прикріпленим до господарств землевласників.

Поширенню фільваркової системи господарювання на українських землях у складі Великого князівства Литовського сприяла «Устава на волоки». Цей документ у 1557 р. прийняв польський король і великий князь литовський Жигмунт (Сигізмунд) II Август. Земельні володіння виміряли й поділили на панські й селянські. Селянські ділянки мали назву волоки. Розмір волоки залежав від якості земель і становив від 16,8 до 21,8 га. Це забезпечувало прожитковий мінімум великої селянської родини. За користування волокою спочатку тяглі селяни мали відпрацювати два дні панщини на тиждень на панських землях.

Аграрна реформа Жигмунта (Сигізмунда) II Августа передбачала єдині повинності для селянства. Головними з них були панщина і грошовий оброк (чинш). До додаткових повинностей належали згони — строкові сільськогосподарські роботи, пов'язані зі жнивими, косовицею, переорюванням землі, і продуктовий оброк — дякло.

Волочна система зруйнувала давню форму користування землею сільською громадою й замінила її на подвірну. Збільшилися повинності селян, було обмежено їхні права переходу до іншого господаря. Селянство позбавили права користуватися лісами, зменшили площу спільних земель (пасовища, луки). До кінця XVI ст. волочна система землекористування поширилася й на землі шляхти та

Фільварок Завісся Новогрудського повіту (нині Білорусь). Художник Н. Орда

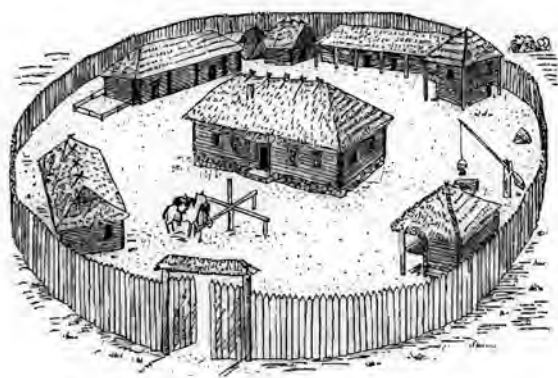
АЯ Словник

Панщина — одна з форм земельної ренти залежних селян, які примусово працювали в господарстві землевласника зі своїми сільськогосподарськими знаряддями та мали обмежену особисту свободу.

Кріпацтво (кріпосне право) — особиста залежність селянина від землевласника.

Зверніть увагу

Назва «кріпацтво» походить від купчих документів («кріпостей») на землі із селянами в Московській державі від кінця XV ст. (тут система кріпацтва фактично перетворилася на рабську залежність). Кріпаки працювали не лише в сільському господарстві, а згодом і на мануфактурному виробництві. На українських землях система прикріплення селян до землі виникла ще за часів Русі. Так, у XI—XII ст. у Русі існувала категорія «посаджених на землю» холопів.

Шляхетське господарство. Реконструкція

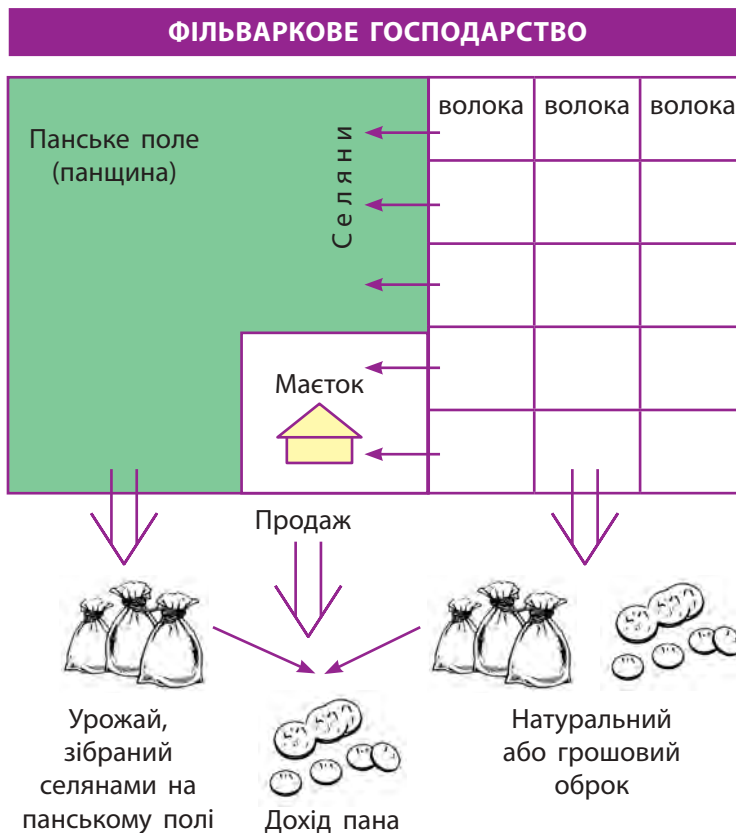
► Який вигляд мало шляхетське господарство?

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110286

Схема
rnk.com.ua/110759
Поширення фільваркових господарств

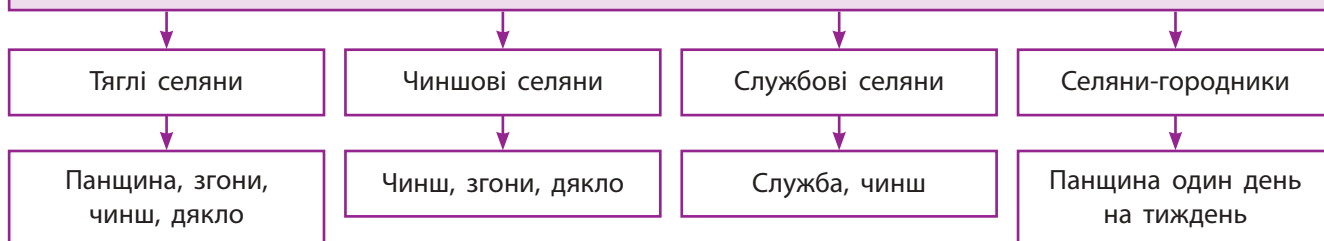
► За схемою поясніть, як була організована праця у фільварковому господарстві.

церкви. Проте фільваркове господарство не стало панівною формою діяльності. Селянське господарство і надалі переважало.

На тогочасних українських землях особиста залежність передбачала лише обмеження права переходу та відповідно прикріплення до землі. Ні селянин, ні члени його родини не ставали об'єктами володіння. У суспільстві вже панували уявлення про межі дозволеного, зокрема про добре

ЗАЛЕЖНЕ СЕЛЯНСТВО

Категорії залежного селянства

► За схемою визначте, становище якої категорії залежного селянства було найважчим. Поясніть свою думку.

поводження із залежними людьми як ознаку честі. На кінець XVI ст. селян, які перебували в повній особистій залежності з обмеженням переходу, налічувалося не більше 20 %.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Які зміни відбулися в містах, що отримали магдебурзьке право?
2. Чому і як на українських землях з'являлися замки? Покажіть на карті атласу місця, де в Україні збереглися замки.
3. Як «Устава на волоки» вплинула на поширення фільваркової системи господарювання на українських землях?

Застосовуємо і аналізуємо

4. За додатковими джерелами з'ясуйте, які українські міста до кінця XVI ст. отримали магдебурзьке право. Покажіть їх на карті атласу.
5. Створіть сенкани до понять «магдебурзьке право», «фільварок».
6. Поясніть, чому в XVI ст. погіршилося становище селянства.
7. Метод «Кола Венна». Що було спільного й відмінного в розвитку сільського господарства на українських землях і в країнах Західної Європи цього періоду?

Оцінюємо і створюємо

8. **Працюємо в малих групах.** За додатковими джерелами створіть онлайн-карту (у будь-якому застосунку) та позначте на ній найбільші українські міста XVI ст. Дослідіть історію одного з них (на вибір). Доберіть фото- та відеоматеріали. Створіть історичну довідку та прикріпіть її на карту.
9. **Працюємо в малих групах. Метод «Синтез думок».** Сформулюйте основні проблеми, що виникли в суспільно-політичному житті українських земель у XVI ст. Оцініть складність і важливість цих проблем. Як їх можна було подолати?
10. Які екологічні проблеми могли виникнути через поширення фільварків на українських землях? Висловіть свою думку.
11. Уявіть, що ви опинилися на українських землях XVI ст. та отримали у володіння фільварок. Складіть перелік заходів, які б допомогли збільшити прибуток вашого господарства.
12. **Працюємо разом. Метод «Дебати».** Чи відбулися зміни у взаємодії людини і довкілля на українських землях у цей період порівняно з попередніми?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- етнічний і релігійний склад населення українських земель у XVI ст.;
- особливості розвитку міст на українських землях;
- організацію фільваркового господарства та зміни в житті селянства.

Працюємо з хронологією

1557 р. — Прийняття «Устави на волоки»

Тестові завдання
rnk.com.ua/109582

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які українські землі на середину XVI ст. перебували у складі Корони Польської та Великого князівства Литовського?
2. Чим різнилося становище українських земель під польською та литовською владою наприкінці XV ст.?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про передумови й перебіг об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту;
- які суспільно-політичні зміни відбулися на українських землях після укладення Люблінської унії;
- про особливості політичної культури Речі Посполитої та відстоювання українською шляхтою своєї окремішності й прав.

АЯ Словник

Федеративна держава — об'єднання декількох державних утворень, які зберігають свої органи влади, але підпорядковані новим спільним органам влади.

Люблінська унія — угода про об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в одну державу — Річ Посполиту, укладена в 1569 р. в місті Люблін.

1. Передумови укладення унії. Люблінський сейм 1569 р.

► Якими були передумови об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського?

У 60-ті рр. XVI ст. Велике князівство Литовське дуже послабилося. Унаслідок поразок у війнах із Московською державою воно втратило значні території та опинилося у глибокій кризі. Литовська влада потребувала воєнної допомоги від Корони Польської. Натомість польська влада сподівалася збільшити територію своєї держави.

Представники привілейованих станів двох держав зібралися на спільному сеймі, щоб обговорити питання про об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського. Литовська сторона виступала за об'єднання у **федеративну державу** на рівних умовах. Польські представники пропонували інкорпорацію (включення) Великого князівства Литовського до складу Корони Польської.

1 липня **1569 р.** в місті **Люблін** було укладено **унію** (союз) про об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в єдину державу «двох народів» — **Річ Посполиту**. Короля об'єднаної держави обирала на сеймі шляхта. Корона Польська й Велике князівство Литовське зберігали окремі законодавство, судову систему, центральний і територіальний уряди, військо й фінанси. Проте у Великому князівстві Литовському сейм ліквідували, і воно втратило право на самостійні відносини з іншими державами.

Українські землі у складі Речі Посполитої опинилися під управлінням Корони Польської. Вони поділялися на воєводства, що складалися з повітів. Адміністративна й судова влада була зосереджена в призначених королем старост.

Люблінська унія.
Художник Я. Матейко.
1869 р.

- Яке уявлення про процес укладення Люблінської унії можна отримати за картиною? Як художник відобразив особливості перебігу подій?

У воєводствах і повітах для вирішення місцевих питань, обрання депутатів на загальнодержавний Вальний сейм періодично скликали шляхетські сеймики. На чолі воєводств стояли воєводи, яких також призначав король. Вони здійснювали адміністративну та військову владу, головували на місцевих шляхетських сеймиках.

2. Суспільно-політичні зміни на українських землях після Люблінської унії

- Які зміни відбулися на українських землях після укладення Люблінської унії?

Укладення унії сприяло перемозі польської та литовської армій над Московією в Лівонській війні (1558—1583 рр.). Річ Посполита стала однією з наймогутніших європейських держав. Поступово посилилася її роль як культурного осередку серед слов'янських і балтських народів. Водночас у Речі Посполитій

А.Я Словник

Річ Посполита (у перекладі з польської мови — «республіка») — ранньомодерна парламентська монархія, створена шляхом об'єднання в одну державу Корони Польської та Великого князівства Литовського.

Республіка — форма правління, за якої вища влада належить представницьким органам, обраним на певний термін.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110760

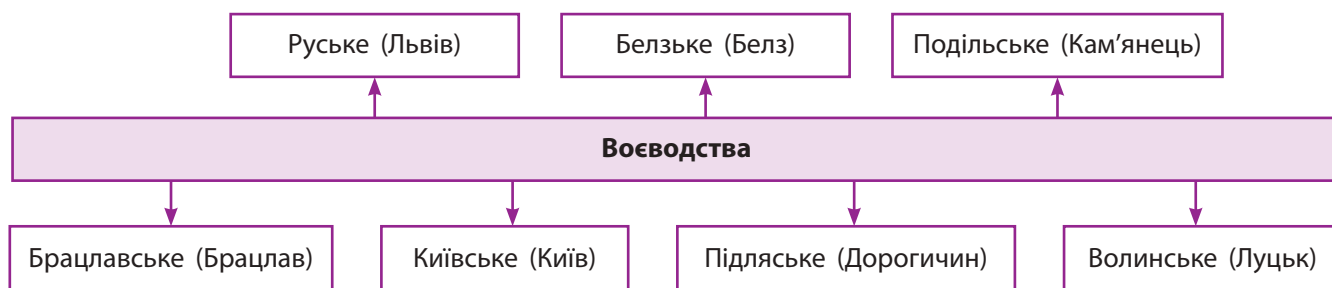
Із рішення Люблінського сейму 1569 р. про утворення Речі Посполитої

❗ Зверніть увагу

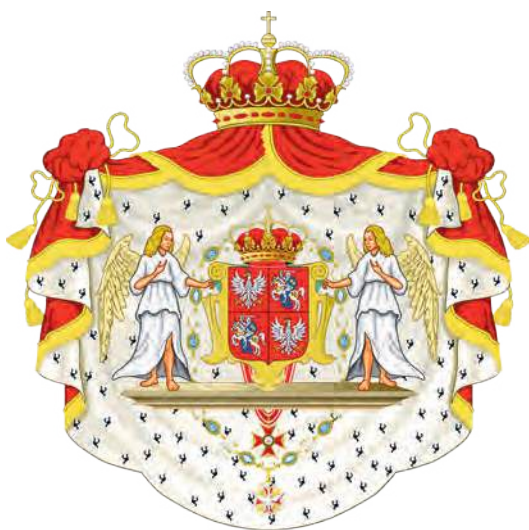
Ідея об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського мала прихильників в обох державах. Литовські магнати погоджувалися на об'єднання «двох рівних» держав за умови існування окремого сейму та збереження їхніх привілеїв. Польські магнати, дрібна й середня шляхта вбачали в цьому можливість отримати нові землі й залежних селян.

Литовсько-руська шляхта здебільшого вважала, що об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського допоможе зміцнити владу та захистить південні кордони від нападів кримських татар. Також це відповідало її економічним інтересам, оскільки через Польщу проходили торговельні шляхи до країн Західної Європи.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

- Покажіть на карті атласу території та центри воєводств, які були утворені на українських землях у складі Речі Посполитої.

Герб Речі Посполитої

- Що в гербі засвідчує, що Річ Посполита була об'єднанням двох держав?

Схема
rnk.com.ua/110287
Державний устрій Речі
Посполитої

А:Я Словник

«Шляхетська демократія» — устрій Речі Посполитої, за якого провідна роль у державі належала шляхті, що управляла країною від імені всього населення.

сформувалися передумови для майбутніх економічних і політичних переваг польської сторони. Проте були недостатньо враховані інтереси значної частини місцевого населення, зокрема українського.

Люблінська унія мала далекосяжні наслідки для майбутнього українських земель, більшість яких об'єдналися в межах однієї держави. Зміни відбувалися поступово та проявлялися в різних сферах життя. Першими зміни відчула шляхта, яка розширила свої права й привілеї. Вона долучилася до управління державою, обіймаючи відповідні посади. Шляхтичі брали участь у сеймиках або могли бути обрані до Вального сейму. Титулована українська знать (князі) отримала доступ до місць у сенаті й найвищих державних посад, а також мала виняткове право на посади в нових воєводствах.

На приєднаних до Корони Польської українських землях збереглися судочинство за нормами Литовських статутів і ведення діловодства руською мовою (так називали тоді українську та білоруську мови). Місцева шляхта мала можливість обіймати посади в місцевій адміністрації незалежно від віросповідання. Так українська шляхта приєдналася до традицій **«шляхетської демократії»**.

Прийняття Люблінської унії сприяло поширенню на українські міста магдебурзького права. Через Річ Посполиту, яка мала тісні зв'язки із Західною Європою, українське

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110288

Приміщення домініканського монастиря в Любліні, де було укладено Люблінську унію. Сучасний вигляд

населення долучалося до новітніх релігійних, освітніх, мистецьких, наукових і технічних ідей. Для українців стала доступнішою європейська освіта.

Була проголошена релігійна толерантність, заборонялося переслідування людей за релігійною ознакою.

Усе це спочатку створювало позитивне враження від змін, що відбулися. Проте вже за життя одного покоління ситуація докорінно змінилася.

Досить швидко із судочинства і діловодства руська мова була витіснена польською або латиною. Багато вихідців з українських земель здобули західну освіту та мали тісні зв'язки з польською шляхтою. Вони переймали її звичаї, мову і релігію, переходячи в католицизм або **протестантизм**. Українська шляхта швидко полонізувалася (сполщувалася). Цьому сприяла й активна місіонерська діяльність католицької церкви (особливо ордену єзуїтів). Із часом, від початку XVII ст., навернення в католицизм подекуди відбувалося насильно, а державні посади надавали переважно католикам.

За тогочасними польськими законами люди, які переходили із православ'я в католицизм, отримували ті самі права, що й польські шляхтичі-католики. Зміною віри це не вважали, а називали лише переходом до іншого стану.

Люблінська унія надала можливість королю наділяти польську знать маєтками на приєднаних територіях. Заможні польські родини

АЯ Словник

Протестантизм — один із трьох (поряд із католицизмом і православ'ям) найбільших напрямів у християнстві, який утворився під час Реформації в XVI ст.

Перша сторінка Третього Литовського статуту 1588 р. Фотокопія

Із Третього Литовського статуту (1588 р.)

Артикул 8. Постановляємо, що коли б якась вільна прийшла людина знайшла захист у якогось пана, а той пан майном своїм якусь допомогу їй надав, а людина на те майно, взяте в пана, лист-запис... дала, такий запис має бути чинним.

Артикул 11. ...Також постановляємо, що людина вільна, за будь-який борг у неволю вічну віддана бути не може...

Артикул 27. ...У чужої людини ніхто не може купувати її землю без волі її пана... Так само і чужу людину, дружину і дітей його не може ніхто купувати й наймати без дозволу пана його...

Артикул 28. Постановляємо, що... люди простого стану не можуть без відома й дозволу письмового панів своїх нікому в речах своїх ручатися. [7]

► **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела та визначте, як наведені норми мали вплинути на становище селянства. Обґрунтуйте свою думку.

Зверніть увагу

На думку сучасного українського дослідника П. Кралука, Люблінська унія певною мірою перешкодила в XVI ст. бажанню Московської держави поглинути українські землі й розчинити їх у «московському морі». Проте це призвело до розчинення тогочасної української верхівки в «польському морі».

Цікаві факти

Наприкінці XVI ст. у практиці Вального сейму Речі Посполитої було встановлене правило приймати рішення за принципом *liberum veto*, або одногласно.

За ним, якщо хоча б один учасник сейму висловлював «вето» (заборону) як свою незгоду, проєкт рішення або закону відхилявся.

За оцінками польського дослідника В. Чаплинського, у 1550—1600 рр. через незгоду меншості з проєктами рішень 9 із 40 засідань Вального сейму завершилися безрезультатно.

поєднувалися з українською титулованою знаттю. Так на українських землях виникли магнатські володіння. Через поширення фільваркового господарства посилювався визиск селянства. Третій Литовський статут 1588 р. прикріпив селянство, яке проживало на землі власника маєтку, до його господарства. Це значно погіршило становище українських селян. Від кінця XVI ст. кількість робочих днів селян на панщині та розмір натурального податку збільшувалися.

Не виправдалися також сподівання шляхти на те, що в новій державі її землі будуть надійно захищені від нападів кримських татар і посягань інших шляхтичів.

Верхівка православної церкви намагалася відшукати своє місце в суспільстві. Із Заходу на неї впливали католицька і протестантська церкви, зі Сходу — православна церква Московської держави. Більшість українського населення зазнавала дедалі більших національно-релігійних утисків унаслідок колонізації та окатоличення. У межах Речі Посполитої польська знать не розглядала українські землі як щось єдине й самостійне, натомість населення цих земель прагнуло визнання своєї окремішності. Нехтування цим згодом стало однією з вагомих причин руйнування Речі Посполитої.

Карта

rnk.com.ua/110289

Воєводства Речі
Посполитої на українських
землях 1569 р.

Збори сеймику в костелі.
Художник Ж. П. Норблін де ля Гурден.
1785 р.

3. Ознаки політичної культури Речі Посполитої. Боротьба української шляхти за свою окремішність і права

- Визначте особливості політичної культури Речі Посполитої.
Як вона впливала на можливості української шляхти
відстояти свою окремішність і права?

Політична культура Речі Посполитої (хоча такого поняття в XVI ст. ще не вживали) спиралася на уявлення верхівки польського шляхетства про державний устрій. Вони визначали його як поєднання влади короля (монархія), магнатів і сенату (олігархія) та «політичного народу» — шляхти (демократія), яка вільними голосами обирає короля та своїх представників у сейм. Через це верхівка польської шляхти розглядала Річ Посполиту як ідеальну країну, а польський народ вважала найвільнішим у Європі. Якщо в інших монархіях престол успадковували, то в Речі Посполитій короля вільно обирали як правителя народу.

Українська шляхта після утворення Речі Посполитої почала належати до «політичного народу» держави. Це посилювало в ній відчуття станової винятковості, згуртованості, патріотизму, любові до «політичної батьківщини» і відданості політичній системі. Пріоритетними для неї стали такі суспільні цінності, як свобода, рівність і дотримання наданих їй вольностей. Українська шляхта захищала свої права різними способами: через сеймову боротьбу, протести до королівської влади, участь у рокошах (дозволеніх законних виступах проти заходів, що не відповідали її інтересам) тощо.

АЯ Словник

Політична культура — сукупність цінностей, знань, зразків поведінки, що пов'язані з політичною діяльністю людей, їхньою взаємодією з владою.

Працюємо з джерелом

rnk.com.ua/110290

Дослідниця
Н. Яковенко
про ставлення
української шляхти
до політичної
культури Речі
Посполитої

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- вплив утворення Речі Посполитої на загальну ситуацію та становище українських земель.

Працюємо з хронологією

1569 р.	● Укладення Люблінської унії
1588 р.	● Третій Литовський статут

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. У якому місті в 1569 р. відбувся спільний сейм для розгляду питання про об'єднання Корони Польської і Великого князівства Литовського?
2. Чи можна вважати укладення Люблінської унії важливою подією для українських земель? Чому?

Застосовуємо і аналізуємо

3. Покажіть на карті атласу території, які за умовами Люблінської унії увійшли до складу Корони Польської.
4. Розв'яжіть хронологічні задачі.
 - 1) Скільки років минуло від прийняття Першого Литовського статуту до прийняття Третього Литовського статуту?
 - 2) Коли відзначатимуть 500-річчя утворення Речі Посполитої?
 - 3) Скільки років тому було укладено Люблінську унію?
5. Проаналізуйте зміст Люблінської унії. Чи можна стверджувати, що одній зі сторін, які її уклали, вона надала більше переваг? Чому?
6. Чому, на вашу думку, українська дослідниця Н. Яковенко назвала одним із наслідків Люблінської унії «зустріч Русі з Руссю»?

Оцінюємо і створюємо

7. Поясніть, у чому полягав вплив політичної культури Речі Посполитої на українську шляхту.
8. **Працюємо в малих групах. Метод «Спільний проєкт».** Підготуйте невеликі інсценівки уявних розмов представників польської, литовської та української шляхти про утворення Речі Посполитої.
9. Польський король Жигмунт (Сигізмунд) II Август у виданому в 1569 р. привілеї про повернення Київщини до складу Корони Польської наголошував: «Київ був і залишається головою та головним містом Руської землі, а вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами (Підляшшям, Волинню і Брацлавщиною — *Авт.*) до Корони Польської». Висловіть свою думку щодо того, чому Києву відводили роль головного міста українських земель.
10. Як ви вважаєте, чи визначило укладення Люблінської унії майбутній розвиток українських земель? Поясніть чому.
11. Визначте позитивні та негативні наслідки підписання Люблінської унії для українських земель. Складіть таблицю. Які наслідки переважали? Доведіть власну думку.

§ 5. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Речі Посполитої в 1569–1648 рр.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109583

1. Зростання магнатського землеволодіння

► **Метод «Оберіть позицію».** Як ви вважаєте, у сільському господарстві українських земель першої половини XVII ст. набули поширення нові явища чи розвивалися явища, започатковані в XVI ст.?

У першій половині XVII ст. в Україні швидко збільшувалося магнатське землеволодіння. Причиною цього стало зростання на західно-європейських ринках попиту на зерно та іншу сільськогосподарську продукцію. У Галичині були розташовані володіння Потоцьких, Собеських, Даниловичів та інших родин у формі «ключів» — кількох сіл і містечок, що утворювали єдиний господарський комплекс. У цей час у Брацлавському воєводстві 80 % усіх селянських і міщанських дворів належало 18 магнатам, у Волинському воєводстві у власності магнатів перебувало 75 % селянських господарств. Саме на Волині розміщувалася «Острожчина» — володіння князів Острозьких.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Хто такі «магнати»?
2. Що таке «фільварок»?
3. Коли постала Річ Посполита?
4. Назвіть основні наслідки утворення Речі Посполитої для українських земель.
5. Опишіть особливості соціально-економічного життя українських земель у першій половині XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як поширювалося магнатське землеволодіння;
- про подальше поширення фільваркового господарства;
- про зміни, що відбулися в цей час у розвитку міст, становищі селянства й міщанства.

МАГНАТСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В УКРАЇНІ в першій половині XVII ст.

Шляхи зростання володінь магнатів

Карта
rnk.com.ua/110291
Магнатські землеволодіння в Україні в XVI ст.

► **Робота в парах. Метод «Удвох».** Придумайте і представте у формі інсценівки невелику історію за одним зі шляхів зростання володінь магната.

Катерина Острозька. Художник Я. Касинський. 30-ті рр. XVII ст.

Постать в історії

У 1620 р. 25-річний київський воєвода Томаш Замойський одружився із 18-річною **Катериною Острозькою**. Як посаг княжна мала шість замків, 13 міст, близько 300 селищ і фільварків.

К. Острозька стала засновницею міста Янів у Польщі, названого на честь її сина. Для цього міста, яке одразу отримало магдебурзьке право, вона уклала збірник основних прав, що містив порядок вибору міської влади та проведення ярмарків.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110342
Золота доба. Палац
Вишнівець

Крім того, на початку XVII ст. родина князів мала власність у Брацлавському, Київському, Руському, Сандомирському, Краківському, Берестейському, Мінському, Новогрудському, Вітебському та Віленському воєводствах. На їхніх територіях налічувалося 620 населених пунктів, серед яких 38 міст.

На Лівобережжі своїми розмірами вирізнялися володіння Вишневецьких, або «Вишневещина», із центром у Лубнах. Наприкінці 30-х рр. XVII ст. до них належало 39,6 тис. селянських дворів, 56 міст і містечок. Загалом у Вишневецьких, що мали також землі на Поліссі, Поділлі, Волині та в Галичині, було майже 500 тис. підданих — посполитих (селян) і міщан.

Великі земельні маєтки в інших місцевостях на українських землях мали також родини Збараських, Хоткевичів, Корецьких, Ружинських, Замойських та інших. Земельні володіння магнатів зростали шляхом успадкування, купівлі або захоплення маєтків, укладення вигідних шлюбів, заселення окраїнних територій, подарунків від королів. Права магнатів на володіння землями затверджували королівські грамоти.

2. Поширення фільваркових господарств. Розвиток товарного виробництва

► Наведіть факти, які свідчать про залучення господарств шляхти до товарного виробництва. Як це вплинуло на розвиток соціально-економічного життя на українських землях у першій половині XVII ст.?

Через підвищений попит на сільськогосподарську продукцію землевласники перетворювали свої маєтки на фільварки.

До господарського розвитку почали залучати й не освоєні території. Унаслідок цього в Україні значно зросла площа оброблюваних земель. Сільське господарство поширилося на нові місцевості Східного Поділля, південну частину Київщини й Лівобережжя та майбутню Слобожанщину. Проте територіями найрозвиненішого землеробства залишалися Белзщина,

Золотий Потік на Тернопільщині —
«родинне гніздо» польської
магнатської династії Потоцьких.
Сучасний вигляд

- Висловіть думку, чи можна вважати руїни польських магнатських маєтків історичною спадщиною українського народу. Чи потрібно докладати зусиль для їх збереження?

Холмщина, Волинь, Західне Поділля та частково Галичина.

Із появою фільварків був пов'язаний подальший розвиток товарного виробництва. Пани з фільварків відправляли на ринки великі валки із зерном і продуктами та отримували за них значні кошти. У багатьох маєтках щорічно для продажу на ринку відгодовували кілька сотень волів, в окремих фільварках зустрічалися кінні заводи. Вирощування породистих коней для потреб війська й знаті також забезпечувало великі прибутки. Про залучення господарств шляхти до товарного виробництва свідчило також зростання в них кількості млинів, крупорушок, ґуралень, броварень, чинбарень тощо.

3. Розвиток міст

- Визначте особливості розвитку українських міст після 1569 р.

У цей період, як і раніше, на українських землях зростали старі міста й містечка та з'являлися нові. Зокрема, було засновано Котоп, Яготин, Умань та інші міста. У 40-х рр. XVII ст. найбільшими за кількістю населення стали Львів (25—30 тис. осіб), Київ (15 тис. осіб), Меджибіж (12 тис. осіб), Біла Церква (10 тис. осіб). Однак типовими залишалися міста з 2—3 тис. жителів. Від міст держава або магнати-власники отримували значні доходи:

Карта
rnk.com.ua/110292
Господарство Речі
Посполитої в XVI—XVII ст.

Працюємо з джерелом

**Із розповіді шляхтича
С. Старовольського про зміни
в середовищі польської шляхти
в першій половині XVII ст.**

За старих часів вважали обов'язком селянина обробляти землю, а купця — займатися торговельними справами. Шляхтич же віддавався рицарській справі й безперервно воював. Тепер у нас нема вояків, зате є корчмарі, гендлярі й посередники... Найбільшим подвигом у нас вважають знати дорогу, якою женуть биків із маєтку до Гданська, бо всі заможні торгують волами, кіньми, вином, медом, рибою, усяким хлібом... Усе, що їхні піддані мають у себе для продажу, вони наказують нести на панський двір, скуповують за найнижчими цінами й відправляють до міста... Туди ж вони посилають і свої продукти. [9]

- **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела та визначте, які зміни відбулися в середовищі польської шляхти в цей період.

☑ Цікаві факти

У XVI ст. Канів став козацьким містом. Літні запорожці, які вже не могли брати участь у військових походах, почали селитися та доживати віку на Чернечій горі, неподалік Канівського монастиря.

Міщанин із Сокаля. Невідомий художник

Краєвид Дніпра в місті Канів (Черкаська область).
Фотографія С. Криниці

це збори з ремісників і торговців, плата за проїзд через місто або за місце на ринку тощо. Деякі міста приносили своїм власникам у 50 разів більше прибутку, ніж села, на місці яких вони виникли.

Міста, що належали державі (королівські), були адміністративними центрами й найчастіше мали магдебурзьке право. Проте більшість міст (близько 80 %) перебувала в приватній власності або належала церкві. Так, із 206 міст у Київському воєводстві королівських було 46, приватновласницьких — 150, церковних — десять. Окремі приватновласницькі й церковні міста також здобули магдебурзьке право.

У першій половині XVII ст. в розвитку ремесла з'явилися нові явища. У містах почала зростати кількість позацехових майстрів-партачів, насамперед завдяки вихідцям із сіл. У Львові в цей час вони становили понад 40 % усіх ремісників. Цехи намагалися боротися з ними, але найчастіше марно. Крім того, партачів підтримували шляхта й міська влада, якщо це їм було вигідно.

На окремих міських виробництвах упроваджували верстати й технічні вдосконалення, виникав поділ праці та використовували найману працю, тобто розпочався перехід до мануфактурного виробництва.

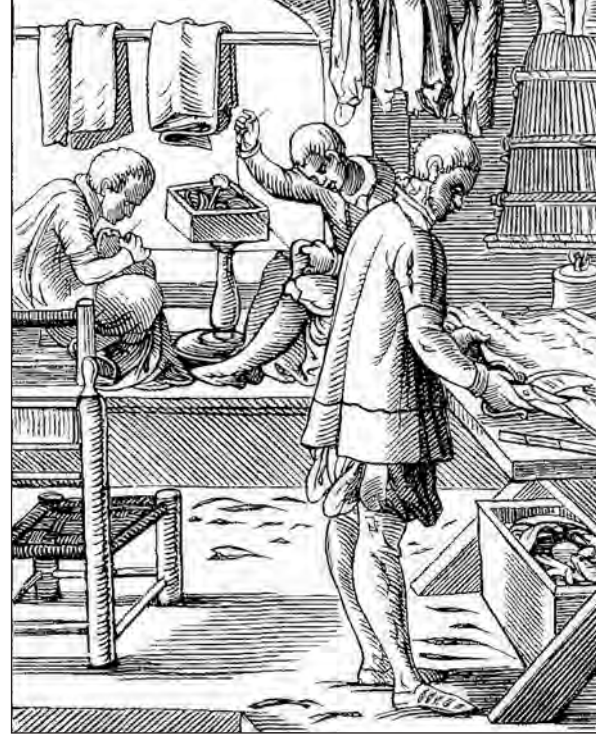
4. Становище селянства й міщанства

► Чи відбулися в цей період зміни в становищі селянства й міщанства? Поясніть свою думку.

Поширення фільварків на українських землях призвело до скорочення селянських наділів, зростання кількості малоземельних і безземельних селянських господарств. Найбіднішою частиною селянства стали загородники (городники) і комірники. Загородники найчастіше мали лише один город (загороду), а комірники не мали навіть власного житла, хоча дехто з них тримав худобу.

Одночасно зі скороченням селянських наділів зростав визиск селян. Деякі з них втрачали свободу й потрапляли в особисту залежність від панів. Пани на свій розсуд визначали розмір панщини, повинності й податки. Унаслідок цього селяни перетворювалися на безправних осіб, яких могли подарувати або продати разом з усім селом і землею. Найважчим становище селянства було в Берестейському, Підляському, Руському, Волинському, Белзькому, західній частині Подільського й на правобережжі Київського воєводства, де панщина сягала трьох-шести днів на тиждень. На середину XVII ст. значно збільшилася кількість залежних селян.

У містах із розвитком ремесла, промислів і торгівлі поглиблювалося соціальне розшарування. Патриціат збагачувався та перебирав на себе контроль над усім міським життям. Середній за майновим становищем прошарок міщан прагнув звуження сфери впливу патриціату та розширення своїх прав. Зростала кількість збіднілих цехових майстрів, підмайстрів, учнів і партачів, не вдоволених своїм становищем. Значну кількість міського населення становили козаки й жовніри військових залог (солдати польської армії). Перш за все це стосувалося міст і містечок Наддніпрянщини (Подніпров'я) та Брацлавщини. Так, у 1616 р. в Каневі, Корсуні, Білій Церкві, Чигирині, Черкасах, Богуславі, Переяславі в середньому понад 75 % дворів були козацькими.

Робота в цеху кравців. Гравюра 1568 р.

❗ Зверніть увагу

Після Люблінської унії відбулося масове переселення єврейських громад на українські землі. Протягом 1569—1648 рр. кількість євреїв тут збільшилася із 4 тис. до 51 тис. осіб. У період становлення володіння польської шляхти на теренах України євреям не дозволяли володіти землею. Тому вони часто ставали управителями маєтків та орендарями, збирачами податків, торговцями, шинкарями, мірошниками, ґуральниками тощо. Потребуючи грошей, королівські намісники й шляхта передавали в оренду єврейським підприємцям окремі населені пункти, а інколи цілі староства (наприклад, Житомирське, Корсунське, Богуславське).

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110293

Г. Л. де Боплан про умови життя селян Середнього Подніпров'я (30-ті — 40-ві рр. XVII ст.)

Наїзд — незаконний засіб розв'язання суперечок шляхти, збройний напад на шляхетське, князівське або монастирське поселення чи володіння з метою пограбування, помсти, заволодіння землею тощо.

Постать в історії

У першій половині XVII ст. величезними маєтками на українських землях володів князь **Ярема Вишневецький**. Він походив із давнього литовсько-руського роду. Я. Вишневецький здобув освіту у Львівському єзуїтському колегіумі, обіймав посаду воєводи руського. Князь-католик вирізнявся віротерпимістю, активно захищав права православних вірян. Своєю господарською діяльністю Я. Вишневецький сприяв освоєнню земель Лівобережної України. Він утримував одну з найбільших магнатських армій у Речі Посполитій.

Працюємо в малих групах.

Метод «Спільний проєкт».

За додатковими джерелами підготуйте повідомлення у вигляді презентації про діяльність і долю Я. Вишневецького. Дайте узагальнену оцінку його діяльності.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- найважливіші зміни в сільському господарстві українських земель у XVI—XVII ст.;
- становище різних верств населення українських земель.

Працюємо з хронологією

Перша половина XVII ст. | Зростання магнатського землеволодіння в Україні

Українські міста за своїм складом населення мали етнічну різноманітність. Русини (українці) подекуди не становили більшості. Заможні іноземці найчастіше займалися торгівлею, орендою маєтків і промислів, викупом мит, ремеслом.

Жителі міст православного віросповідання зазнавали різних обмежень. Зокрема, у 1620 р., за повідомленнями сучасника, у Львові той, «хто дотримується грецької віри і не перейшов в унію, той не може жити в місті, міряти ліктем і квартою, бути прийнятим у цех». У королівських містах (навіть тих, що мали магдебурзьке право) міщани часто потерпали від дій королівської влади. У приватновласницьких містах жителів змушували служити у війську із власним спорядженням, залучали до будівельних робіт тощо.

Багато лиха населенню завдавали магнатські чвари та свавілля шляхетських військ, що часто супроводжувалося пограбуваннями й насильством. Набули масового характеру **наїзди** (находи) на володіння суперника.

Намагаючись за короткий термін отримати великі прибутки, орендарі часто впроваджували понаднормові роботи й податки. Деякі представники єврейської громади співпрацювали із землевласниками, тому їх ототожнювали з гнобителями. Інколи це спричиняло поширення **юдофобії** — несприйняття осіб юдейського віросповідання.

Антиюдейські настрої були типовими для всієї тогочасної Європи.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Які факти свідчать про зростання магнатського землеволодіння в тогочасній Україні?
2. У чому проявлялося погіршення економічного, соціального і правового становища селянства українських земель у другій половині XVI — середині XVII ст.? Наведіть приклади.

👤 Постать в історії

Дружиною князя Яреми Вишневецького була польська шляхтянка **Гризельда Констанція Вишневецька** з роду Замойських, дочка князя Томаша Замойського і Катерини Острозької. Вона мала добру для свого часу освіту — навчалася в Замойській академії, яку заснував дід її матері Ян Замойський. У подальшому житті Г. К. Вишневецька постійно надавала допомогу академії, докладала зусиль, щоб уберегти її від розпаду. За сприяння княгині з'явилася нова розкішна резиденція (осідок) роду Вишневецьких — замок у містечку Білий Камінь на Львівщині. У XIX ст. внаслідок пожежі замок був зруйнований.

Застосовуємо і аналізуємо

3. Покажіть на карті атласу території найбільших магнатських землеволодінь в Україні в першій половині XVII ст.
4. За картою атласу та додатковими джерелами складіть перелік міст на українських землях, які отримали магдебурзьке право в другій половині XVI — середині XVII ст.
5. **Працюємо разом.** Порівняйте соціально-економічний розвиток українських земель до і після укладення Люблінської унії. Складіть таблицю та зробіть висновок щодо змін, які відбулися.

Оцінюємо і створюємо

6. **Працюємо в малих групах.** Підготуйте невеликі інсценівки уявних розмов подорожніх (купців, мандрівників та інших), які обговорюють свої враження від побаченого в різних містах і регіонах українських земель у другій половині XVI — середині XVII ст.
7. Напишіть запит (промпт) та за допомогою штучного інтелекту згенеруйте меми, які розкривають становище різних верств українського населення зазначеного періоду. Результати роботи обговоріть у класі.
8. **Працюємо в парах. Метод «Удвох».** За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про технічні винаходи і технології, які почали запроваджувати в міських ремеслах цієї доби на українських землях.

Ярема Вишневецький. Художник Д. Шульц. XVII ст.

Гризельда Констанція Вишневецька. Невідомий художник. 70-ті рр. XVII ст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли виникла Річ Посполита?
2. Які зміни відбулися на українських землях після утворення Речі Посполитої?
3. Назвіть основні стани українського суспільства в XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про взаємозв'язок між господарським освоєнням Дикого Поля та виникненням козацтва;
- про передумови й причини виникнення українського козацтва та появу перших козацьких січей;
- про повсякденне життя українського козацтва.

А:Я Словник

Українське козацтво — збірна назва козаків на українських землях.

Козак — слово ймовірно тюркського походження, яке вживали для позначення вільної людини, шукача пригод. На теренах України козаками називали:

- 1) у другій половині XV ст. — охоронців південного прикордоння та людей, що займалися тут степовими промислами;
- 2) від другої половини XVI ст. — запорожців і реєстровців;
- 3) від середини XVII ст. — представників козацького стану.

1. Господарське освоєння Дикого Поля. Козацтво

- У чому полягав взаємозв'язок між господарським освоєнням Дикого Поля та появою козацтва?

Ранньомодерна доба стала періодом формування **українського козацтва**, яке відіграло важливу роль у подальших подіях історії.

Слово «**козак**» уперше було згадано наприкінці XIII — на початку XIV ст. Тоді так називали представників тюркського населення, які несли вартову службу. А в тогочасних польських хроніках термін «козак» використовували щодо втікачів, розбійників і вигнанців.

У XV ст. через розпад Золотої Орди окремі кримськотатарські роди або їхні групи тікали на вільні степові простори **Дикого Поля** та ставали козаками. За повідомленнями історичних джерел, кримськотатарські козаки однаковим чином наймалися на службу до литовських і московських правителів або нападали на їхні землі.

Наприкінці XV ст. з'явилися згадки про появу християнського козацтва, зокрема

Козак на коні. Художник Ю. Брандт. 1881 р.

Сучасний український степ. Імовірно, такий вигляд мало Дике Поле

українського, яке діяло у степовому прикордонні. Мусульманські кримськотатарські й християнські українські козаки мали між собою в цей час чимало схожого.

Джерелом існування обох спільнот була війна: служба із захисту кордону, розбійницькі напади, пограбування ворожих поселень. Чималі прибутки приносила торгівля захопленими бранцями на невідільницьких ринках. Варто зазначити, що в той час так діяли не лише козаки, а й інші, переважно недержавні військові люди.

Першу зафіксовану в історичних джерелах згадку про українських козаків датовано 1489 р. У «Хроніці» польського автора Марціна Бельського повідомлялося, що козаки несли службу в польсько-литовському війську під час його походу на кримських татар.

Із часом українське козацтво перетворилося на окремий соціальний стан.

2. Передумови й причини виникнення українського козацтва

► Як ви розумієте поняття «уходники»?

Українське козацтво виникло на величезній степовій території Дикого Поля між християнськими державами Великим князівством

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110294

А:Я Словник

Дике Поле — історична назва незаселених або малозаселених причорноморських і приазовських степів у XVI—XVII ст.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110295

Опис природних багатств Дикого Поля, ймовірно, литовським дипломатом Михалоном Литвином

© Навчальний фільм

rnk.com.ua/110343
Ким козаки
були насправді

ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА

Причини

Прагнення захистити свої землі від нападів кримських татар

Поява осіб і спільнот, не згодних зі своїм становищем, і прагнення змінити його

Можливість заробітку завдяки господарському освоєнню Дикого Поля

► **Працюємо в парах.** Обговоріть і поясніть, як ви розумієте причини виникнення козацтва.

❗ Зверніть увагу

У козацтва сформувалася своя система цінностей. Провідними принципами були рівність, особиста свобода, відданість груповим інтересам і відчайдушна хоробрість.

А-Я Словник

«Засіка» — штучна перешкода з повалених дерев, улаштована з оборонною метою; табір, оточений частоколом.

Дніпровський Низ — землі по обидва береги Дніпра, розташовані за його порогами.

Великий Луг — історична назва місцевості, величезних річкових плавнів (існували на лівому березі Дніпра до середини XX ст.) між Дніпром і річкою Конка.

Запорожжя — землі в нижній течії Дніпра на південь від дніпровських порогів.

Зимівник — назва житла (хутора) і козацького господарства на Запорожжі.

Литовським і Коронаю Польською та мусульманськими державами Кримським ханатом й Османською імперією.

Природні багатства цих територій за дніпровськими порогами приваблювали населення з обох боків кордону. Сюди вирушали охочі займатися степовими промислами — полюванням, бджільництвом, рибальством. На українських землях цих людей називали **уходниками**. Із ватаг уходників здебільшого формувалося українське козацтво.

3. Поява перших козацьких січей

► Як постали перші козацькі січі на Запорожжі? Із якою метою їх створювали?

На місцях промислів уходники влаштовували тимчасові оселі для збереження харчових продуктів і захисту від нападників. Поселення, побудовані з деревини, вони називали «острогами», «городками», «станами». Від першої половини 80-х рр. XVI ст. поселення почали обносити дерев'яними укріпленнями, і вони стали «**засіками**». Поступово за ними закріпилася назва «січі».

Більшість козацьких січей була розташована на **Дніпровському Низу**. Козаки спочатку витіснили звідти кримськотатарські ватаги, а потім поступово освоїли **Великий Луг** і **Запорожжя**.

У першій половині XVI ст. на Запорожжі виникли козацькі поселення — **зимівники**. Спершу так називали місця для утримання худоби взимку, а пізніше облаштовані тут зимові поселення. Із розвитком місцевого сільського господарства й промислів вони перетворилися на хутори, де застосовували найману працю незаможних козаків і селян.

Для захисту українських земель від нападів татар місцеві старости організовували козаків у бойові загони. У **1555—1556 рр.** черкаський і канівський староста **Дмитро Вишневецький** об'єднав окремі ватаги козаків і побудував фортецю з козацькою залогою на острові Мала Хортиця на Дніпрі.

У складі населення України кількість козацтва поступово збільшувалася. Як побутове явище козакування ставало звичним для різних верств суспільства. Поширювалося **покозачення**. Численні шукачі пригод і слави, невдоволені своїм становищем люди прямували до Степу, щоб стати козаками.

Спочатку «ходити в козацтво» означало рушати на Дніпровський Низ («на низ») по здобич, тому цих людей називали **низовим козацтвом**. Пізніше, коли козацтво переважно протидіяло нападам татар в українському прикордонні, до їхньої служби застосовували назву **«козацький хліб»**.

4. Повсякденне життя українського козацтва

► Визначте особливості козацького повсякдення.

Умови життя козаків у степах Дикого Поля були суворими, потребували неабиякої витривалості, здатності переносити холод і спеку, негаразди воєнного життя.

Козаки мешкали в саморобних куренях, сплетених з очерету та вкритих кінськими шкурами. Одяг простих козаків виготовляли з домотканого сукна й полотна. Із нього шили за тогочасною модою штани, сорочки, поверх

👤 Постать в історії

Дмитро Вишневецький — волинський православний магнат, один із перших відомих ватажків українського козацтва. Спочатку він обіймав посаду черкаського й канівського старости та організовував відсіч нападам кримських татар на ці землі.

Під керівництвом Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця збудували замок-«городок». На початку 1557 р. Хортицький замок витримав 24-денну облогу кримськотатарського війська. Проте восени цього ж року об'єднані турецько-татарські сили примусили князя залишити острів Мала Хортиця.

У 1563 р. під час походу до Молдавського князівства Д. Вишневецький потрапив у полон і був відправлений до Стамбула. Після відмови перейти на османську службу його стратили.

Князь Дмитро Вишневецький. Невідомий художник. XVIII ст. Національний музей історії України в Києві

🔍 Цікаві факти

На ілюстрації наведено один із двох портретів Д. Вишневецького. Він був створений через кілька століть після його смерті невідомим автором за історичними джерелами і народними переказами. Існує думка, що князь став прообразом героя народної думи «Пісня про Байду».

► **Працюємо разом.** Історик М. Грушевський назвав Д. Вишневецького «духовним батьком нової української плебейської республіки». Поясніть, як ви розумієте цю характеристику.

📖 Словник

Покозачення — процес переходу в козацтво представників інших верств суспільства.

Низове козацтво — козаки-запорожці, які селилися в нижній течії Дніпра на землях, підконтрольних Січі.

Схема
rnk.com.ua/110296
 Неписаний кодекс
 честі українського
 козацтва

Внутрішній вигляд козацького будинку. Реконструкція. Музей історії запорозького козацтва на острові Хортиця (Запорізька область)

Фортеця Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця. Реконструкція

Остафій Дашкевич. Художник Я. Матейко. XIX ст.

яких одягали довгі каптани, що підперізували поясом. Взуттям були чоботи, а головним убором — висока шапка («кучма»).

Козацька їжа була простою, але поживною. Козаки готували саламаху, тетерю, щербу — варені страви з пшона, житнього борошна й риби, вживали смажену дичину та в'ялену рибу. Воєнні походи козаки поєднували із заняттям різними промислами, лагодженням зброї та спорядження, приготуванням їжі, запасів для походів. У вільний час козаки співали, грали на кобзі й танцювали.

Після воєнних походів козацькі загони поверталися з Дніпровського Низу на відпочинок додому. Нападаючи на володіння османського султана й кримського хана, молдавського господаря, козаки створювали чимало політичних проблем владі Речі Посполитої як її піддані. Тому старост південних пристепових районів Київського та Брацлавського воєводств зобов'язували стримувати козаків, щоб не допускати їхніх самостійних походів.

Постать в історії

Остафій Дашкевич — черкаський і канівський староста, відомий козацький ватажок, з ім'ям якого пов'язана низка успішних походів козацтва у 20—30-х рр. XVI ст. На честь О. Дашкевича названо вулиці в Києві, Черкасах, Каневі, Дніпрі, Первомайську. Також його ім'я має 104-та окрема автомобільна бригада Сил логістики Збройних Сил України.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Які версії виникнення козацтва вам відомі?
2. Яким роком датовано першу згадку про українських козаків в історичних джерелах?
3. Чим уславився Д. Вишневецький?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу місця, пов'язані з виникненням козацтва, і розташування замку-«городка» Д. Вишневецького.
5. Розв'яжіть хронологічні задачі.
 - 1) Скільки років розділяє дату першої згадки про українських козаків у писемних джерелах і сьогоднішня?
 - 2) Скільки років минуло від заснування замку-«городка» Д. Вишневецького до проголошення незалежності України?
6. Поясніть, якою була роль Дикого Поля в розвитку українських земель.

Оцінюємо і створюємо

7. **Працюємо в малих групах. Метод «Спільний проєкт».** Створіть запит (промпт) з описом однієї з теорій походження козацтва. За допомогою штучного інтелекту згенеруйте коротке відео або зображення. Результат роботи обговоріть у класі.
8. **Працюємо разом. Метод «Барометр».** Як ви вважаєте, поява українського козацтва в цей час була закономірним чи випадковим явищем?
9. Уявіть себе старостою південних пристепо-вих районів Київського або Брацлавського воєводства. Складіть лист до центральних органів влади з поясненням того, як з'явився українське козацтво.
10. **Працюємо в парах. Метод «Удвох».** Обговоріть і висловіть спільну думку про те, як у господарському освоєнні Дикого Поля відображалася взаємодія людини з довкіллям.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- значення появи козацтва для розвитку українських земель у цей період;
- появу Хортицького замку-«городка» Д. Вишневецького як відображення організації та розвитку українського козацтва;
- своєрідність повсякденного життя українського козацтва.

Працюємо з хронологією

- 1489 р.** ● Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах
- 1555—1556 рр.** ● Будівництво на острові Мала Хортиця замку-«городка» під керівництвом Д. Вишневецького

Працюємо з джерелом

Із листа кримського хана Сахіба I Герая до польського короля Жигмунта (Сигізмунда) I (початок 40-х рр. XVI ст.)

...Приходять козаки черкаські й канівські, стають на Дніпрі над нашими улусами й чинять шкоду нашим людям. Я багато разів повідомляв вас про цих козаків, щоб їх заспокоїли, але ваша милість не послухала. Якщо бажаєте зберегти з нами приязнь, пришліть до нас тих, хто робив шкоду, інакше не ображайтеся на нас, і ми не хочемо зламати наші братські стосунки й присягу, але на ті замки — Черкаси й Канів — направимо наше військо. [12]

- **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела та визначте, як козацькі походи ускладнювали відносини між польським королем і кримським ханом.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Для чого Д. Вишневецький заснував замок-«городок» на острові Мала Хортиця?
2. Що таке «республіка»?
3. Назвіть особливості військового мистецтва Русі наприкінці Середньовіччя.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про виникнення Запорозької Січі;
- як формувалися республіканські цінності українського народу за часів Запорозької Січі;
- про характерні ознаки військового мистецтва українських козаків.

АЯ Словник

Запорозька Січ — військово-адміністративна організація українського козацтва, яка існувала за порогами Дніпра в другій половині XVI ст. — 1775 р.

Томаківська Січ — найбільш рання з відомих січей запорозького козацтва на острові Томаківка на Дніпрі.

Базавлуцька Січ — військово-адміністративний осередок запорозького козацтва в 1593—1638 рр. на острові Базавлук на Дніпрі.

1. Виникнення Запорозької Січі

- Складіть перелік основних подій, пов'язаних з появою Запорозької Січі. Поясніть свій вибір.

На середину XVI ст. на Дніпровському Низу виросла досить розгалужена мережа козацьких «городків» і січей. Козацькі ватаги перебували в них як тимчасово, так і постійно. Зростанню кількості козацтва сприяло поширення козацтва: у такий спосіб представники різних верств суспільства проявляли невдоволення своїм становищем.

Об'єднання козацьких січей на Запорожжі прискорила політика польського короля Стефана Баторія, який намагався підпорядкувати собі козаків. Наприкінці 70 — на початку 80-х рр. XVI ст. нижче від порогів Дніпра на острові Томаківка виникла перша січ Великого Лугу — **Томаківська**. Її називали **Запорозькою Січю**, а козаків — січовиками, або запорожцями. Це була самовладна військова організація, створена козаками-воїнами. На Томаківській Січі могло перебувати близько 5 тис. козаків. Загалом українське козацтво за часів першої Січі налічувало щонайменше 10 тис. осіб. У 1593 р. Томаківську Січ зруйнували кримськотатарські війська. Після цього козаки переселилися на острів Базавлук і заснували **Базавлуцьку Січ**.

2. Формування республіканських цінностей українського народу за часів Запорозької Січі

- Чи доцільно характеризувати Запорозьку Січ як козацьку республіку? Чому?

Досить поширеною, хоча не підтвердженою джерелами є думка, що влада Речі Посполитої надала українському козацтву привілеїв на володіння частиною південноукраїнських степів.

ОБЛАШТУВАННЯ СІЧІ

► За допомогою мережі інтернет здійсніть віртуальну екскурсію Запорозькою Січчю.

Ці території влада назвала «**Вольності Війська Запорозького низового**». Їхнім центром стала Запорозька Січ. Завдяки притаманним Січі республіканським формам організації і цінностям дослідники називають її козацькою республікою.

Вищим органом влади Запорозької Січі була загальна **козацька рада**, у якій брали участь усі козаки. Вона розглядала найважливіші справи козацького товариства — обрання **кошового отамана, гетьмана**, старшини, ведення переговорів із представниками різних країн, вирішення питань війни і миру, здійснення воєнного походу тощо.

Головним місцем проведення ради був майдан на Січі. Під час походу за потреби раду могли скликати в будь-якому місці. Загальна козацька рада просуvala такі республіканські цінності українського народу, як договірний характер влади (через обрання козацької старшини) і суспільний діалог (через можливість спільного вирішення питань).

Козацька рада щорічно в січні разом із військовою старшиною обирала кошового отамана. Він відав Військовим скарбом (скарбницею), представляв запорожців у відносинах з іншими державами, організовував повсякденне життя Січі, затверджував судові вирoki.

Пам'ятний знак на честь Базавлуцької Січі в селі Грушівка (Дніпропетровська область)

А-Я Словник

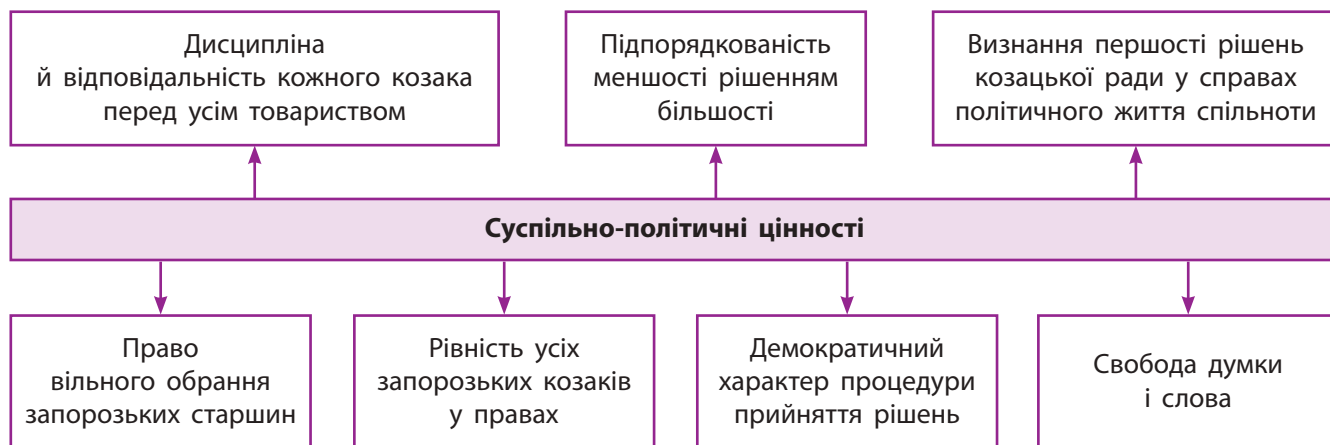
«**Вольності Війська Запорозького низового**» — назва територій, підпорядкованих Запорозькій Січі.

Козацька рада — загальні козацькі збори, орган козацького самоуправління на українських землях у XVI—XVIII ст.

Кошовий отаман — найвища виборна посада на Січі, що зосереджувала у своїх руках найвищу військову, судову та адміністративну владу; його обирала козацька рада на один рік.

Гетьман — у XVI—XVII ст. так називали очільника козацьких походів, керівника Війська Запорозького; із 1648 р. — також правителя Української козацької держави.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ

► **Працюємо в парах.** Які суспільно-політичні цінності Запорозької Січі мають схожість із республіканськими цінностями українського народу? Обговоріть і висловіть аргументовану думку.

Гаврило Голубок, кошовий отаман.
Невідомий художник. 1587 р.

Помічниками кошового отамана були *осавул* (порученець отамана), *писар* (очолював діловодство Січі), *суддя* (здійснював судочинство), яких також обирала козацька рада. Крім них, до виборної військової старшини належали *довбиш* (литаврист), *гармаш* (відповідальний за артилерію), *товмач* (перекладач), *шафар* (відповідальний за збір податків на користь Військового скарбу з усіх привезених на Січ товарів і продуктів).

На Запорозькій Січі з повагою ставилися до звичаїв і традицій. Суд керувався козацьким звичаєвим правом. Писаних правових норм не було. Найтяжчими злочинами вважали зраду, порушення військової дисципліни, убивство козака й посягання на майно Січі. Винних у них страчували.

Основною військово-адміністративною одиницею Запорозької Січі був **курінь**, що об'єднував козаків — вихідців із певних місцевостей. До куреня належало декілька сотень осіб. Кількість куренів до XVIII ст. не була сталою. Життям куреня керував виборний курінний отаман, який одночасно був суддею для його козаків. Курені об'єднувалися в **кіш**, підпорядкований кошовому отаману.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110297
Про козаків-запорозжців

Військова рада на Січі.
Діорама (фрагмент).
Художник М. Овечкін.
Музей історії запорозького
козацтва на острові Хортиця
(Запорізька область)

- За додатковими джерелами дізнайтеся, що таке діорама. Де і з якою метою її використовують?

3. Військове мистецтво українських козаків

- Порівняйте військове мистецтво українських козаків та інших європейських військових спільнот ранньомодерної Європи. Укажіть, як використовували винайдені в цей час технології та технічні винаходи.

Козаки розробили ефективне військове мистецтво, що допомагало їм вести успішні битви на суходолі й морі. Основу козацького війська становила піхота, озброєна ручною вогнепальною зброєю.

Для бойового шиккування козаки запозичили голландську систему **караколь**, але вдосконалили її. З метою збільшення швидкостріельності в бою козаки шикувалися кількома шеренгами. Козаки першої шеренги (або й одразу трьох) вели майже безперервний вогонь, а задні шеренги їх прикривали та перезаряджали зброю. Козацьку піхоту підтримувала легка маневрова артилерія. Для стійкості козацького війська, особливо на відкритих степових просторах, використовувалися бойові вози, кілька рядів яких утворювали рухомий бойовий табір. Цю ідею запозичили в гуситів. Козацтво мало і свою кавалерію, переважно легку. Вона була допоміжним військом для розвідки, переслідування, заманювання в пастку тощо.

Козаки часто здійснювали рейди в глибоку територію противника, раптово захоплювали

АЯ Словник

Курінь — головна військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі й одночасно житло козаків.

Кіш — 1) польовий табір під час воєнних походів і на самій Січі; 2) центральний орган управління на Січі, який виконував військові, адміністративні, судові та інші завдання. Кіш виник разом із Січчю та з нею розвивався.

Караколь — тактичний маневр, поширений у XVI—XVII ст., що полягав у почерговому обстрілі шеренгами з подальшим відходом для перезарядження, із метою послабити ряди противника перед атакою холодною зброєю.

Цікаві факти

У Західній Європі до Тридцятилітньої війни (1618—1648 рр.) піхотинців-стрільців вважали допоміжними військовими частинами. При цьому європейські піхотинці могли володіти вогнепальною або холодною зброєю. В українських козаків такого поділу не було. Вогнепальну зброю застосовували як основний тип озброєння.

Козацька чайка. Реконструкція

А-Я Словник

Чайка — безпалубний човен запорозьких козаків XVI—XVIII ст. завдовжки близько 18 м у вигляді видовбаної колоди, по бортах обшитої дошками.

Зверніть увагу

Козаки мали декілька видів тактики ведення бою:

- лава — наступ на противника півколом;
- галас — козаки йшли в бій у довільному порядку, змішувалися з противником, і кожен потім бився окремо;
- табір — військо рухалося похідним строєм у вигляді рухомої фортеці з кількох рядів возів, скріплених між собою ланцюгами. Із возів козаки обстрілювали противника з гармат і рушниць. До бою піхота виходила з табору, а потім поверталася під захист пересувних укріплень;
- самообкопування — засіб індивідуального захисту козаків від обстрілу під час бою.

фортеці, влаштовували засідки, нападали вночі тощо. Діяли вартова служба й служба розвідки. Спеціальні підрозділи вели спостереження в Степу, де пролягали татарські шляхи, і в разі небезпеки давали сигнал за допомогою димової або вогневої системи сповіщення. Козаки збирали інформацію про противника в його володіннях за допомогою розвідників і за їхніми повідомленнями складали плани походів.

Високого рівня досягло козацьке мистецтво ведення морського бою. Козацький флот складався із **чайок** — легких маневрових човнів, які мали два керма (кормове й носове), рухалися як на веслах, так і за допомогою вітрила. Великі чайки вміщували 50—70 козаків, озброєних рушницями й шаблями, та були оснащені чотирма-шістьма невеликими гарматами.

4. Козацькі походи XVI ст.

► Покажіть на карті атласу основні напрямки козацьких походів XVI ст.

У 70-х рр. XVI ст. запорожці стали важливою силою в боротьбі за Молдавське князівство між Річчю Посполитою та Османською імперією. Кіш Запорозький спорядив на допомогу повсталому молдавському населенню 12 сотень козаків на чолі з гетьманом Іваном Свирговським (Сверчевським). Спільно з козаками молдавське військо розгромило велике військо османів під Фокшанами, визволило столицю Валахії Бухарест, фортеці Бреїла й Бендери. Однак у битві під Кагулом у червні 1574 р. молдавсько-козацьке військо зазнало поразки. Важкопоранений І. Свирговський потрапив у полон і був страчений османами.

Майже одночасно із цими подіями козацький загін отамана Фоки Покотила захопив Аккерман (зараз Білгород-Дністровський) і кілька менших придністровських замків. Успішніше діяв запорозький отаман **Іван Підкова**, який раніше не знав поразок від османів. Разом із молдавськими загонами він у 1577 р. взяв Ясси та був проголошений молдавським господарем.

Проте наступного року під натиском османських військ І. Підкова почав відступати на Запорозжя, у Немирові потрапив до рук польської шляхти й на вимогу султана був привселюдно страчений у Львові.

У цей час активізувалися морські походи козаків. Провідником цих походів був **Богдан Ружинський** (Богданко), який не раз відбивав татарські загани від Поділля й Волині, визволяв із полону бранців. Залишивши державну службу, він поїхав на Січ, де став кошовим отаманом. Дізнавшись про черговий похід татар на українські землі, у 1575 р. Б. Ружинський із загonom запорожців прорвався за Перекоп та пройшовся всім Кримським півостровом. Потім запорожці, перетнувши Чорне море, взяли Трапезунд, Синоп і повернулися на Запорозжя.

Наступний похід козаків у пониззя Дніпра мав на меті знищити османські укріплення, які перешкоджали козацьким чайкам виходити в Чорне море. Проте отаман загинув під час підризу укріплень фортеці Іслам-Кермен (зараз Каховка).

У 1586 р. козаки розгромили татарські загани в пониззі Дніпра та захопили Очаків. Морем козаки дісталися Кезлева (зараз Євпаторія), спалили фортецю й чимало турецьких галер, витримали важкий бій із татарами, потім попливли до Аккермана, знищили османський загін і повернулися на Січ.

Чергова активність запорожців була пов'язана з ім'ям запорозького отамана **Самійла Кішки**. Після 25-річного перебування в османському полоні він у 1599 р. підняв повстання серед веслярів на османській галері неподалік Кезлева, визволив невільників і повернувся на Запорозжя. Там С. Кішку одразу обрали гетьманом. Під його керівництвом було здійснено кілька морських походів і походи на Молдавське князівство. В одному з боїв С. Кішка загинув.

ЗАПОРОЗЬКІ СІЧІ

- 1. Покажіть на карті дніпровські пороги, фортецю Кодак і місця розташування Січі в другій половині XVI — XVII ст.
2. Продовжте ряд географічних топонімів, пов'язаних з виникненням Запорозької Січі: Запорозжя, Дике Поле, дніпровські пороги, ...

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110298

Французький інженер
Г. Л. де Боплан про організацію
козаками походів Чорним
морем (XVII ст.)

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- Томаківську Січ як першу самовладну козацьку військову організацію;
- устрій Запорозької Січі як відображення притаманних українському народу республіканських цінностей;
- військове мистецтво запорозьких козаків як сукупність нових тактик ведення бою.

Працюємо з хронологією

1593 р. Зруйнування Томаківської і заснування Базавлуцької Січі

Цікаві факти

На честь С. Кішки було названо вулиці й провулки в багатьох містах України: Києві, Дніпрі, Черкасах, Запоріжжі, Краматорську, Олександрії, Жмеринці, Тульчині.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Яке значення для українського козацтва мала поява Запорозької Січі?
2. Підтвердьте або спростуйте твердження, що Запорозька Січ відображала розуміння та втілення козацтвом республіканських цінностей.

Застосовуємо і аналізуємо

3. Покажіть на карті атласу місце розташування Томаківської і Базавлуцької Січей, напрямки воєнних походів козаків.
4. **Працюємо в парах. Метод «Удвох».** Розв'яжіть хронологічну задачу. Через скільки років після утворення Речі Посполитої виникла Базавлуцька Січ? Коли відзначатимуть 500-річчя її заснування?
5. За інформацією з відкритих джерел дослідіть козацькі бойові традиції. Поміркуйте, що з військового мистецтва та традицій українських козаків можна застосовувати в сучасному житті.
6. **Працюємо разом. Метод «Уявний мікрофон».** Висловіть власну думку, у чому полягає значення Запорозької Січі для українського державотворення.
7. Складіть схему устрою Запорозької Січі.

Оцінюємо і створюємо

8. За додатковими джерелами підготуйте добірку приказок, прислів'їв, народних пісень про козацьке військово-мистецтво. Зробіть висновок, чого саме вони стосуються. Чим це можна пояснити?
9. Знайдіть у мережі інтернет зображення дніпровських порогів і на їх основі створіть віртуальну виставку. Напишіть невеликий текст для аудіогіда про те, як запорозькі козаки долали пороги.
10. Напишіть листа від особи представника правителя однієї з європейських держав, що відвідав Запорозьку Січ і пропонує своєму уряду взяти на службу козаків. Опишіть переваги козацтва та обґрунтуйте бажаність і доцільність прийняття його на службу.

1. Система влади

- Опишіть систему влади в Кримському ханаті в Ранньомодерну добу.

Ви вже знаєте з минулого року, як постала кримськотатарська держава Кримський ханат. Його засновник хан Хаджі I Герай зробив своєю столицею місто Бахчисарай (у перекладі — «місто-сад»). Самоназва цієї держави — «Кримський престол», або «Престол Криму та Кипчацького степу». Кримським ханом (або ханством) її називали в тогочасній Європі та Османській імперії.

Територія ханату на початок Ранньомодерної доби займала Кримський півострів, степи Північного Причорномор'я в межиріччі Дністра і Дону, Північний Кавказ і Прикубання.

У 1478 р. кримська династія Гераїв визнала зверхність османського султана як лідера мусульманського світу (халіфа). Від початку XVI ст. кримські хани прийняли титул імператорського рівня «падишах». Вони вважали себе єдиними спадкоємцями всієї Монгольської імперії Чингісхана. Литовські й московські князі визнавали цей титул за кримськими правителями та називали їх «царями кримськими (перекопськими)». У Речі Посполитій за Кримським ханатом закріпилася назва «Перекопської Татарії» із «цезарями перекопськими».

За формою правління Кримський ханат був спадковою станово-представницькою монархією. Державу очолював хан із роду Гераїв, якого обирали беї (старійшини) кримських родів на **курултай**.

Владу хана обмежував **диван**. Хан не мав права збирати данину з беїв і залежного від них населення. Залежність беїв від хана полягала в їхньому обов'язку надавати військові загони на його вимогу. Проте рішення про

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли і як утворився Кримський ханат?
2. Покажіть на карті атласу територію Кримського ханату та назвіть регіони, що були в його складі.
3. Назвіть органи влади Кримського ханату та їхні повноваження.
4. Яку політику здійснювали кримські правителі щодо українських земель?
5. Що таке «кочова імперія»? Наведіть її приклади.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про політичне життя Кримського ханату в Ранньомодерну добу;
- якими були особливості соціально-економічного розвитку ханату;
- про зовнішню політику кримської влади.

АЯ Словник

Курултай — орган народного представництва в тюркських народів. Спочатку це були збори старійшин для розв'язання найважливіших питань.

Диван (діван, дуван) — вищий орган влади Кримського ханату, державна рада, яка поєднувала виконавчі, законодавчі й судові обов'язки. Крим хана, до неї належали всі вищі представники державної влади.

Тамга — герб династії Гераїв

❑ Цікаві факти

Повний офіційний титул правителя Кримського ханату від середини XVI ст. мав назву «Великий падишах Великої Орди, Великого Юрту, Престолу Криму та Кипчацького степу, усіх татар, незліченних ногаїв, татів, тавгачів і гірських черкесів».

Гаптування на весільному одязі кримськотатарських жінок

🎬 Навчальний фільм

rnk.com.ua/110344
Справжня історія
Криму

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110763

❗ Зверніть увагу

За державним устроєм Кримський ханат був децентралізованою унітарною державою. Її територія поділялася на бейліки — адміністративні округи, якими керували глави кримських родів — беї (особи, подібні до князів у європейських країнах).

початок війни при цьому приймав диван. Його рішення з будь-якого питання були обов'язковими для всіх кримських татар.

Центральний уряд Кримського ханату, або двір хана, складався з понад 40 осіб різного рангу. До нього належали мати, дружина, дочки хана, два спадкоємці трону, ханські сини й чимало інших осіб. Серед них були також охоронець дверей ханського палацу, керівник ханського обіду, розпорядники його бенкетів, начальник ханських рабів та інші.

Відповідно до Корану судочинство здійснювали кадії (місцеві судді) та диван. Кримсько-татарська шляхта, мусульманське духовенство, іновірці (християни та юдеї) мали окремі суди.

2. Населення. Господарський розвиток

► Охарактеризуйте соціально-економічний розвиток Кримського ханату в Ранньомодерну добу.

Населення Кримського ханату складалося з різних етнічних спільнот — кримських татар, ногаїв, кримчаків, караїмів, готів, греків, вірмен, черкесів, абхазів, русинів, литовців, поляків, московитів, турків-османів та інших. Жодна з них не мала більшості у складі населення. Однак кримські татари посідали привілейоване становище. Статус панівної релігії мав іслам сунітського напрямку. У місцях розселення грецьких і вірменських спільнот діяли християнські церкви.

На кінець Ранньомодерної доби кількість жителів Кримського ханату оцінювали приблизно в 400 тис. осіб.

Заняття населення залежали від природних умов регіону півострова. На Південному березі Криму були поширені садівництво та

🕒 Навчальний фільм

rnk.com.ua/110345

Москва була васалом
Кримського ханства!

✅ Цікаві факти

Бахчисарайський палац — родова резиденція правителів Кримського ханату. Він є єдиним у світі зразком кримськотатарської палацової архітектури. Його будівництво розпочалося за правління хана Сахіба I Герая. Головна ідея спорудження палацу — втілення в архітектурній формі мусульманських уявлень про райський сад на Землі.

Зала державної ради (дивану) в Ханському палаці в Бахчисараї. 1532 р. (належить до пам'яток культурної спадщини України національного значення)

виноградарство. Також займалися рибальством, тваринництвом, городництвом, вирощуванням тютюну. Населення степового Криму з другої половини XVI ст. перейшло до осілого способу життя, забезпечуючи зерном увесь Кримський півострів. Важливою галуззю господарства тут також залишалося розведення коней і овець.

Разом із тим швидко зростали міста. Політичним і культурним центром ханату був Бахчисарай. Його населення становило близько 10—15 тис. осіб.

Адміністративним центром було набагато менше за розмірами місто Акмесджит (зараз Сімферополь). Його зробив своєю резиденцією калга-султан — перший спадкоємець ханського престолу. Економічним і торговельним центром було місто Карасувбазар (зараз Білогірськ). За розмірами та економічним значенням йому приблизно дорівнював Кезлев — єдиний кримський порт, який належав не османським султанам, а хану. Поступово занепадав Ескі-Кирич (зараз Старий Крим), колишня ординська столиця Кримського півострова. Решта міст півострова — Кафа, Судак, Балаклава, Каламита (Інкерман), Керч — належали Османській імперії.

Населення півострова за віросповіданням було об'єднане в чотири милети — національно-

📖 Працюємо з джерелом

Мандрівник Евлія Челебі про Бахчисарай (XVII ст.)

У Бахчисараї головна вулиця пролягає від одного кінця міста до іншого та веде до житла ханів. Вулиця ця є величезним базаром. По обидва боки вулиці розташовані крамниці й навіть майстерні, тут торгують, працюють, виконують усе, що потрібно у великому місті, і все це відбувається перед усіма. Під навісом кавових будинків завжди можна побачити багато татар, які зібралися сюди пити каву та поговорити про різні новини... Із цієї багатолюдною та гучною вулицею контрастували інші вулиці, на яких лавок немає, і тільки часом промайне жіноча постать.

...Води річки Ашлама, яка тече з боку Салачика через місто, для різних цілей вживані бувають. Приводить вона в рух млини, а також несе безліч нечистот і бруду. [15]

- **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** На яких особливостях міста наголошував мандрівник? **2.** Які заняття населення міста було згадано?

✓ Цікаві факти

Швейцарський художник Карло Боссолі тривалий час жив на Кримському півострові й створив понад 70 картин про Крим і його населення.

Татари, що подорожують Степом.
Художник К. Боссолі. 1856 р.

► Яку інформацію про зображених осіб надає картина?

Працюємо з джерелом

Зі спогадів «Про Київську землю» литовського дипломата Михалона Литвина (1550 р.)

Наскільки наш Борисфен незручний для перекопців улітку, настільки він вигідний для них узимку, тому що тоді, з припиненням судноплавства, вони з повною безпекою пасуть свої стада за перешийком на островах і серед верболозових заростей на цій ріці; вони називають її такою, що тече медом і молоком, тому що ріка ця

у верхній своїй течії протікає по лісистих краях, багатих бджолами, а в нижній — по степах, багатих пасовищами, і тому постачає вдосталь меду і молока жителям свого узбережжя; ці міркування спонукають татар зберігати мир і союз із власником Борисфену, великим князем литовським. [16]

► Яке господарське значення мали землі Придніпров'я для господарської діяльності кримських татар?

релігійні громади: мусульманську, грецьку (православну), юдейську та вірменську. Прибічники ісламу були найчисленнішою громадою в державі. Лише вони несли військову повинність і мали за це податкові та інші привілеї.

Більшість населення півострова становили прості вільні люди. Кріпацтва не існувало. Земля перебувала у володінні селянських громад, знаті й хана. Хан розподіляв землі серед місцевої знаті. Ліси та пасовища були спільною власністю (згідно з ісламом, те, що існує на Землі, не може належати комусь особисто). Селяни були зобов'язані відпрацьовувати один тиждень на рік на свого бєя, мурзу (його нащадка або родича) та хана і сплачувати державний податок — десятину.

3. Зовнішня політика Кримського ханату

► Охарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики Кримського ханату.

Кримський ханат мав значний вплив на розвиток Східної Європи XVI—XVIII ст. Його правителі підтримували дипломатичні відносини з Річчю Посполитою, Московською державою, австрійськими Габсбургами,

✓ Цікаві факти

Художник Юлій Коссак відомий завдяки написанню картин історичної та військової тематики. Родина Коссаків мала українське шляхетське походження.

Битва козаків із татарами.
Художник Ю. Коссак. 1886 р.

- Порівняйте вигляд та озброєння учасників двобою. За якими ознаками ви впізнаєте на картині запорозького козака та кримського татарина?

📌 Зверніть увагу

Кримські татари виробили своєрідну тактику нападів. Коли татарська орда планувала похід на українські землі, то спочатку два-три дні відпочивала неподалік кордону. Потім військо ділилося на три загони, що рухалися в різних напрямках. Кожен із них також складався з дрібніших загонів, що рушали певним маршрутом. Підійшовши до населеного пункту, татари оточували його з усіх боків, придушували опір, а потім грабували. Забравши людей, худобу, майно, орда відступала, уникаючи зустрічей із козаками.

Шведським і Данським королівствами, герцогством Пруссія і курфюрством Бранденбурзьким. Натомість їхні дії не суперечили прагненням Османської імперії.

Суперником у боротьбі за вплив у Східній Європі Кримський ханат вважав Московську державу, тому не раз укладав проти неї політичні союзи з Польщею. Кримські беї часто здійснювали напади на московські землі. А московські царі відправляли посольства до Бахчисарая, щорічно сплачували упоминки (різновид данини) подарунками і грошима. Водночас Московія не припиняла спроб відвоювати вихід до південних морів.

Північним сусідом Кримського ханату була Річ Посполита. Кордон між ними проходив через Дике Поле, де кочували підвладні хану ногайські орди.

Орди ногайців і кримських татар здійснювали напади на українські прикордонні землі. У XVI — першій половині XVII ст. вони

📖 Працюємо з джерелом

Французький інженер Г. Л. де Боплан про кримськотатарських воїнів (1651 р.)

Вони озброєні шаблею, луком із сагайдаком із 18—20 стрілами; за поясом у них ніж, кресало, щоб добувати вогонь, шило й п'ять або шість сажнів ремінних шнурів... Лише найзаможніші носять кольчугу, інші ж, не маючи нічого, йдуть на війну, вважаючи, що вони дуже сміливі та вправні на конях і настільки спритні, що на повному чвалі перестрибують з одного коня на іншого, якого ведуть за вуздечку, щоб швидше тікати під час погоні. Кінь, не відчуваючи на собі господаря, одразу перебігає праворуч від нього, тримаючись весь час поряд із ним, щоб бути у зручному місці, коли вершник захоче пересісти на нього. Ось ці коні призначені служити своїм господарям. [17]

- **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** На що в описі кримськотатарських воїнів звертає увагу автор? **2.** За додатковими джерелами дослідіть та порівняйте військове мистецтво кримських татар і запорозьких козаків.

❗ Зверніть увагу

На думку сучасного польського дослідника Д. Колодзейчика, Кримський ханат намагався бути гарантом європейської рівноваги та стримувати надмірне посилення будь-якої держави. При цьому досить часто кримські хани не враховували у своїх діях вказівки османського султана.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- Кримський ханат як одну з впливових держав Ранньомодерної доби.

✎ Працюємо з хронологією

Початок
XVI ст.

Прийняття кримськими ханами титулу імператорського рівня «падишах»

захопили в полон близько 650 тис. осіб. Їх продавали на невольницьких ринках Кафи і Кезлева, вивозили до Османської імперії та інших країн.

Влада Речі Посполитої не змогла забезпечити надійний захист населення українських земель, тому це завдання взяло на себе козацтво. Крім того, воно здійснювало самостійні походи до татарських і турецьких володінь і також захоплювало численних бранців.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Якою була тогочасна кримськотатарська держава за формою правління?
2. Наведіть факти, що свідчать про етнічну та релігійну різноманітність населення Криму.
3. Поясніть, як ви розумієте твердження, що рушійну силу кримськотатарських нападів на сусідні країни становила досить численна напівкочова частина населення Криму.

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу:

- 1) столицю Кримського ханату та найбільші міста;
- 2) напрямки кримськотатарських нападів на сусідні землі.

5. **Працюємо в парах.** Складіть ментальну карту «Кримський ханат».

Оцінюємо і створюємо

6. Висловіть аргументовану думку, у чому проявлявся вплив Кримського ханату на сусідні країни.
7. **Працюємо в малих групах.** Підготуйте добірку експонатів до віртуального музею з історії Кримського півострова за темою «Кримський ханат у Ранньомодерну добу». Проведіть конкурс робіт.
8. Проведіть мінідослідження та порівняйте становище жінки в Кримському ханаті та країнах Західної Європи в Ранньомодерну добу.
9. Використовуючи знання зі всесвітньої історії, обговоріть явище продажу захоплених у полон людей на невольницьких ринках. Висловіть власне ставлення до цього явища.
10. **Працюємо разом. Метод «Дискусія».** Як у заняттях населення Кримського півострова цієї доби відображалася взаємодія людини і довкілля?

rnk.com.ua/109908
Практичне заняття
за розділом I

rnk.com.ua/109909
Узагальнення знань
за розділом I

rnk.com.ua/109910
Тестові завдання
за розділом I

РОЗДІЛ І. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ

УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НА ПОЧАТКУ РАНЬМОДЕРНОЇ ДОБИ

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ
ВІДКРИТТЯ

НАПЛИВ
ЗОЛОТА

«РЕВОЛЮЦІЯ ЦІН»

РОЗВИТОК МІСЬКОГО
ЖИТТЯ В ЄВРОПІ

ЗРОСТАННЯ КОЗАЦТВА

ПОСИЛЕННЯ ВИЗІСКУ
СЕЛЯНСТВА

ЕКСПАНСІЯ ШЛЯХТИ
НА НОВІ ЗЕМЛІ

ВИНИКНЕННЯ І ПОШИРЕННЯ
ФІЛЬВАРКОВОГО
ГОСПОДАРСТВА

РОЗВИТОК
МАНУФАКТУРНОГО
ВИРОБНИЦТВА

ЗРОСТАННЯ ПОПИТУ
НА ЗБІЖЖА І СИРОВИНУ
ДЛЯ ВИРОБНИЦТВА

КОЗАЦТВО У ХVІ СТ.

ВТРУЧАННЯ В ДИНАСТИЧНУ
БОРІТБУ
В МОЛДАВСЬКОМУ КНЯЗІВСТВІ

ЗАСНУВАННЯ
ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

ГОСПОДАРСЬКЕ
ОСВОЄННЯ СТЕПУ

ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ
РЕЕСТРОВОГО КОЗАЦТВА

МОРСЬКІ ПОХОДИ ПРОТИ
ОСМАНІВ (віг 70-х рр.)

БОРІТБА З ТАТАРСЬКИМИ
НАПАДАМИ

БОРІТБА ЗА СТАНОВІ
ПРАВА І ПРИВІЛЕЇ

Розділ II. Релігійне життя. Братський рух. Берестейська церковна унія

Тестові завдання
rnk.com.ua/109587

§ 9. Церковне життя

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке «Реформація»? Як вона розпочалася в Європі?
2. Що таке «кальвінізм»?
3. Чим протестантська церква відрізнялася від католицької?
4. Коли Київська митрополія розділилася на Московську і Київську?
5. Укажіть відмінності між католицькою і православною церквами.
6. Яким було становище православної церкви на українських землях у другій половині XIV — XV ст.?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- якими були особливості становища православної церкви в XVI ст.;
- про розгортання реформаційних і контрреформаційних рухів на тогочасних українських землях;
- яку роль відігравали православні братства.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110299

Український історик Д. Дорошенко про кризові явища в розвитку православної церкви на українських землях XVI ст.

1. Міжконфесійні відносини на українських землях у XVI ст. Становище православної церкви

- Перелічіть основні релігійні вчення, що були поширені в українському суспільстві в XVI ст. Поясніть, чому цей час називають «темною добою» в історії української православної церкви.

На українських землях проживали представники різних конфесій. Більшість руського населення дотримувалася християнства східного обряду, яке називали «руською вірою» (православ'я). На українських землях, переважно в Галичині, на Волині й Поділлі, із XIV ст. поширився католицизм. Його прибічників називали «латинянами». Розгортання Реформації сприяло поширенню протестантських віровчень.

Результатом вимушених міграцій і добровільних переселень стала поява на українських землях численних юдейських громад. У західній частині України та на Кримському півострові оселилося чимало вірменських етнічних спільнот, які зберігали традиції давньосхідної православної вірменської апостольської церкви. На Кримському півострові та півдні тогочасної України як панівна релігія утвердився іслам.

Період XVI ст. називають «темною добою» в історії української православної церкви. Влада проголошувала терпиме ставлення до православ'я, гарантування прав і привілеїв православної церкви, проте в реальному житті це не завжди діяло. Водночас саме в цей період проявилися деякі характерні особливості українського

«Право патронату» — право світського правителя на зверхність над церквою на підвладній йому території, вплив на її діяльність.

«Право подавання» — право світського правителя призначати чи впливати на призначення, змінювати духовних осіб на церковних посадах.

православ'я. Так, до життя церкви активно долучалися світські особи, відбувалося зближення церковного життя, духовної освіти й школи.

На становище православної церкви негативно впливали поширені в Короні Польській і Великому князівстві Литовському **«право патронату»** та **«право подавання»**. Як наслідок із митрополитів православної церкви в XVI ст. жоден не був обраний церковним собором — їх усіх призначав великий князь литовський або польський король і після цього благословляв Константинопольський Патріарх.

Після Люблінської унії ситуація погіршилася. Польські королі за «правом патронату» інколи призначали на посади єпископів і архієпископів (настоятелів монастирів) за гроші. Завдяки монархам отримували посади в православній церкві й світські особи. Так до духовенства потрапляли випадкові люди, не зацікавлені в розвитку культури та освіти. Як наслідок, школи при церквах занепадали. Православна література була обмежена церковними книгами. Особи, які бажали навчатися в західноєвропейських університетах, мали вивчати латину й прийняти католицьку віру.

❗ Зверніть увагу

«Право патронату» щодо православної церкви полягало в тому, що шляхта володіла церквами та монастирями на своїх землях — у маєтках, містах і селах. Віряни не обирали священників, їх призначали шляхтичі — власники церкви. Життя церковної громади залежало від віросповідання шляхтича, якому належав маєток, місто чи село, та його особистого ставлення до православної віри. Шляхта розпоряджалася церквами й монастирями як своєю власністю (могла закласти, обміняти, продати, здати в оренду, віддати як посаг тощо).

Троїцька церква в Межирічі (Рівненська область). XV—XVII ст. Сучасний вигляд

▮ Працюємо з джерелом

Український і американський історик С. Плохій про стан православної церкви

Низький освітній рівень духовництва, порушення моральних стандартів і церковних канонів (правил), поширеність симонії (купівлі й продажу церковних посад) і цілковитий контроль над церквою з боку світських патронів були проявами загальної кризи українського православ'я наприкінці XVI ст. [19]

- 1. Як історик оцінює стан православної церкви наприкінці XVI ст? 2. У чому він убачає причини її кризи?

Домініканський костел у Летичеві (Хмельницька область), заснований у 1600 р. Яном Потоцьким (костел є пам'яткою архітектури та працює дотепер). Листівка 1900 р. Нагорі зображена ікона Летичівської Богородиці (Королеви Поділля та Волині)

А:Я Словник

Социніанство — напрям у протестантизмі, радикальна течія кальвінізму, прихильники якого визнавали лише Бога-Отця, заперечуючи християнське вчення про Святу Трійцю. Засновник напрямку — Фаусто Паоло Социнні.

Цікаві факти

За оцінкою сучасного українського історика О. Уривалкіна, у Руському і Белзькому воєводствах у XVI ст. було 63 реформаторські громади, на Волині — 27 (переважно социніанські), на Київщині й Брацлавщині — сім, на Західному Поділлі — шість. Усі вони припинили існування в середині XVIII ст.

Наведені явища відображали стан кризи, у якій перебувала православна церква у другій половині XVI ст.

Польська влада надала православній церкві набагато менше прав порівняно з католицькою церквою. Православних єпископів не допускали до участі в роботі сенату. Православне духовенство, на відміну від католицького, сплачувало податки. Із 1573 р. польські королі зобов'язалися дотримуватися релігійної віротерпимості, але насправді польська влада й католицьке духовенство так само негативно ставилися до православ'я.

Значної підтримки від Константинопольського патріархату Київська митрополія не отримала.

2. Вплив Реформації та Контрреформації на релігійне життя

► У чому полягав вплив Реформації і Контрреформації на релігійну ситуацію на українських землях?

У цей час Європу охопила Реформація. Поширення її ідей мало значний вплив на людей та сприяло виникненню протестантизму.

У 30—40-х рр. XVI ст. протестантські вчення, зокрема кальвінізм, через Польщу проникли на українські землі. Першими кальвінізм прийняли магнатські родини Потоцьких і Радзивіллів. До них приєдналися представники інших знатних православних родів (Вишневецькі, Хоткевичі, Сапєги, Воловичі та інші). Громади кальвіністів виникли також на Закарпатті, Холмщині, Підляшші, Перемишльській і Белзькій землях. Інша течія протестантизму — лютеранство — на українських землях не закріпилася. У другій половині XVI ст. в Галичині, на Київщині, Волині та Поділлі поширилося **социніанство**.

Реформаційні рухи не охоплювали широких верств українського населення. Переважно протестантизмом зацікавилася шляхта. Вона вбачала в цьому власну вигоду: можливість зменшити залежність від церковних ієрархів, ліквідувати церковне землеволодіння, установити контроль світських осіб над духовенством,

Герб ордену єзуїтів на одній із каплиць собору. Знаки на печатці — це «христограма», перші три літери імені «Ісус» грецькою мовою

поширити віротерпимість й обмежити королівську владу. Після реалізації більшості своїх вимог основна частина магнатських родів повернулася до католицизму.

У середовищі міщанства ідеали протестантизму особливої підтримки не набули. Селяни здебільшого вважали протестантські громади «панською церквою» та зберігали прихильність православної «руській» вірі.

Проте поява протестантизму на певний час загальмувала поширення католицизму на українські землі. Українське православне населення вбачало в Реформації засіб протидії католицизму.

Важливим наслідком поширення ідей Реформації на українських землях стала поява перекладів Святого Письма. Зокрема, у **1556—1561 рр.** на Волині було створене **Пересопницьке Євангеліє** — перший із відомих перекладів Святого Письма староукраїнською літературною мовою.

У 60-х рр. XVI ст. на українських землях набула поширення Контрреформація — рух за оновлення католицької церкви, що виник як реакція на протестантську Реформацію та поширення протестантизму. У 1569 р. за підтримки влади на українських землях розпочало діяльність «Товариство Ісуса» (орден єзуїтів). До єзуїтів приєдналося чимало представників шляхти. Католицизм сповідували родини

Латинський кафедральний собор у Львові. Сучасний вигляд

❗ Зверніть увагу

Сучасний історик зі США українського походження В. Жила зазначав, що внаслідок діяльності єзуїтів Корона Польська, яку за часів Жигмунта (Сигізмунда) II Августа вважали в Європі найбільш віротерпимою, стала за правління Стефана Баторія та Жигмунта (Сигізмунда) III «релігійно нетерпимою і найбільш насадницькою. Під впливом єзуїтів уся ненависть польських католиків була спрямована проти протестантів, а також православних, яких намагалися не допустити до найвищих гідностей і державних установ».

Церковні братства — світські релігійно-громадські об'єднання при православних парафіях на українських і білоруських землях у XVI—XIX ст.

Гербова печатка Львівського братства

Радзивіллів, Хоткевичів, Сапегів та інші. Єзуїти відкривали свої школи (колегіуми), які водночас сприяли поширенню католицької віри.

3. Братський рух

► Поясніть причини поширення братського руху.

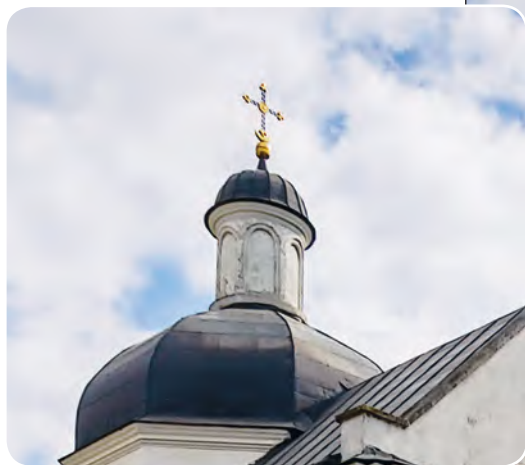
Церковна криза спонукала православне міщанство активізувати зусилля в боротьбі за зміни в православній церкві. У XVI—XVII ст. на українських землях набув поширення братський рух, пов'язаний з діяльністю **церковних братств**. Спочатку православні міщани створювали братства за зразком ремісничих цехів та мали благодійницьку мету: дбали про церкви, улаштували добродійні обіди для бідних, допомагали хворим тощо. Проте в умовах утисків православно-го населення діяльність братств змінилася. Вони виступили захисниками прав православних.

Перші церковні братства — Благовіщенське та Миколаївське — виникли у Львові. У другій половині XVI ст. найвпливовішим стало Свято-Успенське **ставропігійне** братство, уперше в історичних джерелах згадане під 1463 р. (точна

ЦЕРКОВНІ ПРАВОСЛАВНІ БРАТСТВА

► Чи була важливою для тогочасної русинської (української) спільноти діяльність братств? Поясніть свою думку.

Монастир Святого Онуфрія у Львові. XIII ст. Сучасний вигляд

дата виникнення невідома). Воно могло вести самостійну діяльність та бути відокремленим від церковної ієрархії.

Зародком Львівського братства вважають давнє об'єднання православних міщан — опікунів церкви Успіння Пресвятої Богородиці та монастиря Святого Онуфрія, що діяло в XV ст. Активну участь у житті братства брали Стефан Зизаній, Лаврентій Зизаній, Памво Беринда та Йов Борецький.

Львівське братство намагалося створити окреме від магістрату та польської влади самоврядування українського населення міста. Йому належала Львівська братська друкарня. Близько **1585 р.** з'явилася Львівська братська школа для дітей міщан і священників, яку утримували коштом братства. Братчики організували у Львові шпиталь-притулок для хворих, спорудили церкву. На наміри Львівського братства залучити світських осіб до громадського й культурного життя, імовірно, вплинула Реформація.

Діяльність Львівського братства стала прикладом для православного населення інших міст українських земель. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. православні братства діяли в Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Луцьку, Кременці, Судовій Вишні, Києві тощо.

Церковні братства зменшили поширення католицизму на українських землях. Проте

АЯ Словник

Ставропігія — православна церковна одиниця, наділена правами, що передбачають підпорядкованість безпосередньо Патріарху та невідомість місцевим ієрархам.

Успенська церква (Ставропігійна церква Успіння Пресвятої Богородиці) у Львові. 1591—1629 рр. Сучасний вигляд

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- становище православної церкви на українських землях у XVI ст.;
- вплив Реформації і Контрреформації на церковно-релігійну ситуацію на теренах України;
- причини появи, особливості та історичне значення братського руху.

IX Працюємо з хронологією

1556— 1561 рр.	Створення Пересопницького Євангелія
Близько 1585 р.	Заснування Львівського Свято-Успенського ставропігійного братства

вони не змогли домогтися реформування православної церкви й вивести її з кризи.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Як «право патронату» впливало на розвиток православної церкви?
2. Назвіть основні види діяльності церковних братств. Як вони вплинули на життя православного населення українських земель?
3. Опишіть діяльність єзуїтських колегіумів на теренах України.

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу українські міста, у яких діяли церковні братства.
5. Визначте ключові слова та створіть «хмаринки слів», які пояснюють поняття «Пересопницьке Євангеліє», «церковні братства», «ставропігія», «Реформація», «Контрреформація».
6. Наведіть приклади, які пояснюють міжконфесійні відносини на українських землях у XVI ст.
7. **Працюємо в малих групах.** Створіть ментальну карту (структурно-логічну схему, постер), що розкриває цілі, напрями, значення діяльності православних братств.
8. Розв'яжіть хронологічні задачі.
 - 1) Коли відзначатимуть 500-річчя від початку створення Пересопницького Євангелія?
 - 2) Скільки років розділяє завершення створення Пересопницького Євангелія та укладення Люблінської унії?
9. **Працюємо разом.** Брацлавський каштелян православний шляхтич Василь Загоровський склав заповіт, у якому зазначив, що його дітей для здобуття освіти необхідно віддати в руську школу, «бо там хвалять дітям добру науку». Обговоріть і поміркуйте, у який час було складено цей заповіт. Яку інформацію можна дістати з нього?

Оцінюємо і створюємо

10. Чи згодні ви з тим, що діяльність церковних братств допомагала збереженню ідентичності русинського (українського) міщанства та сприяла формуванню ранньомодерної української нації? Поясніть свою думку.
11. **Працюємо в парах.** Розподіліть ролі та розіграйте діалог, який міг відбутися між польським католиком та українським православним щодо шляхів досягнення міжконфесійного порозуміння.

§ 10. Укладення Берестейської церковної унії

Тестові завдання
rnk.com.ua/109588

1. Причини й передумови укладення Берестейської церковної унії

- Оберіть ключові слова, що пояснюють причини та передумови укладення Берестейської церковної унії.

У другій половині XVI ст. у складі католицької і православної церков збільшилася кількість прибічників міжцерковної унії. Поштовхом до цього стало прагнення усунути вплив проголошеного в 1589 р. Московського патріархату на православне населення Речі Посполитої.

Прибічники укладення унії бачили її по-різному. Римсько-католицька спільнота прагнула не об'єднання двох рівноправних церков, а приєднання православної до католицької. В.-К. Острозький і його однодумці виступали за рівноправ'я об'єднаних церков, реформування православної церкви і гарантії її збереження. Православні єпископи домагалися лише об'єднання церков у межах Речі Посполитої без змін церковного життя. Суперечки тривали декілька років.

2. Церковні собори в Бересті 1596 р. Утворення унійної (греко-католицької) церкви

- Чому українське суспільство було розколоте внаслідок утворення унійної (греко-католицької) церкви?

За підтримки Папи Римського польський король Жигмунт (Сигізмунд) III Ваза в 1596 р. скликав церковний собор у місті Берестя, де мало відбутися урочисте проголошення унії. Для участі в його роботі прибули православний митрополит і його єпископи.

Однак уже на початку роботи прихильники унії християнської церкви і традиційного православ'я не знайшли спільної мови й розділилися

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли була укладена Люблінська унія та який вплив вона мала на церковне життя?
2. Яку роль у церковному житті відігравало «право патронату»?
3. Якими були особливості церковного життя на українських землях у XVI ст.?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про причини та передумови укладення, сутність і наслідки Берестейської церковної унії;
- як розвивалася полемічна література;
- у чому полягав вплив унії на церковне життя українських земель.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110300

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110301

Із меморандуму православних єпископів до польського короля Жигмунта (Сигізмунда) III

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XVI ст.

► Які з наведених причин кризового стану належать до зовнішніх впливів, а які відображають внутрішню ситуацію в православній церкві?

❗ Зверніть увагу

Більшість українських дослідників дотримуються думки, що ініціатором таємних переговорів про об'єднання церков став львівський єпископ Гедеон Балабан, який наприкінці 80 — на початку 90-х рр. XVI ст. мав гострий конфлікт зі Свято-Успенським братством.

АЯ Словник

Берестейська церковна унія — церковна угода 1596 р., за якою більшість ієрархів Київської православної митрополії вийшли з підпорядкування Константинопольському патріархату та перейшли під зверхність римсько-католицької церкви. Вони приймали католицьке вірування, але зберігали візантійську обрядовість.

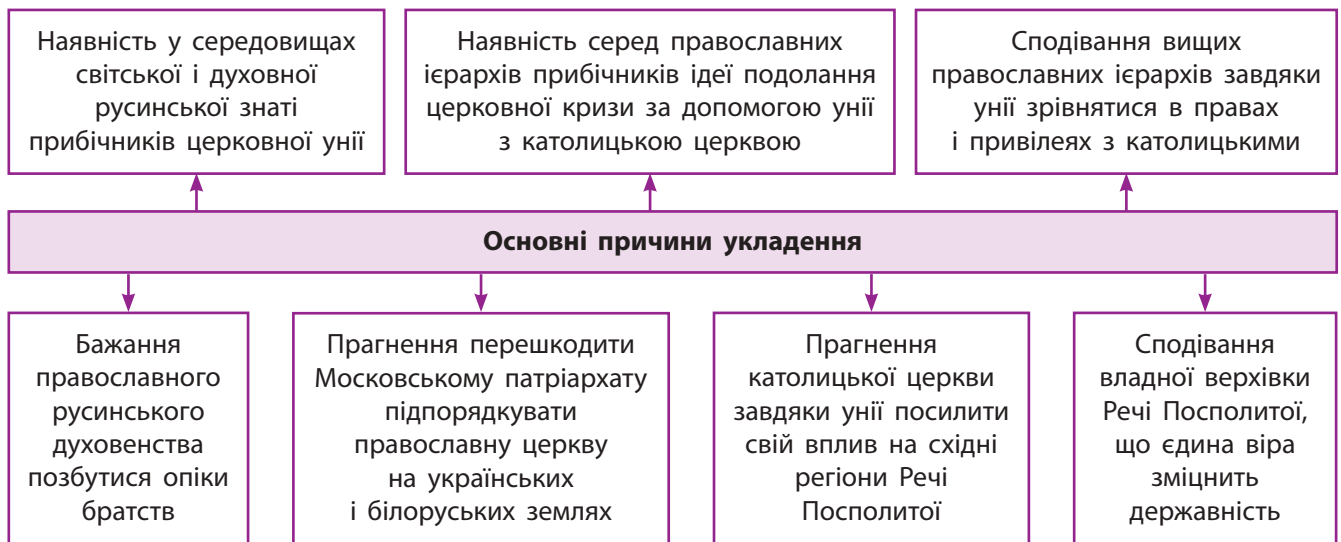
Українська унійна (греко-католицька) церква — церква, що виникла після укладення Берестейської церковної унії 1596 р.

на два окремі собори. Противники об'єднання засудили діяльність митрополита Михайла Рогози та єпископів, які прийняли унію. Натомість митрополит і вірні йому єпископи офіційно затвердили акт унії православної та католицької церков.

За умовами **Берестейської церковної унії унійна (греко-католицька) церква** зберігала свою обрядовість і звичаї, але визнавала зверхність Папи Римського. Хоча, відповідно до папських документів, унію розглядали не як об'єднання двох окремих церков, а як «примирення і навернення руських єпископів до католицької церкви» після «засудження й відкинення ересей, помилок і схизм». Тобто до римської церкви приєднувалася не руська церква, а сукупність окремих єпископів і вірян. Через це противники унії ще сильніше почали її критикувати. Водночас єпископи — прибічники об'єднання — тримали свої приготування в таємниці, тому чимало православних вірян не мали можливості брати в цьому участь. Учасники обох соборів у Бересті не знайшли порозуміння.

Король Речі Посполитої підтримав прибічників унії і скасував усі рішення православного

БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ

» Що спонукало до укладення Берестейської церковної унії?

собору. Через рік Вальний сейм підтвердив рішення Берестейського собору з питань унії. Після цього православну церкву оголосили незаконною установою в Речі Посполитій. Так українське суспільство було розколоте на прибічників православної та української унійної (греко-католицької) церков. Відбувався поділ Київської митрополії на унійну і православну церкви. Тобто замість об'єднання християнської церкви її було поділено на три окремі церкви.

Розпочалася тривала боротьба «Русі з Руссю» — між православними і греко-католиками. Очікуваного зрівняння в правах греко-католиків і католиків не відбулося. Обіцяних місць у сенаті греко-католицькі єпископи не отримали. За «правом патронату» в Речі Посполитій від світської влади залежало, яка саме церква (греко-католицька чи православна) пануватиме на підконтрольній їй території.

Поступово греко-католицьке духовенство змогло здобути визнання в суспільстві та переконати вірян, що є окремою християнською церквою.

Українська православна церква після укладення унії опинилася у складному становищі,

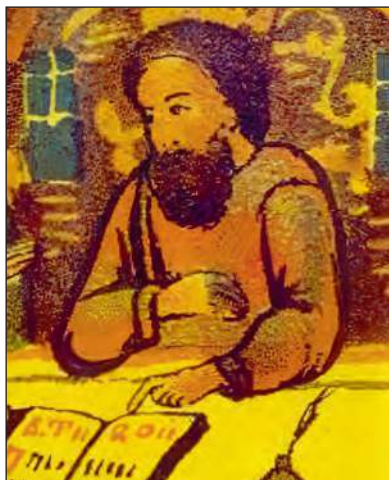
❗ Зверніть увагу

З'ясовуючи вплив укладення Берестейської церковної унії на тогочасну русинську (українську) православну спільноту, українська історикиня Н. Яковенко зазначила: «Відтепер кожна з них (держав) видавалася опонентові не спільнотою іншого християнського обряду, а втіленням етнічної належності смертельного ворога — ляха-католика чи русина-православного». Так зароджувалося ототожнення національної належності особи з конфесійною.

☑ Цікаві факти

Після укладення Берестейської церковної унії 1596 р. греко-католицьку церкву називали «унійна церква», у XVII ст. — «руська унійна церква». Назву «греко-католицька церква» запровадила в 1774 р. імператриця Марія-Терезія для західноукраїнських земель, що перебували у складі Австрії.

Полемічна література — релігійні твори різних авторів, які обговорювали проблему об'єднання православної і католицької церков.

Лаврентій Зизаній.
Мініатюра початку XVIII ст.
(за оригіналом XVII ст.)

**Для вас,
допитливі**
rnk.com.ua/110768

Преподобний Іван
Вишенський. Ікона

але продовжила свою діяльність. Вона спиралася на підтримку русинських православних шляхтичів, міщанства, селянства й нової суспільної верстви — козацтва. Захист православ'я став одним із головних гасел українського населення в подальшій визвольній боротьбі.

3. Розвиток полемічної літератури

» Чому в цей період набула розвитку полемічна література?
Які теми в ній порушували?

У XVI — першій половині XVII ст. на українських землях значного поширення набули твори **полемічної літератури**. Під час обговорення ідеї унії православної та католицької церков першим осередком антикатолицької полеміки на українських землях стало місто Острог. На заклики Петра Скарги приєднатися до унії церков православні відповіли антиунійним «Посланням до латинян із їх же книг». Цей твір був написаний у 1582 р., імовірно, Іваном Мотовилом за дорученням князя В.-К. Острозького. Таку саму думку містили твори ректора Острозької школи Герасима Смотрицького «Ключ Царства Небесного» і «Календар римський новий» 1587 р. У своїх працях він критикував католицизм, обґрунтовував шкідливість календарної реформи Папи Римського Григорія XIII.

Серед найвідоміших православних письменників-полемістів були Клірик Острозький, Мелетій Смотрицький, Стефан Зизаній, Захарія Копистенський, Іван Вишенський.

В антиунійній полемічній літературі початку XVII ст. вирізнявся твір «Пересторога» невідомого автора, у якому знайшли відображення ідеї гуманізму. На боці прихильників унії в полеміці брав активну участь один із її головних організаторів Іпатій Потій.

і Постать в історії

Письменник-полеміст **Іван Вишенський** був ченцем Афонського монастиря в Греції та надсилав звітні листи в Україну. У них він висловлювався проти з'єднання православної і католицької церков, окатоличення й колонізації українського населення. У 1600—1601 рр. І. Вишенський написав «Краткословний отвіт» Петру Скарзі. На думку українського літературознавця XX ст. Д. Чижевського, стиль полемічних творів І. Вишенського «наближається до кращих взірців барокового стилю». Знавець творчості полеміста І. Франко присвятив йому поему «Іван Вишенський».

Із твору Герасима Смотрицького «Ключ Царства Небесного» (1587 р.)

...Учителі костелу римського... як усно [з] кафедр костелів, так і письмово з верстатів друкарських, і багатьма активними діями з великою кількістю й потужним старанням, обминаючи своїх, котрі від їх костелу, узнавши в ньому щось непристойне, відступивши, звертаються до вас, народи руські, різними методами, засобами, підносячи

честь, святолюбність, багатство і над усіма під небом зверхність своїх католиків римських і від них встановлені закони й віру також, а ваших патріархів грецьких і від них державну віру і закон із вами спільно з недовірством, глупством, відступництвом змішавши, перед очима вашими явно топчуть і закликають вас до єдності. [21]

► **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела та визначте, до чого автор намагався привернути увагу.

4. Становище української унійної (греко-католицької) церкви

► Якими були відмінності становища православної та унійної (греко-католицької) церков на українських землях? Чим це можна пояснити?

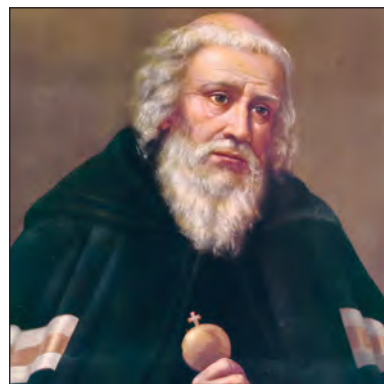
Завдяки підтримці влади Речі Посполитої та Папи Римського становлення унійної (греко-католицької) церкви відбувалося досить успішно. Однак нерідко це супроводжувалося утисками й обмеженням прав православних вірян.

Наступником першого унійного митрополита Михайла Рогози став Іпатій Потій. Він активно залучав до унійної (греко-католицької) церкви русинську (українську) шляхту. Так, завдяки його наполегливості до греко-католицизму перейшли представники 50 родів волинської шляхти. У 1605 р. Іпатій Потій отримав від короля Жигмунта (Сигізмунда) III право зверхності над усіма церквами «грецького та руського обрядів» на території Речі Посполитої. Він заснував першу греко-католицьку семінарію у Вільні та школу в Бересті, створив чимало полемічних творів і проповідей на захист католицизму.

Реформи устрою унійної (греко-католицької) церкви здійснив його наступник митрополит Йосиф Велямин Рутський. Для покращення освіти унійного (греко-католицького) духовенства він домігся від Папи Римського дозволу на його навчання в західноєвропейських католицьких семінаріях. Прагнучи перешкодити колонізації та окатоличенню українського й білоруського населення, Йосиф Велямин Рутський

Митрополит Іпатій Потій. Невідомий художник. XVII ст.

Митрополит Йосиф Велямин Рутський. Невідомий художник. Між XVII і XIX ст.

Карта

rnk.com.ua/110302

Церковне життя на українських землях у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)

Працюємо з джерелами

rnk.com.ua/110764

1. Із твору Мелетія Смотрицького «Виправдання невинності» (1621 р.). 2. Із виступу волинського шляхтича Лаврентія Деревинського на Вальному сеймі (1620 р.)

Грамота Берестейської церковної унії. Центральний державний історичний архів України у Львові. Фотокопія

у 1615 р. за згоди Риму зрівняв статус унійних (греко-католицьких) і єзуїтських шкіл. У 1617 р. за зразком католицького чернецтва митрополит створив унійне (греко-католицьке) чернецтво, об'єднавши його у Василіянський орден. На його вимогу ченці-василіяни майже при кожному монастирі відкривали школи.

5. Вплив унії на церковне життя українських земель

► Які чинники сприяли збереженню православної церкви на українських землях?

Берестейська церковна унія спричинила розкол між прихильниками православної та унійної (греко-католицької) церков в українському суспільстві. Одразу після її укладення польський король Жигмунт (Сигізмунд) III видав універсал із вимогою до всього православного духовенства й вірян прийняти унію. Користуючись «правом патронату», він призначав єпископами лише тих, хто визнав унію, фактично ліквідувавши православну ієрархію. У православних силою відбирали церкви й монастирі та передавали унійцям (греко-католикам).

Православне населення чинило опір цьому. Так, коли в 1599 р. польський король призначив унійного (греко-католицького) митрополита Іпатія Потія архімандритом Києво-Печерської лаври, міщани й козаки не пустили його всередину. У 1609 р. невдоволені православні кияни напали на Видубицький монастир, де перебував представник унійного (греко-католицького) митрополита Антоній Грекович. За підтримки влади він мав намір підпорядкувати Софійський собор, Києво-Печерську лавру та Михайлівський Золотоверхий монастир. Проте в 1618 р. на знак протесту козаки схопили та втопили Антонія Грековича в Дніпрі. Результатом тривалої боротьби православної шляхти на Вальному сеймі Речі Посполитої стало визнання Києво-Печерської лаври за православними.

Упродовж 1618—1625 рр. унійну (греко-католицьку) церкву в Києві через спротив православної спільноти фактично ліквідували. У наступному десятилітті влада унійного митрополита в місті була обмежена володіннями Видубицького монастиря.

Однак проти православних, як і раніше, чинили свавілля та примус. Монастирі й церкви передавали унійцям (греко-католикам), православну шляхту спонукали до полонізації й окатоличення, участь православного міщанства в роботі магістратів обмежували.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Коли утворилася унійна (греко-католицька) церква? Опишіть перебіг подій, що спричинили підписання Берестейської церковної унії.
2. Поясніть, як ви розумієте вислів, що Берестейська церковна унія започаткувала тривалу боротьбу «Русі з Руссю».
3. У чому, на вашу думку, полягало значення полемічної літератури для тогочасної української спільноти?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу:
 - 1) місце підписання Берестейської церковної унії;
 - 2) православні та унійні (греко-католицькі) єпархії Київської митрополії після укладення Берестейської церковної унії.
5. Розв'яжіть хронологічну задачу. Пригадайте дати укладення Люблінської і Берестейської уній. Скільки років їх розділяє? Висловіть свої пропозиції щодо того, як краще запам'ятати ці дати.
6. **Працюємо в парах. Метод «Два — чотири — усі разом».** Складіть план характеристики Берестейської церковної унії як історичного явища (п'ять-шість пунктів).
7. **Працюємо в малих групах. Метод «Фішбоун».** Установіть причини й наслідки утисків православного населення після укладення Берестейської церковної унії.

Оцінюємо і створюємо

8. Захищаючи свої права після укладення Берестейської церковної унії, прибічники православ'я користувалися допомогою протестантів. Чим, на вашу думку, це було зумовлене? Які способи відстоювання своїх прав могли запропонувати протестанти православним?
9. **Працюємо в малих групах.** Розподіліть ролі та розіграйте діалог між прибічниками і противниками укладення Берестейської церковної унії.
10. **Метод «ПРЕС».** Дослідіть питання, чи був можливий інший шлях розв'язання релігійних конфліктів на українських землях без Берестейської церковної унії.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110303

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- історичне значення Берестейської церковної унії;
- розвиток полемічної літератури;
- становище православної церкви на українських землях унаслідок укладення Берестейської церковної унії.

Працюємо з хронологією

1596 р. ● Укладення
Берестейської
церковної унії

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як у другій половині XIV — XV ст. на українських землях розвивалася освіта?
2. Які події започаткували українське книговидання?
3. Укажіть здобутки української літератури другої половини XIV — XV ст.
4. Що таке «іконопис», «фреска», «книжкова мініатюра»?
5. Назвіть пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва другої половини XIV — XV ст.
6. Що вам відомо про культуру Відродження (Ренесансу) та бароко із курсу зарубіжної літератури?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про розвиток освіти, книговидання, архітектури й образотворчого мистецтва на українських землях у XVI — першій половині XVII ст.;
- який заклад освіти дістав назву «Острозька академія».

АЯ Словник

Слов'яно-греко-латинська школа — заклад освіти, у якому, крім «семи вільних мистецтв», вивчали церковнослов'янську, грецьку й латинську мови.

Академія — тут: назва закладу освіти в Європі XVI ст.

1. Розвиток освіти

- Складіть перелік основних подій і явищ, що характеризують розвиток освіти.

У XVI ст. на українських землях, як і раніше, при православних церквах і монастирях діяли початкові школи. Дяки, що вчителювали там, навчали дітей читання й письма церковнослов'янською мовою, арифметики й співу. Діти із заможних сімей переважно здобували домашню освіту. Крім читання, письма й арифметики, вони вивчали латинську і грецьку мови, основи філософії.

У 70-х рр. XVI ст. за зразком європейських шкіл на українських землях з'явилися нові заклади середньої освіти — **слов'яно-греко-латинські школи**. У Європі в цей час виникали школи, де навчали латинської та грецької мов і «семи вільних мистецтв» (граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії та музики). Першу таку школу створив князь В.-К. Острозький у своєму замку в Острозі близько 1576 р. Він також організував там друкарню, науковий гурток і запровадив вивчення філософії. Це означало, що Острозька школа давала початки і вищої освіти.

За підтримки князя запрошені ним українські та грецькі мовознавці й богослови готували перший повний переклад Біблії церковнослов'янською мовою для подальшого друкування. Створений князем В.-К. Острозьким освітній, науковий і видавничий осередок сучасники з повагою називали **академією**, «Волинськими Афінами», тримовним ліцеєм, греко-слов'янським училищем.

Острозька академія існувала завдяки племінниці князя Гальщці (Ельжбеті) Острозькій. Вона заповіла своє майно на утримання лікарні та академії в Острозі.

Острозька академія стала першим на українських землях закладом освіти, де поєднали власну греко-слов'янську та західноєвропейську латинську культурні традиції. Цей процес продовжили **братські школи**. Перша з них виникла близько **1585 р.** при Львівському братстві.

На початку XVII ст. на українських землях налічувалося близько 30 братських шкіл. У них працювали відомі вчителі, вчені й діячі культури, зокрема православний богослов Захарія Копистенський. Ректорами Київської братської школи були майбутній православний Київський митрополит Йов Борецький, письменник-полеміст Мелетій Смотрицький, письменник і проповідник Касіян Сакович.

Одночасно з братськими (православними) школами на українських землях діяли єзуїтські (католицькі), протестантські й унійні (греко-католицькі) школи — **колегіуми (колегії)**.

Перший єзуїтський колегіум на українських землях було відкрито в **1575 р.** в Ярославі (зараз місто на теренах Польщі).

У першій половині XVII ст. діяло вже 12 єзуїтських колегіумів. У ті часи єзуїтські колегіуми давали чи не найкращу базову освіту в Європі. Протестантські школи існували в Гощі, Берестечку, Хмільнику, Крилові й Пнівцях. Школу вищого типу протестанти заснували в селі Кисилін на Волині. За зразком єзуїтських колегіумів унійці (греко-католики) організували василіянські школи в Бересті,

👤 Постать в історії

Гальшка (Ельжбета) Острозька — княгиня з роду Острозьких, що стала покровителькою культури, засновницею Острозької академії. В історію України жінка увійшла під народним ім'ям — Гальшка. Діяльність Г. Острозької знайшла відображення у творах українських, польських, чеських письменників та істориків. Княгиня померла в 1582 р. у віці 43 років. Наприкінці життя вона прийняла православ'я. Пам'ять про **меценатську** діяльність княгині збережено в сучасному Національному університеті «Острозька академія». У межах святкування Днів університету проводять конкурс «Гальшка року».

Пам'ятний знак на честь відкриття Острозької академії в місті Острог (Рівненська область)

АЯ Словник

Колегіум (колегія) — назва середнього й вищого закладу освіти в Європі XVI ст.

Меценат — заможний покровитель наук і мистецтв.

Гальшка (Ельжбета) Острозька. Художник Ю. Нікітін. 1996 р.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110765
 Зі статуту Львівської
 братської школи (1586 р.)

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110304

👤 Постать в історії

Софія Чарторийська — волинська княгиня, відома покровителька культури першої половини XVII ст. Вона надавала грошову підтримку Пересопницькому монастирю, заснувала при ньому лікарню та школу для селянських дітей. С. Чарторийська була палкою прихильницею православ'я, відкрила у своєму маєтку в селі Рахманів на Волині друкарню. Вона здійснювала переклади з грецької руською мовою. Саме С. Чарторийська надала підтримку діячеві Львівського братства К. Транквіліону-Ставровецькому у виданні «Євангелія учительного». У 1619 р. цей твір було надруковано її коштом.

Володимирі, Шаргороді та Холмі. У всіх цих школах навчалися діти не лише шляхти, але й міщанства.

2. Література і книговидавництво

► Охарактеризуйте розвиток літератури та книговидавництва на тогочасних українських землях.

У XVI ст. розвивалися різні жанри літератури. Під впливом західноєвропейського Відродження поширилася новолатинська поезія. Її представники дотримувалися ідеалів гуманізму, часто зверталися до образів античності, писали твори латиною. До кращих зразків цього жанру належить написана в 1584 р. польським поетом Себастьяном Кльоновичем поема «Роксоланія». У ній змальовано побут і звичаї українського селянства, природу українських земель, Львів, Київ та інші міста, наведено приклади українського фольклору.

Успішно розвивалося книговидавництво. Значний внесок у його становлення зробив першодрукар Іван Федорович. У Львові він коштом Львівського братства видав у **1574 р.** «Апостол» і «Буквар». Ці книги стали визначними пам'ятками України. «Апостол» — найстаріша відома книга, що вийшла друком на українських землях. А «Буквар» — перший у Східній Європі друкований підручник.

Єзуїтський колегіум у Львові. 1623 р. Сучасний вигляд. Він був збудований у бароковому стилі. Зараз тут розміщується загальноосвітня школа

Грудень. Ілюстрація до поеми «Роксоланія» С. Кльоновича. Художник О. Тарасевич. 1672—1677 рр.

❗ Зверніть увагу

Визначними рукописними пам'ятками української мови є переклади біблійних текстів — Крехівський Апостол (після 1563 р.) і Житомирське, або Волинське, Євангеліє (1571 р.).

Особливо плідною була діяльність І. Федоровича в Острозі, куди його запросив працювати князь В.-К. Острозький. У 1581 р. І. Федорович надрукував тут Острозьку Біблію — перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою.

Крім Острозької друкарні, відомою була Львівська братська друкарня, що розпочала роботу в 1586 р. Її було створено на основі друкарні І. Федоровича, яку братство викупило після його смерті.

У першій половині XVII ст. на теренах України продовжувала розвиватися полемічна література. Видатним православним полемістом став Мелетій Смотрицький. Чільне місце серед його творів посідав «Тренос, або Плач Східної церкви». В образі стражденної жінки автор зобразив православне населення українських земель. Також з'явилася полемічна поезія. Так, у «Скарзі вбогих до Бога» невідомий автор у віршованій формі гостро виступив проти окатоличення та полонізації православного українського населення.

У цей час також набули розвитку нові жанри. **Ораторсько-проповідницька проза** збирала твори з тлумаченням біблійних текстів та повчаннями. Найвидатнішим серед її авторів вважають Кирила Транквіліона-Ставровецького, що написав «Зерцало богословія», «Євангеліє учительное» і «Перло многоцінное».

Одним із перших творів української **мемуарної** прози стали спогади киянина Богдана Балики «Про Москву і про Дмитра, царка московського неправдивого», що розповідають про похід польського війська на Москву в 1612 р.

Засновником жанру **епіграмної** поезії був Герасим Смотрицький. Серед поетів-епіграмістів цієї доби відомі також Дем'ян Наливайко,

Книга «Апостол» І. Федоровича. 1574 р.

Сторінки «Апостола», переписаного з примірника І. Федоровича. Музей історії Острозької академії (Рівненська область). Початок XVII ст.

- Чи можна вважати твір «Апостол» І. Федоровича твором мистецтва? Поясніть свою думку.

АЯ Словник

Ораторсько-проповідницька проза — літературний жанр, який використовували церковні діячі для поширення християнського віровчення.

Мемуари — спогади автора про події, у яких він був учасником або свідком.

Епіграма — коротка віршована характеристика особистості, предмета; побажання, дотеп тощо.

✓ Цікаві факти

Друкарню Києво-Печерської лаври заснував архіандрит Єлисей Плетенецький у 1615 р. Спочатку будівля була дерев'яною, пізніше (після пожежі 1718 р.) її відбудували та зробили цегляною. Через загрозу зсувів (будівля розташована на схилі) її фундамент і стіни додатково укріпили.

Друкарня Києво-Печерської лаври.
Сучасний вигляд

Пам'ятник А. Заславській-Гольшанській у місті Дубровиця (Рівненська область). 2005 р.

Памво і Степан Беринди, Андрій Римша, Лаврентій Зизаній, Кирило Транквіліон-Ставровецький та інші.

Із розвитком книговидання з'явилися збірки віршованих творів, призначених для виконання школярами під час урочистих подій. Зокрема, Касіян Сакович склав «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». Твір ушляхетлював мужність воїнів, що захищали рідну землю.

Найбільшою на тогочасних українських землях стала друкарня Києво-Печерської лаври. Серед перших її видань були «Часослов» і збірник святкових служб «Анфологійон». У Києві з'явилися перші приватні друкарні, засновані Спиридоном Собоєм і Тимофієм Вербицьким. Набули поширення також мандрівні (пересувні) друкарні: надрукувавши книгу в одному місті, вони переїздили працювати в інше.

Загалом до середини XVII ст. на українських землях у різний час діяло понад 20 друкарень. При цьому їхня роль не обмежувалася книговиданням. Друкарні були важливими осередками освіти й культури, навколо яких існували гуртки, що об'єднували діячів культури, вчених і високоосвічених людей.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110305

Каплиця Трьох Святителів у Львові.
Сучасний вигляд

3. Архітектура

- Порівняйте розвиток архітектури в XVI ст. та першій половині XVII ст.

У XVI ст. на українських землях відбувся розквіт архітектури. Тогочасні будівники намагалися поєднати давні традиції з новими рисами європейського стилю Ренесанс.

Головним об'єктом художньої уваги став фасад будівлі, який прикрашали **ордери**, декоративно-орнаментальне ліплення тощо.

Пам'ятки архітектури цієї доби збереглися в Луцьку, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Бродях, Львові. Унікальними зразками архітектури Ренесансу є споруди на площі Ринок у центральній частині Львова (Чорна кам'яниця, будинок Корнякта), а також пам'ятки, пов'язані з діяльністю Львівського братства: Успенська церква, вежа Корнякта, каплиця Трьох Святителів.

Постійні загрози нападів і вторгнень обумовлювали необхідність спорудження фортець або замків. Чимало замків, збудованих у Середньовіччі, уже не могли забезпечити належний захист. Тому в першій половині XVI ст. їх перебудували. Реконструкції зазнали й замки Луцька, Кременця, Мукачєва, Вінниці, Меджибожа, Кам'янця тощо.

Деякі православні монастирі на західно-українських землях також оточували мури з вежами. Вони відігравали роль фортець. На

Чорна кам'яниця у Львові. Сучасний вигляд

- Знайдіть на зображеннях ордери як складові частини архітектурного оздоблення цих споруд.

Богоявленська церква в Острозі (Рівненська область). Сучасний вигляд

- Які особливості мали пам'ятки церковної архітектури, зображені на с. 78, 79?

АЯ Словник

Ордер — вид архітектурної композиції, що складається з вертикальних колон і горизонтальних частин у відповідному стильовому оздобленні.

Бароко — стиль мистецтва в історії європейської культури XVII—XVIII ст. Його характерними ознаками є складність форм, масивність, урочистість, парадність, надмірність.

Українське бароко — стиль мистецтва, поширений на українських землях у XVII—XVIII ст.; виник шляхом поєднання місцевих архітектурних традицій і європейського бароко.

Бастіон — п'ятикутна постійна або тимчасова (польова) оборонна споруда, яку встановлювали на кутах фортеці для її захисту від обстрілів і штурмів.

Волині такими фортецями стали монастирі в селищах Межиріч і Дермань.

До відомих пам'яток православної церковної архітектури XVI ст. належать Богоявленська церква в Острозі та Троїцька церква в Межирічі. Обидва храми були хрестовобаневими й відповідали будівельно-архітектурним традиціям Русі. Однак тогочасні умови життя також змусили пристосовувати ці церкви до оборони.

Із початку XVII ст. в українській архітектурі дедалі виразніше проявлялися елементи європейського стилю **бароко**, поєднані з місцевими традиціями. Виник своєрідний архітектурний стиль, який назвали **українським (козацьким) бароко**. На відміну від європейського, його ознаками були менша декоративність, поміркованість, виваженість форм. Наметові верхівки замінили на грушоподібні бані.

До визначних пам'яток архітектури цієї доби належать українські дерев'яні церкви, зокрема церква Параскеви в селі Радруж і церква Воздвиження в Дрогобичі. Пам'ятками тогочасної кам'яної церковної архітектури є церква Миколи Притиска в Києві, собор Мовчанського монастиря в Путивлі, Покровська церква в Сулимівці, П'ятницька церква у Львові.

На межі XVI—XVII ст. на українських землях змінився зовнішній вигляд оборонних споруд. Замість замків почали споруджувати розкішні палаци магнатів, оточені **бастіонами**. Найцікавішими зразками поєднання палацу й бастіонних укріплень стали замки в Збаражі та Підгірцях.

У першій половині XVII ст. за підтримки польської влади на українських землях з'являлися нові католицькі храми. Так, у Києві на Подолі великий костел звели домініканці, а навколо розташували будівлі монастиря. Визначною архітектурною пам'яткою того часу став костел бернардинів у Львові. До нього прилягали монастирські корпуси, що утворювали замкнене подвір'я.

Підгорецький замок (Львівська область). Сучасний вигляд

Із появою у Львові єзуїтських громад пов'язане будівництво костелу єзуїтів — першого в місті храму в стилі раннього бароко. У цьому стилі також збудували львівський костел Стрітєння Господнього. Цікавими архітектурними пам'ятками тогочасного Львова вважають каплиці Боїмів і Кампіанів — усипальниці заможних купецьких родин. Їхні стіни мають багате архітектурне оздоблення та прикрашені різьбленими декоративними елементами в стилі бароко.

4. Образотворче мистецтво

- 1. Порівняйте розвиток образотворчого мистецтва українських земель другої половини XIV — XV ст. та XVI ст. Чи справді в ньому з'явилися нові риси?
- 2. Чи згодні ви з тим, що образотворче мистецтво першої половини XVII ст. є важливим джерелом для вивчення тогочасних подій? Поясніть свою думку.

Більшість творів живопису XVI — першої половини XVII ст. мали церковну тематику: настінні розписи (фрески) та іконопис. Різноманітні картини або портрети побутового характеру траплялися рідко.

У XVI ст. українські митці, як і раніше, багато працювали на теренах Польщі. Зокрема, збереглися фрески на біблійні сюжети, виконані ними у храмах і спорудах Вавеля в Кракові. Однак від кінця XVI ст. українців часто витісняли італійські й німецькі митці.

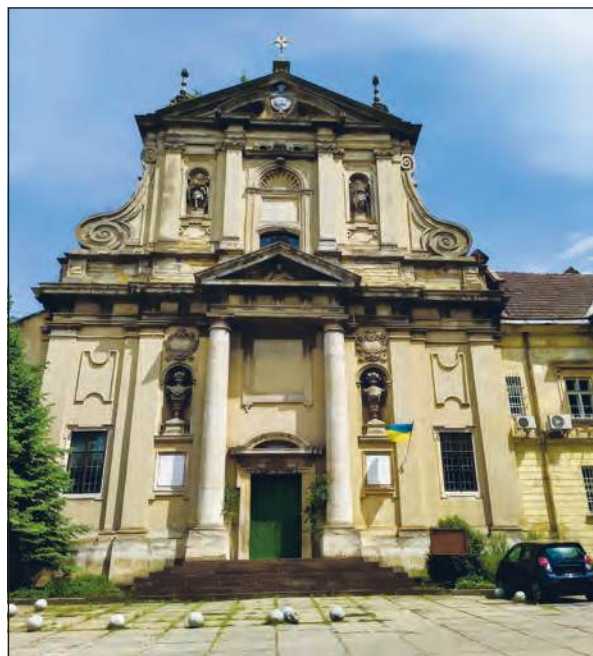
Церква Параскеви в селі Радруж (Польща). Сучасний вигляд

© Навчальний фільм

rnk.com.ua/110346

Про Підгорецький замок
(серія з циклу «Палаці.
Золота доба»)

Костел Стрітєння Господнього у Львові. Сучасний вигляд. Він був збудований у 1642—1692 рр. у стилі бароко за проєктом італійського архітектора Джованні Джизлені. У 2019 р. костел перейшов у підпорядкування Православної церкви України

Різдво Христове. Ікона із села Трушевичі (Львівська область)

Цікаві факти

Зразки тогочасної книжкової мініатюри представлено в Пересопницькому Євангелії. Крім заставок та ініціалів, виконаних у формі традиційного геометричного орнаменту, воно містить чотири мініатюри із зображеннями євангелістів. Кожна мініатюра прикрашена багатим рослинним орнаментом. Особливої урочистості мініатюрам та орнаментам Пересопницького Євангелія надають золоте тло і яскраві кольори — синій, червоний, зелений.

У тогочасному українському іконописі п'нівними залишалися традиції Русі, але почали з'являтися й нові риси. Найбільше визнання в цей час мали львівська й перемишльська школи іконопису. До найкращих зразків належать ікони «Поклоніння волхвів» із села Бусовисько та «Різдво Христове» із села Трушевичі.

У другій половині XVI ст. після поширення книговидавання набуло розвитку мистецтво **гравюри**. Першими українськими гравюрами вважають ілюстрації до «Апостола» й «Букваря», виданих у Львові І. Федоровичем.

Подальший розвиток гравюри був пов'язаний із поширенням її світського жанру. Перші світські гравюри з'явилися в 1622 р. як ілюстрації до «Віршів на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича. Збірка проповідей «Євангеліє учительное» К. Транквіліона-Ставровецького містила гравюру «Притча про багача і смерть», що зображувала працю селянства. Видатним гравером став майстер Ілля, який виконав гравюри до «Требника» Петра Могили й «Киево-Печерського патерика».

В українському образотворчому мистецтві другої половини XVI ст. відбувалося становлення жанру портрета. Це було пов'язане з новим розумінням образу людини, поширенням гуманістичних ідей Відродження. Імена більшості тогочасних українських майстрів портрета не збереглися. Найвідоміші твори — портрети князів Яна Гербурта та Василя-Костянтина Острозького.

АЯ Словник

Гравюра — друкований відбиток на папері з малюнка, вирізьбленого на дошці.

Рицар із самопалом. Гравюра до книги «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича. 1622 р.

Відомим художником-портретистом був Войцех Стефанович зі Львова. Під час візиту до міста польського короля Стефана Баторія в 1576 р. він виконав його портрет, за що отримав титул королівського придворного маляра. Портрет був створений майже з документальною точністю.

У першій половині XVII ст. визнання здобули портрети майстрів львівської школи. Особливістю портретів цього періоду було прагнення передати не тільки зовнішні риси людини, але і її характер.

Відомими стали портрет члена Свято-Успенського ставропігійного братства Михайла Красовського (художник Олександр Ляницький) та посмертний портрет дружини новгород-сіверського сотника Євдокії Жоравко (художник Іван Паєвський). Пензлю Миколи Петраховича приписували портрет дочки львівського купця Варвари Лангиш, образ якої вважали одним із найпривабливіших у тогочасному українському живописі. Федір Сенькович став автором портретів львівського старости Станіслава Мнішека та державного діяча Речі Посполитої Томаша Замоїського.

Від першої половини XVII ст. до наших днів збереглися розписи, виконані на стінах церкви Святого Духа в селі Потелич. Також відомі розписи Воздвиженської церкви в Дрогобичі. Їхньою особливістю стало поєднання біблійних сюжетів і декоративних народних орнаментів із барвінками, волошками та іншими квітами.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. У яких навчальних закладах могли здобути освіту українці в XVI — першій половині XVII ст.?
2. Чи можна вважати успішним розвиток літератури і книговидання на тогочасних українських землях? Чому?
3. Чим уславилася архітектура українських земель XVI — першої половини XVII ст.?

Портрет Яна Гербурта. Невідомий художник. Друга половина XVI ст.

Портрет Варвари Лангиш. Художник М. Петрахович. 1635 р.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- рівень розвитку освіти на українських землях у XVI — першій половині XVII ст.;
- здобутки літератури, книговидання та образотворчого мистецтва як відображення культурного розвитку українського суспільства.

Працюємо з хронологією

1574 р. Видання «Апостола» — найстарішої відомої друкованої книги на українських землях

Близько 1576 р. Заснування Острозької академії

Портрет Стефана Баторія. Художник В. Стефанович. 1576 р.

- Які ознаки були притаманні українському портрету цієї доби?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Які нові явища набули поширення в образотворчому мистецтві цього періоду? Наведіть приклади зразків іконопису та архітектурних споруд Ранньомодерної доби на теренах України.
5. На інтерактивній онлайн-карті в мережі інтернет поставте позначки місць, що пов'язані з розвитком культури на теренах України в XVI — першій половині XVII ст. Додайте опис однієї з видатних пам'яток української культури цього періоду (на вибір).
6. **Працюємо в парах. Метод «Удвох».** Розв'яжіть хронологічну задачу. За матеріалом курсу зі всесвітньої історії та додатковими джерелами складіть перелік історичних осіб, які діяли в той час, коли на українських землях виникла Острозька академія.
7. Складіть таблицю «Культура України XVI — першої половини XVII ст.» та зробіть висновки.

Галузь культури	Досягнення, діячі

Оцінюємо і створюємо

8. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть, які здобутки культури України цього періоду ви вважаєте найважливішими й чому.
9. Відвідайте місцевий художній музей. Ознайомтеся з його експозицією за розглянутим періодом і напишіть твір-роздум про вплив здобутків культури України XVI — першої половини XVII ст. на формування вашої естетичної культури.

rnk.com.ua/109911
Практичне заняття
за розділом II

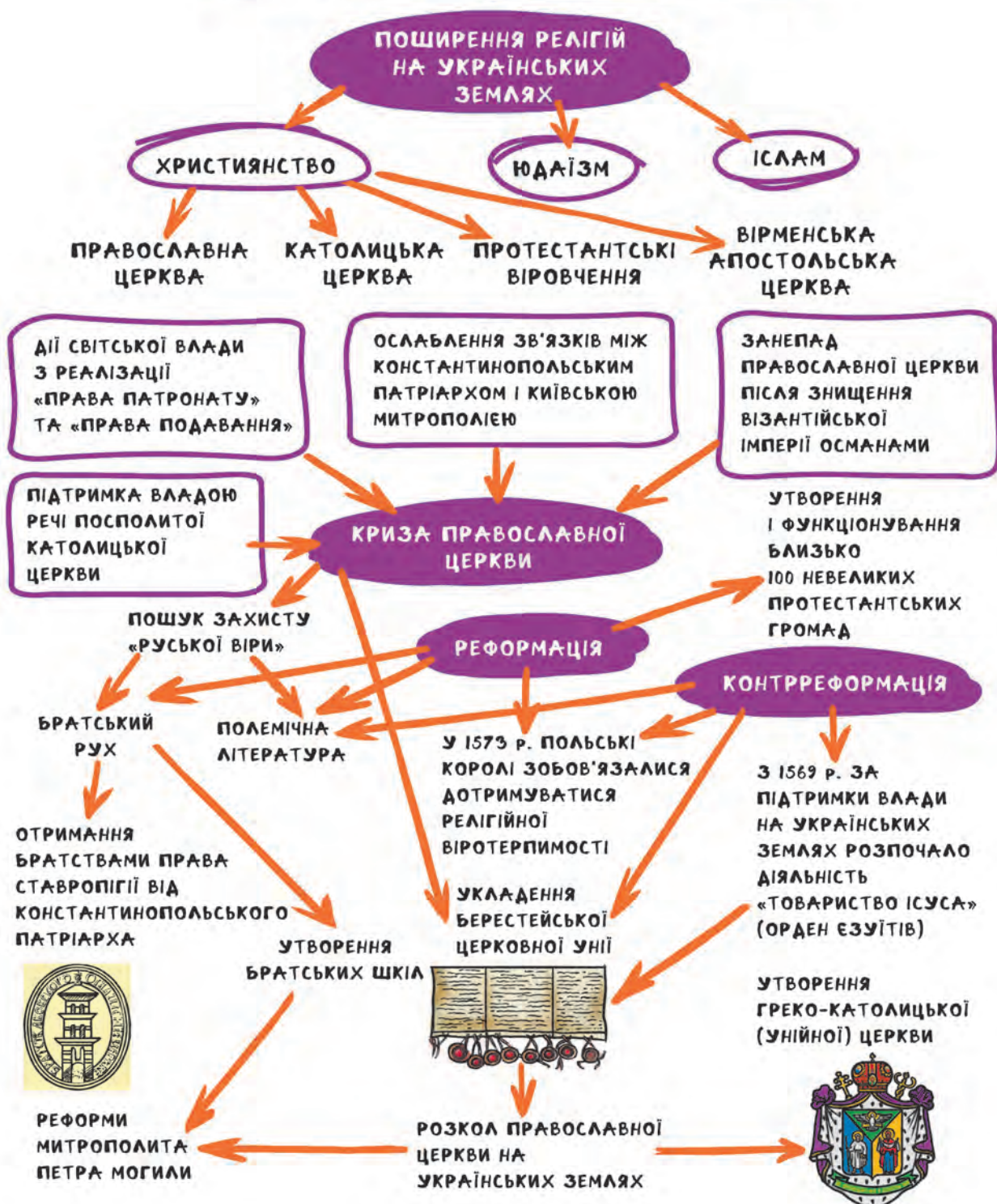

rnk.com.ua/109912
Узагальнення знань
за розділом II

rnk.com.ua/109913
Тестові завдання
за розділом II

РОЗДІЛ II. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ. БРАТСЬКИЙ РУХ. БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ

Розділ III. Козацтво від боротьби за станові інтереси до творення держави

Тестові завдання
rnk.com.ua/109590

§ 12. Козацтво наприкінці XVI ст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли і як з'явилося низове козацтво?
2. Що таке «ідентичність» і «політична культура»? Наведіть приклади їхнього прояву.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про виникнення реєстрового козацтва;
- якими були ідентичність і політична культура козацтва;
- у чому полягали причини, особливості й наслідки козацьких повстань (війн) кінця XVI ст.

АЯ Словник

Реєстрове козацтво — частина українського козацтва, залучена владою Речі Посполитої до державної військової служби й записана до списків (реєстрів).

Козацькі клейноди — військові знаки українського козацтва й символи влади його старшини.

Військо Запорозьке — 1) військово-політична організація українського козацтва із центром у Запорозькій Січі; 2) офіційна назва Української козацької держави, що виникла в середині XVII ст.; 3) назва реєстрового війська в Речі Посполитій та Українській козацькій державі.

1. Утворення реєстрового козацтва

- Поміркуйте, як поява реєстрового козацтва вплинула на тогочасне українське суспільство.

Влада Речі Посполитої потребувала допомоги козацтва в захисті південного кордону та веденні воєнних кампаній проти сусідніх держав. Тому його вирішили залучити до державної служби.

У 1572 р. за дорученням короля Жигмунта (Сигізмунда) II Августа на державну службу прийняли та вписали до спеціального списку — реєстру — 300 козаків. Так виникло **реєстрове козацтво**, що дістало особливі права й привілеї.

Реєстрових козаків вилучали з підпорядкування місцевої влади, звільняли від сплати податків, надавали їм право на власне судочинство, за ними було закріплене право на землеволодіння, а у Трахтемирівському монастирі влаштували козацький шпиталь.

У 1578 р. польський король Стефан Баторій прийняв на державну службу 600 козаків, визначивши їхні права й обов'язки у спеціальній «Постанові щодо низовців».

Військо козаків-реєстровців дістало назву «Його Королівської Милості Запорозьке Військо». Як символ незалежності від державного війська козаки отримали в 1585 р. від Стефана Баторія власні **клейноди**. До них належать:

- корогва (військовий прапор);
- бунчук (штандарт гетьмана);

1

2

3

4

5

- булава (символ влади);
- печатка (для затвердження рішень, розпоряджень тощо);
- литаври (ударний музичний інструмент для передання звукових сигналів).

Наданням прав і привілеїв реєстровцям польська влада намагалася підпорядкувати собі козацтво. Її непокоїла велика кількість козаків на південному кордоні держави. Відтоді визнавали лише реєстрове козацтво, а проти не вписаних до реєстру козаків вели боротьбу. Однак ця політика виявилася невдахою. Із реєстрових і нереєстрових козаків сформувалася одна організація — **Військо Запорозьке**. Козаки спільно виступали в морські походи, боролися за розширення своїх прав і захищали православ'я.

2. Ідентичність і політична культура українського козацтва

- Чи можна стверджувати, що українське козацтво сформувало власні, відмінні від інших верств суспільства ідентичність і політичну культуру? Поясніть свою думку.

Унікальна ідентичність і політична культура українського козацтва посіли помітне місце не лише в національній, але й у світовій історії.

Козацька ідентичність формувалася на основі їхнього способу життя, військової та соціальної організації. Українські козаки мали власну систему цінностей, що стала наслідком існування у важких і часто небезпечних умовах.

На основі системи цінностей козацтва формувалася також його політична культура. Козацтво вирізнялося серед інших тогочасних соціальних верств.

Козацькі клейноди: 1) корогва; 2) бунчук; 3) булава; 4) печатка; 5) литаври

Цікаві факти

Імовірно, назва «литаври» походить від грецького слова, що в перекладі означає «багато барабанів». Гучний голос цього інструмента справді нагадує удари великої кількості барабанів. Литаври з'явилися в давнину в країнах Сходу, а в Європі відомі з XV ст.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Основні засади

Переконаність у тому, що козацтво — це рицарська верства, якій мали забезпечити окремі станові права, свободи й вольності

Відданість «руській вірі» (православ'ю), усвідомлення своєї руської (української) ідентичності та прагнення їх відстоювати

Сприйняття Війська Запорозького як своєї політичної організації, якій мало належати особливе місце в політичній структурі держави

Визнання авторитету державної влади й водночас прояви непокори

► **Працюємо в парах.** Обговоріть і висловіть свою думку щодо засад політичної культури козацтва.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/108780

А:Я Словник

Козацькі повстання (війни) — збройні конфлікти українських козаків зі збройними силами Речі Посполитої на землях сучасних України, Білорусі, Польщі й Молдови наприкінці XVI — у середині XVIII ст.

Цікаві факти

За переказами, були серед козаків люди з надзвичайними здібностями, яких називали характерниками. Начебто вони володіли таємними знаннями, уміли пророкувати майбутнє. Про характерників казали, що їх «ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали». Також вони «могли відкривати без ключів замки, плавати на човнах по підлозі, як по морських хвилях, брати в голі руки розпечені ядра, бачити за кілька верств довкола себе, влізати й вилазити з туго зав'язаних і навіть зашитих мішків, "перекидатися" на котів, залазити у звичайне відро та плисти в ньому під водою сотні, тисячі верств...».

Поступово воно перетворювалося з міжстанового прошарку, який об'єднував представників різних груп населення, на окремий стан.

Особливістю політичної культури українських козаків була схильність до рішучих дій, тому вони здебільшого чинили з позиції сили. Підставою для цього ставали заходи влади, які суперечили козацьким інтересам і принципам. Козаки висували категоричні умови урядовцям, підіймали бунти, фізично знищували всіх, хто зазіхав на те, що вони захищали.

Непохитною була позиція українських козаків у питаннях захисту православ'я. Вони наполегливо перешкоджали поширенню унійної (греко-католицької) церкви й підпорядкуванню їй православної церкви після укладення Берестейської унії.

Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. українське козацтво перейшло до збройних повстань (козацьких війн) для захисту своїх прав та ідентичності.

3. Причини і початок козацьких повстань (війн) кінця XVI ст.

► Чим були спричинені та як розпочалися козацькі повстання (війни)?

Першим серйозним випробуванням козацтва як нової впливової сили Речі Посполитої стали **козацькі повстання (війни) 1591—1596 рр.** Їхньою причиною було наростання невдоволення

українського козацтва через підготовку Речі Посполитої до війни з Османською імперією. Спочатку для запланованої війни влада зібрала 1 тис. осіб козацької кінноти й 2 тис. піхоти.

Однак через деякий час держави залагодили конфлікт. Річ Посполита зобов'язалася вивести козаків із Дніпровського Низу й заборонити їм походи в Чорне море до османських володінь. Влада вимагала від козаків дотримуватися цих умов.

Глибинною причиною козацьких повстань (війн), на думку дослідників, стало зростання кількості козацтва й небажання влади Речі Посполитої визнати привілеї, надані лише реєстровцям, для всієї верстви загалом.

Приводом до початку повстання став конфлікт між полковником війська реєстрових козаків Криштофом Косинським та сином князя В.-К. Острозького Янушем. Користуючись впливом батька, той привласнив маєток Рокитне на Київщині, який король надав К. Косинському як винагороду за захист Поділля від османів і кримських татар. Це обурило К. Косинського, і він почав збирати козаків на повстання проти польської влади.

Виступ К. Косинського підтримало чимало козаків, і протягом 1592 р. повстання охопило Київське, Брацлавське й частково Подільське воєводства. Жителі Білогородки, Білої Церкви, Переяслава та інших міст склали присягу К. Косинському. На території, звільненій від польської влади, він запроваджував козацькі порядки.

Для боротьби з повстанцями було зібрано велике військо, яке очолив В.-К. Острозький.

У вирішальній битві 23—31 січня 1593 р. під селищем П'ятка на Житомирщині повстанці зазнали поразки й відступили на Запорозжя.

Через деякий час козаки поновили боротьбу. Повстанцям запропонували новий договір, що містив значні поступки козакам. Їм дозволяли безперешкодно вийти на Дніпровський Низ і повернутися додому. Усіх учасників повстання звільняли від покарання. Місцева влада зобов'язалася повернути козакам відібране майно. На певний час запанував мир.

Януш Острозький. Невідомий художник. XVII ст.

Поштова марка України, присвячена К. Косинському. 2010 р.

Пам'ятник повстанню К. Косинського в місті Біла Церква (Київська область)

**Працюємо
з джерелом**
rnk.com.ua/110306

З універсалу
Жигмунта (Сигізмунда) III
про необхідність придушення
повстання С. Наливайка

Узяття Луцького замку С. Наливайком.
Художник Б. Карабулін. 1968 р.

► Як автор картини передав
динамізм подій?

4. Завершення козацьких повстань (війн) кінця XVI ст. і їхнє значення

► Висловіть свою думку щодо уроків і значення козацьких повстань (війн) кінця XVI ст. для влади й українського суспільства.

На подальшу боротьбу козацтва суттєво вплинула зовнішньополітична ситуація, що на той час склалася в Європі. Спалахнула війна Османської та Священної Римської імперій.

Восени 1593 р. посланець Папи Римського прибув до Січі з листом-закликом приєднатися до антиосманського союзу й значним грошовим заохоченням.

Влітку 1594 р. загони «охочих людей» під керівництвом Северина (Семерія) Наливайка здійснили похід до османських володінь у Придністров'ї. Посланець Папи Римського повідомив, що «козаки виконали свій обов'язок». Тоді козаки перейшли до рішучих дій проти шляхти. Їхні сили збільшилися після приєднання реєстровців. Охоплена панікою шляхта кидала свої маєтки й тікала до Львова і Кракова.

Восени 1595 р. війська С. Наливайка заволоділи Східним і Західним Поділлям, Київщиною та Волинню. У лютому наступного року вперше в історії Речі Посполитої для приборкання повсталих козаків на українські землі рушила армія, очолювана гетьманом Речі Посполитої С. Жолкевським.

Сили повстанців суттєво зміцнило приєднання до них запорозьких козаків під керівництвом Григорія Лободи. Гетьманом об'єднаного війська обрали Матвія Шаулу. Проте війська Речі Посполитої взяли в облогу табір повстанців в урочищі Солониця поблизу Лубен. Шансів на перемогу в козаків не було.

У червні 1596 р. повстанці вимушено погодилися на вимоги здатися і скласти зброю. С. Наливайка та його соратників, що намагалися вирватися в Степ, схопили. Пізніше С. Наливайка і М. Шаулу було страчено у Варшаві. За участь у козацьких повстаннях (війнах) Вальний сейм Речі Посполитої позбавив реєстрове козацтво прав і привілеїв.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVI ст.

1. Покажіть події, пов'язані з перебігом козацьких повстань (війн) кінця XVI ст., і вкажіть, що саме відбувалося в цих місцях.
2. Порівняйте райони, охоплені козацькими повстаннями К. Косинського та С. Наливайка.

Козацькі повстання (війни) кінця XVI ст. стали першим на українських землях великим виступом, очолюваним козацтвом. Вони сприяли покозаченню представників різних станів, їхньому переселенню на південь українських земель.

Козацтво демонструвало українському суспільству, як можна відстоювати свої інтереси. Безперечно, такі дії порушували чинні правові норми. Проте після відвертого нехтування правами козаків вони зневірилися досягти своєї мети законним шляхом.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- значення створення реєстрового козацтва для всієї козацької спільноти;
- козацькі повстання (війни) як відображення переходу козацтва на новий рівень розвитку.

Працюємо з хронологією

- 1572 р. — Виникнення реєстрового козацтва
- 1591—1596 рр. — Козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.

Поштова марка України, присвячена Г. Лободі. 2010 р.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Назвіть основні події, пов'язані з утворенням реєстрового козацтва.
2. Як завершилися козацькі повстання (війни) кінця XVI ст.? У чому полягало їхнє значення?

Застосовуємо і аналізуємо

3. За допомогою додаткових джерел складіть хронологію основних подій козацьких повстань (війн) кінця XVI ст.
4. Розв'яжіть хронологічну задачу. У селищі Гусятин Тернопільської області, де, імовірно, народився С. Наливайко, встановлено єдиний в Україні пам'ятник цьому історичному діячу. За додатковими джерелами з'ясуйте дату його встановлення. Скільки років розділяє цю дату та завоювання військами С. Наливайка Східним і Західним Поділлям, Київщиною і Волиню?
5. **Працюємо в малих групах. Метод «Синтез думок».** У січні 1596 р. С. Наливайко звернувся з листом до короля Жигмунта (Сигізмунда) III, де намагався показати себе його вірним підданим, що не чинив шкоди Речі Посполитій, а, навпаки, сприяв захисту її земель. Як ви вважаєте, чи був щирим С. Наливайко? Чому? Чого, на вашу думку, він прагнув досягти цим листом?
6. **Працюємо в парах. Метод «Асоціативна квітка».** Доберіть слова-асоціації до теми «Ідентичність і політична культура українського козацтва».

Оцінюємо і створюємо

7. **Працюємо разом.** Оцініть значення козацьких повстань (війн) кінця XVI ст. для тогочасної України та їхнє місце в історії нашої держави.
8. **Працюємо в парах.** Розіграйте уявні діалоги між представниками різних станів тогочасного українського суспільства, що виявляють різне ставлення до козацьких повстань (війн) кінця XVI ст.

§ 13. Участь козаків у морських походах, війнах Речі Посполитої та європейських держав

Тестові завдання
rnk.com.ua/109591

1. Причини збільшення воєнної активності козацтва

► Як ви вважаєте, чи могла існувати Запорозька Січ без здійснення воєнних походів? Чому?

На кінець XVI ст. українське козацтво набуло вагомій ролі у внутрішньому житті Речі Посполитої. Незважаючи на попередню заборону реєстрового козацтва, уряд Речі Посполитої залучав козацтво до війн. Зокрема, козаки брали участь у війсьній кампанії 1600 р. між Молдавським і Валахським князівствами, війні Речі Посполитої зі Шведським королівством 1600—1629, 1635 рр., війні Речі Посполитої з Московським царством 1617—1618 рр. Через ці війни влада відновила українське реєстрове козацтво в його правах і привілеях.

Усупереч заборонам влади Речі Посполитої козацтво самовільно здійснювало успішні морські й суходільні походи до Кримського ханату та володінь Османської імперії.

Воєнна активність запорозького козацтва була пов'язана з тим, що воно розуміло своє призначення та спосіб існування як спільноти «військового люду». Здійснюючи походи, воно захищало українські землі від нападів кримських татар, визволяло з полону бранців. Козаки-запорожці заступали на службу до правителів християнських держав, воювали тощо. Запорозька Січ ставала опорою та захисником християнського світу у протистоянні з Османською імперією. Водночас у походах козаки захоплювали здобич і полонених, яких за традицією тих часів продавали як невільників або отримували за них викуп.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які особливості мало військового мистецтва українського козацтва?
2. Наведіть приклади, що свідчать про зростання ролі козацтва в подіях на українських землях у XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про причини воєнної активності козацтва в першій чверті XVII ст.;
- чим уславився П. Конашевич-Сагайдачний;
- про роль Війська Запорозького в Хотинській війні.

✓ Цікаві факти

Після взяття запорозькими козаками османської фортеці Варни розлючений султан наказав перегородити Дніпро біля острова Тавань залізним ланцюгом між фортецями Кизикермен та Іслам-Кермен, щоб завадити виходу козацьких чайок у Чорне море. Посередині Дніпра залишився невеликий прохід, який обстрілювали гармати з мурів обох фортець. Проте це не зупинило козаків. Вони пускали поперед себе важкі дубові колоди, які рвали ланцюги. А частина козаків тягнула свої чайки 25—60 км волоком в обхід фортець.

Запорожці готуються до морського походу. Листівка, видана накладом Я. Оренштайна в Коломиї. Перша половина XX ст.

► Що можна дізнатися за ілюстрацією про підготовку козаків до морського походу?

Запорожці на чайках під проводом гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного знищують османський флот і захоплюють Кафу в 1616 р. Гравюра до книги «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича. 1622 р.

Карта
rnk.com.ua/111426
Морські походи козаків

2. Военні походи козаків

► Які факти свідчать про те, що военні походи козаків були успішними для козацтва?

На початку XVII ст. кількість воєнних походів українського козацтва значно збільшилася.

У 1602 р. козаки на 30 чайках і декількох відбитих у турків галерах вийшли в Чорне море й під Кілією розгромили османський флот. Уже в 1606 р. запорожці здобули Варну — найбільшу фортецю Османської імперії на західному узбережжі Чорного моря. Наступного року вони на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним розбили османський флот під Очаковом.

У 1608 р. козаки вирушили в суходільний похід на Кримський ханат, зруйнували й спалили Перекоп, а через рік на 16 чайках напали на придунайські османські фортеці Ізмаїл, Кілію та Аккерман.

У 1613 р. запорожці здійснили два походи на турецьке узбережжя, а в гирлі Дніпра розбили флот Османської імперії та захопили шість її галер. Наступного року козацький флот із 40 чайок на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним подолав Чорне море. Козаки напали на Трапезунд і, рухаючись у західному напрямку, спустошили узбережжя. Вони штурмом узяли Синоп і спалили весь османський флот, що стояв у гавані.

У 1615 р. 80 козацьких чайок рушили на Стамбул. Зійшовши на берег неподалік міста, козаки знищили все довкола. Їм навздогін

Запорозьке військо в поході.
Художник Ю. Брандт

вирушили османські кораблі, але козаки розбили їх біля гирла Дунаю. Захоплені галери вони відвели до Очакова й спалили, а потім розпочали штурм фортеці.

Нарешті в 1616 р. П. Конашевич-Сагайдачний із величезним флотом зі 150 чайок та 7 тис. козаків розбив османський флот під Очаковом. Після кількадечної облоги козаки здобули й спалили Кафу (зараз Феодосія), що була головним невольницьким ринком регіону. Вони визволили багато полонених.

Османська імперія рушила війною проти Речі Посполитої. Не впевнений у перемозі коронний гетьман С. Жолкевський уклав мир з османським султаном та зобов'язався приборкати козаків, але це йому не вдалося.

Упродовж усього літа 1619 р. козацький флот успішно діяв у Чорному морі. Наступного року до козацьких морських походів загалом було залучено близько 1,5 тис. чайок. Улітку 1621 р. козаки потопили 20 галер та розгромили османський флот. Того самого року козаки вчинили напад на Стамбул.

Тривала війна Речі Посполитої з Московським царством 1617—1618 рр. Син польського короля Жигмунта (Сигізмунда) III Владислав мав намір посісти московський престол і рушив походом на Москву. Проте королевич зазнав невдачі й опинився у складній ситуації. Король попросив гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного допомогти Владиславу.

Запорозжці на чайках атакують османські галери. Невідомий художник. Близько 1636 р.

- Які особливості тактики морського бою запорозьких козаків можна визначити за ілюстраціями (с. 92, 93)?

КОЗАЦЬКІ МОРСЬКІ ТА СУХОДІЛЬНІ ПОХОДИ ПРОТИ КРИМСЬКИХ ТАТАР І ТУРКІВ

Наслідки

Завдяки здобичі й полоненим, захопленим у походах, козаки могли добре озброюватися

Дії козацтва спричиняли постійну напруженість у відносинах Османської імперії та Речі Посполитої

Походи козаків завдавали відчутних економічних втрат Османській імперії, зменшували її військову міць. Це обмежувало можливості татар чинити напади на українські землі

► **Працюємо в парах.** Обговоріть і визначте, чи стали походи українського козацтва впливовим чинником для розвитку регіону, де вони відбувалися. Чому?

Запорозький рицар. Художник Ю. Брандт

П. Конашевич-Сагайдачний погодився взяти участь у поході за умови, що буде припинено утиски православних, збільшено кількість реєстрового козацького війська, розширено підвладну козакам територію.

Похід 20-тисячного війська козаків до Московського царства досяг своєї мети. У війні з Московським царством найбільшим успіхом Речі Посполитої, яким вона завдячувала козакам, стало укладення **Деулінського перемир'я**. За його умовами Річ Посполита повернула втрачені раніше Великим князівством Литовським Смоленську, Чернігівську й Новгород-Сіверську землі.

Від короля Жигмунта (Сигізмунда) III козаки отримали грошову винагороду. Проте умови, які обговорювали напередодні походу, виконані не були.

3. Діяльність П. Конашевича-Сагайдачного

► Чи можна вважати П. Конашевича-Сагайдачного видатною історичною особою? Поясніть свою думку.

На тлі подій, що відбувалися на українських землях наприкінці XVI — на початку XVII ст., формувалася особистість одного з відомих ватажків козацтва — **Петра Конашевича-Сагайдачного**. Освіту він здобув в Острозькій школі (академії), що, напевно, і виховало його як завзятого покровителя православ'я. Саме під час навчання П. Конашевич-Сагайдачний написав твір «Пояснення про унію», де виступив на захист православної віри.

Наприкінці XVI ст. П. Конашевич-Сагайдачний приєднався до Війська Запорозького. У його складі він став учасником воєнної кампанії 1600 р. між Молдавським і Валахським князівствами та війни Речі Посполитої зі Шведським королівством 1601—1602 рр.

П. Конашевич-Сагайдачний брав активну участь у багатьох козацьких морських і суходільних походах проти кримських татар і турків. Визнаним ватажком усього українського козацтва він став після вдалих походів 1614, 1615 та 1616 рр.

Протягом шести років П. Конашевича-Сагайдачного чотири рази обирали гетьманом Війська Запорозького. Він умів поєднувати наполегливість у прямованні до поставленої мети зі здатністю знаходити компроміси.

П. Конашевич-Сагайдачний сприяв зростанню воєнно-політичного значення Війська Запорозького в тогочасній європейській політиці, збільшенню кількості реєстру. Із його ініціативи вели переговори про приєднання козаків до антитурецького лицарського ордену «Ліга християнської міліції».

Для підтримки православної церкви П. Конашевич-Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства, а також опікувався заснованою при ньому школою. Гетьман був серед діячів, чиїми зусиллями відновили вищу ієрархію православної церкви в Речі Посполитій.

П. Конашевич-Сагайдачний реформував Військо Запорозьке й Січ. Він поділив війська на сотні й полки, запровадив навчання та сувору дисципліну. У складі війська гетьман створив підрозділи легкої і маневрової артилерії та добре озброєної і навченої піхоти.

4. Участь українського козацтва в Хотинській війні

- Як участь козацтва вплинула на перебіг Хотинської війни? На що спирається ваша думка?

У 1614—1621 рр. між Річчю Посполитою та Османською імперією тривала війна.

У вересні 1620 р. армія Речі Посполитої, очолювана коронним гетьманом С. Жолкевським, зазнала поразки від османського війська на території Молдавського князівства під селищем Цецора. Здобувши перемогу, султан Осман II почав готуватися до завоювання Речі Посполитої. Польський король Жигмунт (Сигізмунд) III звернувся по допомогу до імператора Священної Римської імперії та Папи Римського, але вони не підтримали його. Тоді він був змушений шукати порозуміння із запорозьким козацтвом.

Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Художник С. Васильківський. 1900 р.

- За додатковими джерелами дізнайтеся про внесок автора картини в поширення історії українського козацтва.

Карта

rnk.com.ua/110307

Похід П. Сагайдачного на Москву

© Навчальний фільм

rnk.com.ua/110347

За що Москва ненавидить Сагайдачного?

Працюємо з джерелом

Патріарх Теофан III про роль гетьмана П. Конашевича- Сагайдачного у відновленні православної ієрархії в Речі Посполитій (1627 р.)

...Справа була б неможливою без підтримки пана й гетьмана Петра Сагайдачного, дії якого в цій справі справедливо можна назвати подвигом, рівним апостольському. Ця людина є щирий сповідник православної віри, за яку [він] віддав своє життя й після заспокоєння свого шанується на Русі як благовірний. [26]

- Як патріарх оцінював роль П. Конашевича-Сагайдачного у відновленні православної церкви? Чи згодні ви з такою оцінкою? Чому?

БИТВА ПІД ХОТИНОМ 2—28 вересня 1621 р.

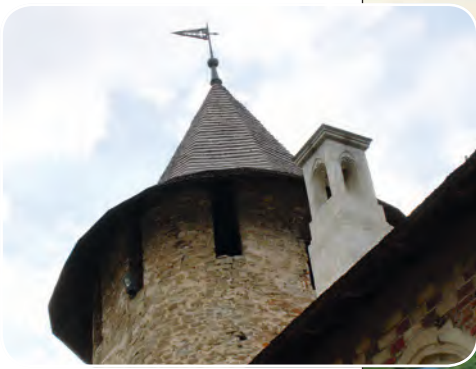
У відповідь на прохання короля запорозький гетьман Яків Нерода на прізвисько Бородавка заявив, що надасть допомогу лише за умови відновлення ієрархії православної церкви владою Речі Посполитої.

У червні 1621 р. в урочищі Суха Діброва, між Ржищевом і Білою Церквою, зібралася рада реєстрового та нереєстрового козацтва. На ній було прийнято рішення взяти участь у поході проти Османської імперії разом із поляками, а для узгодження умов направити до короля посольство на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним.

Із Варшави П. Конашевич-Сагайдачний повернувся в польський табір, розташований під стінами Хотинської фортеці. Проте козацьке військо ще не прибуло туди, і він із невеликою охороною рушив йому назустріч. Дорогою П. Конашевич-Сагайдачний натрапив на турків. Діставши поранення, йому ледве вдалося вирватися та з'єднатися з козаками. Серед них зріло невдоволення командуванням Бородавки, адже під час невдалих походів до Молдавського князівства загинуло близько 1 тис. козаків. Тому новим гетьманом обрали П. Конашевича-Сагайдачного.

Блискуче уникнувши оточення, П. Конашевич-Сагайдачний привів козаків під Хотин. Майже одночасно під стінами фортеці з'явилася велика турецько-татарська армія, очолювана Османом II. За різними джерелами її кількість визначали від 150 до 300 тис. осіб. Їй протистояло 80-тисячне польсько-козацьке військо, із якого більше половини становили запорожці. Ще 5—6 тис. запорожців воювали на Чорному морі. Від результатів Хотинської війни **2—28 вересня 1621 р.**, як назвали цю битву, залежала доля Речі Посполитої та українських земель.

Турецько-татарське військо було набагато численнішим, але не змогло скористатися своєю перевагою. Литовський гетьман Ян-Кароль Ходкевич вибрав вдале поле для битви. Тил польського й козацького таборів був розташований біля річки Дністер. Фронт таборів виходив на порослі лісом пагорби. Тому туркам

Хотинська фортеця
та навколишня територія,
де відбувалася битва.
Сучасний вигляд

і татарам просто не було де розвернутися, щоб залучити всі сили. Водночас не мала простору й польська кіннота. Усе це заздалегідь віддавало першість піхоті — Війську Запорозькому. Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний і полковники були учасниками всіх військових нарад. Козаки вміло оборонялися та здійснювали успішні атаки у відповідь (і вночі, і за дощової погоди).

У відчайдушній боротьбі польсько-козацьке військо здобуло перемогу.

Одночасно з подіями під Хотиним відбувалися і морські битви. Козаки здійснювали відчайдушні напади на порти, фортеці на узбережжі Чорного моря, скувавши значні сили османського флоту (43 галери). Козаки навіть здійснили напад на Стамбул.

Подальші плани Османської імперії щодо підкорення європейських країн зазнали краху. Українські й польські землі також уникли османського завоювання. Авторитет Речі Посполитої зріс. Із новою силою спалахнула визвольна боротьба слов'янських народів проти османського панування.

За умовами миру Кримський ханат та Османська імперія зобов'язалися не нападати на українські й польські землі. Натомість Річ Посполита обіцяла заборонити козакам судноплавство по Дніпру та не допускати походів запорожців до Кримського ханату та Османської імперії.

✓ Цікаві факти

Спеціальний сеймовий комісар армії Речі Посполитої в Хотинській війні заявляв, що «справжніми переможцями під Хотиним і рятівниками Речі Посполитої були козаки».

Працюємо з джерелами
rnk.com.ua/110308

1. Із листа католицького єпископа Франческо Чиріолі.
2. З «Історії Хотинського походу» Якова Собеського (1646 р.).

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110309

Меч П. Конашевича-Сагайдачного. Зброяря Вавельського королівського замку в Кракові (Польща). У 1621 р. майбутній правитель Речі Посполитої королевич Владислав IV Ваза вручив цей меч гетьману за перемогу над османами під Хотиним

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- зв'язок походів українського козацтва на початку XVII ст. з рівнем їхньої військової майстерності;
- гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного як лідера українського козацтва;
- значення участі козацтва в Хотинській війні.

Працюємо з хронологією

Початок XVII ст.	Походи запорозьких козаків до Кримського ханату й Османської імперії
1618 р.	Похід козаків на Москву під час війни Речі Посполитої з Московським царством
1621 р.	Хотинська війна

Для гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного перемога під Хотиним стала останньою справою життя. Унаслідок поранення під час битви він невдовзі помер.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Проти кого були спрямовані морські й суходільні походи козаків? Оцініть роль та значення походів козаків проти Кримського ханату й Османської імперії для цих держав і Чорноморського регіону загалом.
2. Яку роль відіграли українські козаки у війні Речі Посполитої з Московським царством 1617—1618 рр. і Хотинській війні?

Застосовуємо і аналізуємо

3. Покажіть на карті атласу місця подій, пов'язаних із воєнними походами українського козацтва початку XVII ст.
4. Складіть хронологію подій, пов'язаних із військовою активністю українського козацтва в цей період.
5. **Працюємо разом. Метод «Коло ідей».** Обговоріть значення і вплив на тогочасне українське суспільство заходів, які здійснив П. Конашевич-Сагайдачний.

Оцінюємо і створюємо

6. **Працюємо в малих групах. Метод «Акваріум».** Польський шляхтич Яків Собеський називав П. Конашевича-Сагайдачного «чо-

ловіком великого духу». Як ви ставитеся до такої характеристики? Дайте власну оцінку цього діяча та аргументуйте її фактами.

7. Пригадайте з уроків української літератури зміст української народної думи «Маруся Богуславка». Наведіть приклади з твору, що відображають любов до Батьківщини як одну з найбільших чеснот людини.
8. **Працюємо в парях.** За додатковими джерелами складіть повідомлення про морські походи козаків або Хотинську війну.

§ 14. Козацтво і православна церква. Реформи Петра Могили. Києво-Могилянський колегіум

Тестові завдання
rnk.com.ua/109592

1. Козацтво і православна церква: боротьба за відновлення православної ієрархії

- Оцініть роль українського козацтва в боротьбі за відновлення православної ієрархії.

Після Берестейської унії постала проблема відновлення православної ієрархії. Влада Речі Посполитої на це згоди не давала. Для цього вирішили скористатися приїздом до Києва Єрусалимського патріарха Теофана III. Його охорону забезпечував гетьман П. Конашевич-Сагайдачний із козацтвом.

На прохання православних міщан, козаків і шляхти в **1620 р.** Теофан III висвятив Київським митрополитом **Йова Борецького**, а також Луцького, Берестейсько-Володимирського, Холмського, Перемишльського, Полоцького й Турово-Пінського єпископів.

Проте польський король Владислав IV Ваза офіційно визнав ієрархів православної церкви лише в **1632 р.**

Це рішення увійшло до складених того ж року **«Пунктів для заспокоєння руського народу»**. Вони відновлювали право обирати православного митрополита «за давніми правами та звичаями — шляхтою, духовенством та обивателями грецької віри, які не перебували в унії». Підтверджувалося визнання за православними Києво-Печерської лаври. Унійці отримували сім єпархій, православні — п'ять. Православним вірянам гарантували свободу богослужіння, право обіймати посади в міських урядах, споруджувати й відбудовувати церкви, лікарні, школи, друкарні, об'єднуватися в церковні братства.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яким було становище православної церкви на українських землях у XVI ст.?
2. Коли і як постала унійна (греко-католицька) церква? Яких змін зазнало церковне життя тогочасної України після її виникнення?
3. Яким було значення православної віри в ідентичності й політичній культурі українського козацтва?
4. Які заклади освіти діяли в тогочасній Україні? Укажіть їхні особливості.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- яку роль відіграло українське козацтво в боротьбі за відновлення православної ієрархії;
- про діяльність митрополита Петра Могили з подолання кризових явищ у житті православної церкви;
- як виник Києво-Могилянський колегіум.

Працюємо з джерелами
rnk.com.ua/110766

1. Із твору «Протестація» Йова Борецького (1621 р.). 2. Із «Пунктів для заспокоєння руського народу» (1632 р.)

Митрополит Петро Могила.
Невідомий художник

Постать в історії

Петро Могила походив із молдавського князівського роду. Він здобув освіту у Львівській братській школі та кількох західноєвропейських університетах. Петро Могила служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні 1621 р., а в 1625 р. прийняв чернецтво. Спочатку він був архімандритом Києво-Печерської лаври, а потім — митрополитом Київським і Галицьким. Чимало зусиль Петро Могила доклав для узаконення православної церкви.

Схема

rnk.com.ua/110767

Реформи митрополита
Петра Могили

Для вас, допитливі

rnk.com.ua/110310

2. Реформи митрополита Петра Могили

- Чи справді церковні реформи Петра Могили позитивно вплинули не лише на православну церкву, а й на все тогочасне українське суспільство? Чому?

Узаконивши православну церкву, Владислав IV надав привілей на Київську митрополію архімандриту Києво-Печерської лаври Петру Могилі. Ставши митрополитом Київським і Галицьким, Петро Могила спрямував свою діяльність на оновлення православної церкви. Перш за все він упорядкував церковне життя. Відтепер жоден єпископ не міг посісти кафедру (очолити єпархію) без згоди митрополита. Усіх священників під час призначення ретельно перевіряли на дотримання ними церковних правил. Їм видавали нові свідоцтва з детальним переліком обов'язків.

Митрополит посилив свою владу над церковними братствами. Він домігся послаблення негативного впливу «права патронату» на церкву. Було чітко визначено права й обов'язки патронів, закріплено парафії за впливовими патронами з православної шляхти або братствами. Митрополит залишав за собою право відмовляти у висвяченні на церковні посади запропонованих патронами осіб.

Петро Могила та його однодумці підготували новий православний катехизис («Православне ісповідання віри»), де виклали основи християнського віровчення. Також митрополиту належать полемічний твір «Літос, або Камінь» і богослужбова книга «Требник».

Зверніть увагу

Петро Могила став ініціатором створення Києво-Могилянського колегіуму, його відділень у Вінниці, Кременці й Гощі. За його підтримки також було відкрито слов'яно-греко-латинський колегіум у столиці Молдавського князівства місті Ясси. Митрополит відіграв важливу роль в оновленні православного богослов'я та зміцненні православної церкви в тогочасній Україні. Його зусиллями й коштами вперше повністю відреставрували Софійський собор і споруди Києво-Печерської лаври.

Петро Могила (ліворуч навколішках).
Розпис у церкві Спаса на Берестові
в Києві

3. Києво-Могилянський колегіум

► Як було засновано Києво-Могилянський колегіум?

У стінах Києво-Печерської лаври Петро Могила заснував школу («гімназійон»). За програмою навчання вона нагадувала єзуїтські колегіуми. У **1632 р.** цю школу домовилися об'єднати з Київською братською школою. Новий заклад освіти, покровителем і засновником якого став Петро Могила, дістав назву Києво-Братський, або **Києво-Могилянський колегіум**. Навчання в ньому було побудоване на засадах, що прийшли на українські землі із Західної Європи.

Києво-Могилянський колегіум мав і власні школи, що працювали за його програмою в інших містах — Вінниці, Гощі та Кременці. Викладачами колегіуму були видатні тогочасні вчені й просвітити, зокрема Сильвестр Косів, Інокентій Гізель, Єпіфаній Славинецький та інші.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Що зробило українське козацтво на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним для захисту православної церкви?

Зверніть увагу

У Києво-Могилянському колегіумі повний курс навчання становив 12 років і був поділений на сім класів («шкіл»). У підготовчому класі — фарі — та трьох нижчих класах — інфімі, граматиці й синтаксими — вивчали предмети циклу «семи вільних мистецтв», церковнослов'янську, грецьку та латинську мови. Наступні два класи — поетики та риторики — були середніми. Викладання в них здійснювали переважно латиною. У поетиці учнівство знайомило з різними жанрами поезії та основами віршування. У риториці опановували мистецтво складання промов і написання листів. Вищий ступінь навчання в колегіумі здобували у дворічній «школі філософії» та чотирирічній «школі богослов'я». Учні цих класів називали спудеями (студентами).

- За додатковими джерелами ознайомтеся з історією Києво-Могилянського колегіуму та підготуйте повідомлення про це.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110311
 Український історик
 XIX ст. М. Костомаров
 про Києво-Могилянський
 колегіум

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- українське козацтво як захисника свого народу в боротьбі за відновлення православної ієрархії;
- значення реформ Петра Могили для православної церкви;
- Києво-Могилянський колегіум як культурно-освітній центр Східної Європи, де була поширена православна церква.

Працюємо з хронологією

- 1620 р.** ● Висвячення Єрусалимським патріархом Теофаном III нової православної ієрархії Київської митрополії
- 1632 р.** ● Узаконення королем Владиславом IV православної церкви. Утворення Києво-Могилянського колегіуму

Постать в історії

Галшка (Єлизавета) Гулевичівна — шляхтянка, що опікувалася розвитком освіти на українських землях. У 1615 р. вона заповіла свою садибу із землями на Подолі в Києві для заснування монастиря, лікарні та школи для дітей «народу руського, православного». Так виникла Київська братська школа, із якої бере початок Києво-Могилянський колегіум.

2. Охарактеризуйте церковні реформи Петра Могили. Як ви вважаєте, чи були потрібні ці зміни православної церкви? Чому?
3. Укажіть особливості, що характеризують Києво-Могилянський колегіум як заклад освіти.

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу місця діяльності відділень Києво-Могилянського колегіуму на українських землях.
5. Розв'яжіть хронологічні задачі.
 - 1) Пошта України випустила марку до 400-річчя від дня народження митрополита Петра Могили. За додатковими джерелами з'ясуйте, коли це відбулося.
 - 2) Чи існує зв'язок між зверненням влади Речі Посполитої по допомогу до українського козацтва після поразки в битві під Цецорою та боротьбою за відновлення ієрархії православної церкви? Поясніть свою думку. Скільки років розділяє ці події?
6. **Працюємо в парах. Метод «Плакат думок».** Охарактеризуйте одну з подій (на вибір):
 - 1) боротьба за відновлення православної ієрархії;
 - 2) церковні реформи Петра Могили;
 - 3) утворення та особливості діяльності Києво-Могилянського колегіуму.
7. **Працюємо разом.** Поясніть, чи могла мати інші форми боротьба тогочасного українського населення за відновлення православної ієрархії.

Оцінюємо і створюємо

8. Уявіть, що ви маєте змогу взяти інтерв'ю в Петра Могили. Які запитання ви б поставили? Спрогнозуйте відповіді на них.
9. **Працюємо в малих групах.** Підготуйте добірку експонатів до експозиції віртуального музею про Києво-Могилянський колегіум.

§ 15. Козацькі повстання 20—30-х рр. XVII ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109593

1. Зростання соціального напруження на українських землях у 20-х рр. XVII ст.

► Які події та явища на українських землях у цей період спричинили виникнення козацьких повстань?

Після Хотинської війни козацьке військо повернулося на українські землі. Однак обіцянки польської влади не були виконані. Не минуло й місяця, як уряд наказав залишити в реєстрі лише 3 тис. козаків.

Значна частина виключених із реєстру козаків повернулися до панських маєтків на Київщині. При цьому вони зберігали військо-вий устрій і відмовлялися виконувати накази панських «старостків» та королівських урядників. Розгорталося покозачення селян і міщан, які через погіршення умов життя не визнавали місцеву владу та проголошували себе козаками. До «самовільного» козацтва приєднувалися реєстровці, невдоволені тим, що поки вони воювали, їхні господарства розорили пани.

Козаки надсилали до Жигмунта (Сигізмунда) III звернення, у яких зобов'язувалися не нападати на Османську імперію та Кримський ханат, якщо король задовольнить їхні вимоги. Вони пропонували зберегти давні козацькі вольності, збільшити реєстр. Козаки хотіли отримати дозвіл селитися й користуватися своїми правами як на державних землях («королівщинах»), так і в панських маєтках, мати можливість найматися на службу до інших монархів, просили припинити розміщення на постій королівських військ у Київському воеводстві. Запорозжці наполягали також на скасуванні Берестейської унії та узаконенні православної церкви. Проте влада Речі Посполитої не зважала на козаків.

Упродовж весни-літа 1625 р. запорожці всупереч забороні влади здійснили три походи

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були причини, результати та наслідки козацьких походів кінця 90-х рр. XVI ст.?
2. Назвіть особливості соціально-економічного розвитку українських земель у складі Речі Посполитої в першій половині XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про причини козацьких збройних конфліктів і повстань проти влади Речі Посполитої та їхній перебіг;
- у чому проявлявся національно-визвольний характер зазначених рухів;
- про результати, наслідки та значення козацьких збройних конфліктів і повстань.

Козацька гармата. Музей-заповідник «Золочівський замок» (Львівська область)

❗ Зверніть увагу

Відносини влади Речі Посполитої та козацтва у 20-х рр. XVII ст. були складними. Ситуацію загострювали спроби влади перешкодити козакам здійснювати походи проти татар і турків. Однак запорожці не збиралися дотримуватися умов мирної угоди, підписаної після Хотинської війни. Коли королівський посол, що прибув на Запорозьку Січ, почав дорікати козакам за порушення домовленостей, козаки заявили: «Мир укладав король, а не ми!».

КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ 20—30-х рр. XVII ст. на УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Основні причини

Нехтування правами козацтва та релігійні обмеження щодо православного населення

Здійснення шляхтою за підтримки влади експансії на південноукраїнські землі, колонізовані уходниками й запорозькими козаками

Загострення відносин між шляхетством і козацтвом

Дії Речі Посполитої щодо приборкання козацтва

- **Працюємо в парах.** 1. Чому проблеми, які призвели до повстання, були важливими для українського козацтва? 2. Висловіть припущення, чи могла влада Речі Посполитої уникнути повстань. Що для цього було необхідно зробити?

до володінь Османської імперії. Одночасно вони активізували боротьбу з унією в Києві. Річ Посполита вирішила приборкати їх силою.

2. Польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р.

- Визначте основні події та результати польсько-козацького конфлікту 1625 р.

У вересні **1625 р.** з міста Бар на Поділлі в Наддніпрянщину вирушило 30-тисячне військо Речі Посполитої, очолюване гетьманом Станіславом Конецпольським. Під його натиском окремі повстанські загони козаків, покаянних селян і міщан із Фастова, Канева, Черкас та інших міст подалися в напрямку Запорозжя. Із Січі їм на допомогу вирушив гетьман **Марко Жмайло**. Незабаром вони об'єдналися у 20-тисячне військо та влаштували укріплений табір на південь від Крилова.

У жовтні польські війська атакували козаків. Після кривавої битви, що тривала весь день, М. Жмайло відвів повстанців до Курукового озера. Там, у болотистій місцевості, він розташував новий табір та оточив його кількома рядами возів.

С. Конецпольський атакував повстанців, але потрапив у трясовину та вимушено відступив із великими втратами. Тим часом похолодало, випав сніг. Обидві сторони не були готові до тривалої облоги й розпочали переговори. Козаки відмовилися видати ватажків. Однак замість М. Жмайла новим гетьманом обрали помірного Михайла Дорошенка, який у листопаді **1625 р.** підписав із С. Конецпольським **Куруківську угоду**.

За цим договором усіх учасників повстання звільняли від покарання. Кількість реєстрового козацтва збільшувалася з 3 тис. до 6 тис. осіб. Із них 1 тис. козаків мала перебувати на Запорозькій Січі та не пускати втікачів із панських маєтків. Реєстрові козаки об'єднувалися в полки, що були одночасно військовими підрозділами й територіальними одиницями, де

вони жили (Корсунський, Черкаський, Білоцерківський, Чигиринський, Канівський, Переяславський). Установлювали річну платню реєстровцям і додаткові виплати старшині. Старшина зобов'язувалася не приймати до реєстру виключених із нього та припиняти будь-яке «свавілля».

Уряд сподівався, що Куруківська угода ізолює реєстровців, що перебували на державній службі, від інших станів і зупинить покаяння. Угода не задовольнила більшість козацтва. На Січі з 1628 р. зосереджувалося нереєстрове козацтво, непідконтрольне уряду, яке обирало власного гетьмана.

3. Козацьке повстання Т. Федоровича (Трясила) 1630 р.

- У чому, на вашу думку, полягали особливості козацького повстання під проводом Т. Федоровича (Трясила) 1630 р.?

Наприкінці 20-х рр. XVII ст. після завершення війни Речі Посполитої та Швеції на українські землі повернулися **козаки-випищики**, яких влада залучила до лав реєстрового козацтва лише для участі у війні. На Київщині в цей час розмістили на постій коронне військо. Звичні для нього пограбування й насильства щодо місцевого населення загострили ситуацію. Ускладнилися також відносини православних та унійців (греко-католиків).

Нереєстрові козаки-запорожці відмовилися підкорятися гетьману реєстровців Григорію Чорному та обрали свого гетьмана — **Тараса Федоровича**, відомого під прізвиськом **Трясило**. У середині березня **1630 р.** він разом із 10-тисячним військом повстанців вирушив із Січі до Черкас, де розмістився гетьман Г. Чорний. Захопивши місто, запорожці стратили гетьмана за зраду козацьких інтересів.

Повстання ширилося. Козаки Т. Федоровича взяли Корсунь, Канів і Переяслав. Т. Федорович закликав українців приєднуватися до запорожців, щоб захистити православну віру та звільнитися від польської влади.

Зверніть увагу

За Куруківською угодою реєстровцям дозволяли селитися й володіти землею лише на «королівщинах». Ті, хто жив у панських маєтках, мали залишити їх протягом трьох місяців. За козаками зберігали право обирати гетьмана, але затверджувати його мав король. Реєстровці зобов'язувалися не втручатися в релігійні справи на українських землях, відмовитися від зв'язків з іншими державами та припинити походи проти Кримського ханату й Османської імперії.

Пам'ятний знак на честь Куруківської битви в селі Чечелеве (Полтавська область)

Словник

Козаки-випищики — назва, яку вживали в Речі Посполитій щодо українських козаків, виключених із козацьких реєстрів.

Тарас Федорович (Трясило).
Невідомий художник

❑ Цікаві факти

Важливою подією для козацтва стала «**Тарасова ніч**», як назвав її в однойменній поемі про повстанців Т. Шевченко. У ніч проти 25 травня 1630 р. невеликий козацький загін непомітно проник у частину табору, де був розташований штаб С. Конецпольського. Там він знищив охорону коронного гетьмана — усю «Золоту роту» зі 150 молодих шляхтичів зі знатних родів.

Фортеця Кодак. Реконструкція

Під Переяславом відбулася вирішальна битва повстанців з урядовим військом коронного гетьмана С. Конецпольського. Майже три тижні тривали запеклі бої.

Затягування боротьби в ситуації загрози нової війни з Московським царством змусило С. Конецпольського укласти з повстанцями **Переяславську угоду 1630 р.** За її умовами реєстровці-повстанці не підлягали покаранню. Статті Куруківської угоди залишалися чинними, але реєстр збільшувався із 6 тис. до 8 тис. осіб. Реєстрові козаки мали покарати учасників морських походів до турецьких володінь і спалити свої чайки. Т. Федоровича позбавляли гетьманства. Проте про низку гострих проблем, зокрема утиски православної церкви, в угоді не згадали.

4. Козацьке повстання І. Сулими 1635 р.

► Чим було спричинене та як завершилося повстання І. Сулими 1635 р.?

Прагнучи приборкати Запорозьку Січ, сейм Речі Посполитої в лютому 1635 р. ухвалив постанову «Про припинення козацького свавілля». Відповідно до неї на українські землі вводили військові підрозділи Речі Посполитої, запроваджували смертну кару для реєстровців — учасників повстань та інших порушників порядку. Також виділяли кошти на спорудження фортеці на правому березі Дніпра біля першого (Кодацького) порогу.

Того ж року було завершено спорудження фортеці Кодак, яким керував французький інженер Г. Л. де Боплан. У фортеці розмістився гарнізон із 200 німецьких найманців.

Кодак був перешкодою для руху втікачів на Січ і рейдів козаків у верхів'я Дніпра. У серпні 1635 р. вночі загін козаків, очолюваний гетьманом нереєстрового козацтва **Іваном Сулимою**, захопив фортецю Кодак та знищив її залогу. Після цього гетьман спробував підняти селян і міщан на повстання. Однак владі вдалося придушити виступ. Коронні війська оточили Кодак, а загін реєстровців, який проник

❶ Зверніть увагу

Фортецю Кодак козаки захоплювали та руйнували кілька разів, а влада Речі Посполитої відбудовувала. Чергового разу відновити її наказав у 1638 р. С. Конецпольський після придушення повстання П. Бута, Я. Острянина та Д. Гуні.

Залишки фортеці Кодак поблизу міста Дніпро на території села Старі Кодак

до фортеці, захопив І. Сулиму та видав його владі. Ватажка повстанців відправили до Варшави, де й стратили.

5. Козацьке повстання 1637—1638 рр.

► Чим повстання 1637—1638 рр. відрізнялося від попередніх козацьких повстань?

Новим великим виступом козаків стало повстання **1637—1638 рр.** Поштовхом до нього була проведена коронним гетьманом Речі Посполитої Миколаєм Потоцьким «чистка» козацтва. Так у реєстрі залишилися лише ті козаки, за яких поручилися місцеві старости.

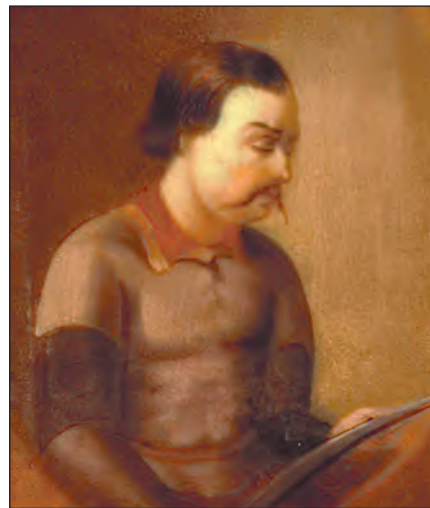
Повстання очолив **Павло Бут (Павлюк)**, обраний на Січі гетьманом нереєстрового козацтва. Виступаючи під гаслами знищення зрадників-старшин, боротьби з «ляхами», захисту православної віри і «наших золотих вольностей», повстанці закликали населення приєднатися до них. Досить швидко П. Бут зібрав майже 10 тис. осіб. Однак повстанські загони діяли роз'єднано й були погано озброєні.

Урядові війська, очолювані М. Потоцьким, виступили проти бунтівників. У вирішальному бою 15-тисячної коронної армії з 10-тисячним козацьким військом під селом Кумейки неподалік Канева повстанці зазнали поразки. Вони відступили, але потрапили в оточення та здалися.

П. Бута й інших козацьких ватажків, яких старшина видала полякам, пізніше стратили у Варшаві.

Павло Бут (Павлюк). Невідомий художник. Імовірно XIX ст.

Яків Острянин (Остряниця). Невідомий художник. Імовірно XIX ст.

Працюємо з джерелом

З «Ординації Війська Запорозького...» (1638 р.)

...Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державою є знайти такі способи, із яких наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській ласці, але оскільки козацька сваволя так розгнуждалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська й битися з козаками, і з благословення Бога... розгромити й уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, — тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, усяких давніх судових установ, права, доходів та інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер унаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне життя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів. [32]

» **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Чим сейм обґрунтовував необхідність покарання реєстрових козаків? **2.** Чи могли зазначені заходи покращити ситуацію на українських землях? Поясніть свою думку.

Зверніть увагу

Період без значних соціальних протестів, що настав після прийняття «Ординації Війська Запорозького...» в історії Речі Посполитої, називають «золотим спокоєм». Проте після зруйнування традиційного козацького самоврядування в козацькому середовищі поступово наростало напруження.

Однак на цьому повстання не припинилося. Через декілька місяців боротьбу продовжив новообраний гетьман нереєстрового козацтва **Яків Острянин (Остряниця)**. У березні він виступив із Січі, намагаючись знищити частини війська Речі Посполитої на Лівобережжі. Я. Острянин переміг велике коронне військо під Говтвою. Проте сили були нерівними, особливо коли на допомогу коронному війську прибули загони гетьмана М. Потоцького й магната Я. Вишневецького.

Згодом повстанці зазнали невдачі під Лубнами. Запеклі бої між Я. Острянином і польським військом розгорнулися під Жовнином. Втративши надію на успіх, гетьман переправився через річку Сулу та перейшов на територію Московського царства.

Загони, що залишилися, продовжували боротьбу на чолі з новим гетьманом Дмитром Гунею. Він відступив на південь і створив добре укріплений табір. Майже півтора місяця повстанці витримували облогу, але врешті склали зброю.

6. Прийняття «Ординації Війська Запорозького...»

» Чи могли положення «Ординації Війська Запорозького...» забезпечити тривалий мир і спокій на тогочасних українських землях? Поясніть свою думку.

У вересні 1638 р. гетьман Речі Посполитої М. Потоцький скликав у Києві загальну раду реєстрового козацтва, де зачитав «Ординацію Війська Запорозького, яке перебуває на службі Речі Посполитої», раніше ухвалену сеймом.

Цей документ назавжди скасовував усі права й привілеї реєстровців. На посаду керівника Війська Запорозького (гетьмана) заборонялося обирати особу з козацького середовища. Замість нього сейм призначав королівського комісара реєстру. Йому належала вся судова й військова влада в реєстрі. Виборність старшини й козацьке судочинство скасували. Реєстр становив 6 тис. козаків.

Урешті-решт реєстровців змусили прийняти умови «Ординації Війська Запорозького...».

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Хто очолив козацьке повстання в 1635 р.?
2. У чому полягало зростання соціальної напруженості у 20-х рр. XVII ст.?
3. Які обмеження накладала на українське козацтво «Ординація Війська Запорозького...»?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу місця, пов'язані з перебігом козацьких повстань 20—30-х рр. XVII ст. Поясніть, що саме в них відбувалося.
5. Розв'яжіть історичну задачу. За додатковими джерелами з'ясуйте, хто з наведених діячів був сучасником козацьких повстань 20—30-х рр. XVII ст. і яких саме: Михайло Рогоза, Йосиф Велямин Рутський, Йов Борецький, Петро Могила.
6. **Працюємо разом. Метод «Барометр».** Чи погоджуєтесь ви з твердженнями? Поясніть чому.
 - 1) Висунуті козацтвом у 20—30-х рр. XVII ст. гасла забезпечували йому підтримку значної частини українського населення.
 - 2) Козацтво в цей період продемонструвало свою здатність стати на чолі українського національно-визвольного руху.

Оцінюємо і створюємо

7. **Працюємо в малих групах.** Розподіліть ролі та підготуйте невеликі інсценівки, що відображають епізоди козацьких повстань 20—30-х рр. XVII ст.
8. **Працюємо в парах.** Розіграйте уявні діалоги між представниками різних соціальних станів та етнічних груп (православні, католики, протестанти, мусульмани, юдеї, русини, кримські татари, поляки, литовці тощо). Обговоріть і висловіть ставлення до козацьких повстань від особи своїх персонажів.
9. **Працюємо разом. Метод «Спільний проєкт».** Складіть таблицю «Козацькі повстання 20—30-х рр. XVII ст.». Зазначте дати повстань, їхні причини, керівників, основні події, результати й наслідки. Зробіть висновок про спільне та відмінне козацьких повстань.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- значення козацьких повстань 20—30-х рр. XVII ст. для козацтва та всього тогочасного українського суспільства.

Працюємо з хронологією

- 1625 р. • Повстання М. Жмайла
- 1630 р. • Повстання Т. Федоровича (Трясила)
- 1635 р. • Повстання І. Сулими
- 1637—1638 рр. • Повстання під проводом П. Бута (Павлюка), Я. Острянина (Остряниці), Д. Гуни
- 1638 р. • Прийняття «Ординації Війська Запорозького...»

§ 16. Передумови, причини та початок Національно-визвольної війни середини XVII ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109594

ПРИГАДАЙТЕ

1. Наведіть приклади, що свідчать про погіршення соціально-економічного становища та національно-релігійні утиски українського населення владою Речі Посполитої.
2. Якими були причини козацьких повстань у 20—30-х рр. XVII ст.?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- якими були передумови та причини Національно-визвольної війни (Козацької революції);
- про Б. Хмельницького та його соратників, які очолили боротьбу українського народу на її початку;
- які події відбувалися в цей час на українських землях.

А:Я Словник

Національно-визвольна війна середини XVII ст. — збройна боротьба представників різних верств українського населення, розпочата козацтвом під проводом Б. Хмельницького. Ця боротьба сприяла утворенню Української козацької держави.

Козацька революція XVII ст. — політичний процес, який тривав в українському суспільстві в 1648—1676 рр. Він став поєднанням боротьби за національне визволення, соціальних протестів, збройної боротьби та спричинив глибокі зміни в більшості сфер життя.

1. Передумови та причини

- Чи можна вважати, що ситуація, яка склалася в цей час на теренах України, становила загрозу соціального вибуху? Поясніть свою думку.

Загострення суперечностей у різних сферах розвитку суспільства сформувало передумови **Національно-визвольної війни та Козацької революції**.

У цей час ускладнилася ситуація в соціально-економічній сфері. Унаслідок збільшення на українських землях володінь польської шляхти зростав визиск селянства. Значно погіршилося також життя міщан і реєстрових козаків. Серед козацтва посилювалося невдоволення владою через нехтування його становими інтересами.

Критичним стало становище в релігійній сфері. Попри проголошувану свободу віросповідання утиски православних не припинялися. Релігійні обмеження стали вирішальним чинником, що об'єднував представників різних верств українського суспільства у протестах проти влади.

Політичне становище також залишалося тяжким. Українське населення усвідомлювало себе спільнотою з власними культурними традиціями та не бачило можливостей для свого повноцінного розвитку у складі Речі Посполитої.

Назрівали також психологічні передумови до початку боротьби. Насильницькі дії землевласників, орендарів, управителів та урядовців викликали в українському суспільстві озлобленість і прагнення помститися за завдані кривди.

Деякі дослідники вважають Національно-визвольну війну першим етапом Козацької

Для вас,
допитливі
rnk.com.ua/110312

Гетьман Богдан
Хмельницький.
Художник В. Гондіус.
Гравюра XVII ст.

Працюємо з джерелом

Б. Хмельницький про основну причину початку Національно-визвольної війни українського народу (Із Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки початку XVIII ст.)

Причиною, яка спонукала козаків піднятися війною проти ляхів, було не те, що ляхи несправедливо відбирали в них села й домівки, не те, що позбавляли їх земної Батьківщини, не те, що обтяжували їх роботами (усе це ще могли б стерпіти козаки), а те, що ляхи, змушуючи козаків відступати від благочестивих догматів та приєднуватися до невірної вчення, злим юродством руйнували села й доми нетлінних душ. [33]

► **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела та дайте відповіді на запитання. **1.** У чому Б. Хмельницький убачав основну причину боротьби української спільноти проти влади Речі Посполитої? **2.** Які приклади боротьби українців за православну віру в першій половині XVII ст. ви можете навести?

революції XVII ст. Після завершення війни українські землі охопили старшинські міжусобиці, руйнувалося господарське життя. Це спричинило поділ України на два гетьманства та боротьбу за возз'єднання Козацької держави.

2. Б. Хмельницький і його соратники

► Яке уявлення можна скласти про лідерів боротьби української спільноти за свої права в середині XVII ст.?

Національно-визвольна війна українського народу тривала в **1648—1657 рр.** Її рушійною силою стали козаки, міщани, селяни, православне духовенство, частина дрібної русинської шляхти. Очолював їх **Богдан Хмельницький**. Тому цю боротьбу ще називають **Хмельниччиною**.

Працюємо з джерелом

Український історик І. Огієнко про передумови Національно-визвольної війни українського народу

За цього ж часу розпочався напівсмертельний для нашого народу як нації процес ополячення нашої інтелігенції та нашої шляхти: звичайно кидали свою православну віру, приймаючи католицизм, а потім забували мову й ставали поляками. Процес такого винародовлення з часом збільшувався, на католицизм перейшла вся наша національна верхівка, а при Благочестивій вірі позосталися тільки «попі та хлопі», як сміялися поляки. Ось чому українська мова поволі ставала для поляка «мовою хлопською», бо при ній позостався тільки сам простий народ. [34]

► На якій передумові війни наголошує історик?

Постать в історії

Богдан (Зиновій) Хмельницький походив із дрібної русинської шляхти, освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівському єзуїтському колегіумі. Із юнацьких років Б. Хмельницький перебував на військовій службі. У 1620 р. разом із батьком він брав участь у поході польського війська до Молдавського князівства проти Османської імперії. У битві під Цецорою батько загинув, а Б. Хмельницький потрапив до полону, із якого його викупили запорожці. Він вступив до реєстрового козацького війська, згодом став його писарем.

Б. Хмельницький брав участь у походах проти Кримського ханату, а під час повстань 20—30-х рр. XVII ст. виступав на боці козацтва. У січні 1648 р. він очолив боротьбу проти Речі Посполитої, у якій проявив себе як досвідчений полководець, талановитий дипломат і мудрий державний діяч. Осмислюючи досвід визвольної боротьби, він сформулював ідею створення окремої Козацької держави й розпочав здійснення своєї мети. Пізніше Б. Хмельницький домогся визнання Козацької держави багатьма країнами світу.

Б. Хмельницький зміг створити з повсталих селян і козаків військо, яке боролось за визволення козацької України. У цьому йому допомагали соратники. Серед них були представники різних станів — козацтва, русинської шляхти, міщан. У роки боротьби вони стали талановитими воєначальниками, будівничими держави, дипломатами.

До найближчого оточення Б. Хмельницького належали Іван Богун, Матвій Гладкий, Філон Джеджалій, Максим Кривоніс, Іван Виговський, Антін Жданович та інші.

Соратники Б. Хмельницького мали різні погляди з багатьох питань. Одні з них були досить поміркованими, інші — налаштованими радикально. Проте Б. Хмельницький зміг згуртувати їх навколо ідеї боротьби за визволення українських земель.

3. Початок війни

- Що стало приводом до війни? Поміркуйте, чи розпочалася б вона, якби цієї події не відбулося. Поясніть свою думку.

Приводом до початку протестів, що переросли у збройну боротьбу, стала особиста кривда, завдана Б. Хмельницькому чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським. Разом зі своїми слугами він пограбував і зруйнував родинний хутір Б. Хмельницького Суботів. Звернення до суду та навіть до польського короля з вимогами покарати нападника не мали результатів.

Не знайшовши справедливості, Б. Хмельницький приєднався до козацької старшини, яка таємно обговорювала план повстання проти влади. Його вирішили розпочати захопленням Трахтемирова, де перебував урядовий комісар реєстрового козацтва. Домовилися також направити послів до кримського хана й султана Османської імперії, щоб заручитися їхньою підтримкою.

Однак про наміри повстанців стало відомо владі. Б. Хмельницького заарештували й кинули до в'язниці в Чигирині. Звідти він утік

Навчальні фільми

rnk.com.ua/110348

1. Яким Хмельницький був насправді?
2. Таємниці великих українців. Богдан Хмельницький

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110313

завдяки допомозі чигиринського полковника Михайла-Станіслава Кричевського та своїх друзів.

Згодом Б. Хмельницький із загоном прибічників прибув на Запорозжя та розташувався недалеко від Микитинської Січі. Порозумівшись із козаками, що перебували в залозі на Січі, **25 січня 1648 р.** він без бою заволодів нею. При цьому значна частина реєстровців вирішила підтримати повстанців. Ці події вважають початком Хмельниччини.

Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Б. Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького. Він звернувся до українського народу й закликав усіх небайдужих до долі своєї Батьківщини вступати до козацького війська для боротьби проти польського панування. Водночас посольство гетьмана уклало договір про військово-політичний союз із кримським ханом Іслямом III Гераєм. Відповідно до нього на допомогу українським козакам хан пообіцяв надіслати кіннотників.

До кінця квітня 1648 р. гетьману вдалося зібрати 5 тис. козаків і 6 тис. кримських татар (деякі вчені припускають, що кримських татар було значно більше). Проти них виступило військо Речі Посполитої, очолюване коронним гетьманом М. Потоцьким, що налічувало близько 18 тис. вояків, із яких 6 тис. становили реєстрові козаки.

На відміну від виступів попередніх років, зараз боротьба козацтва набула великого розмаху та підтримки більшості суспільства. Знову ширилося показачення серед різних верств українського населення.

Прапор козацького війська Б. Хмельницького з Військового музею у Стокгольмі (Швеція).
Напис: Богдан Хмельницький, Гетьман Війська Запорозького, Його Королівської Милості

АЯ Словник

Микитинська Січ — Запорозька Січ, заснована козаками влітку 1639 р. після ліквідації Базавлуцької Січі. Вона проіснувала до 1652 р.

❗ Зверніть увагу

Роки Козацької революції XVII ст. стали трагедією для єврейської громади на українських землях. Зокрема, про це йдеться в єврейській хроніці уродженця Острога Натана Ганновера «Болото безодне», яку було видано в 1653 р. у Венеції (Італія). Хроніка містить відомості про те, як на початку Хмельниччини єврейське населення на теренах України зазнавало численних погромів,

виселень або примусового навернення у православ'я. Загалом за період Козацької революції близько 300 єврейських громад припинили існування, а кожного другого їхнього представника було вбито. Загальна кількість жертв серед єврейського населення, за різними оцінками, становить від декількох десятків тисяч до 100 тис. осіб або більше.

ХМЕЛЬНИЧЧИНА (події 1648—1650 рр.)

► Простежте за картою перебіг подій, пов'язаних із початком Хмельниччини.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- передумови і причини національно-визвольної боротьби проти Речі Посполитої, які склалися в 1648 р. в українському суспільстві;
- початок національно-визвольної боротьби та сили, здатні її очолити.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Як загострення суперечностей у соціально-економічній сфері вплинуло на подальше життя суспільства?
2. Як розпочалася Хмельниччина?
3. Із якою державою посольство Б. Хмельницького в березні 1648 р. уклало договір про військово-політичний союз?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Розв'яжіть хронологічні задачі.
 - 1) Період після прийняття «Ординації Війська Запорозького...» влада Речі Посполитої називала добою «золотого спокою». Скільки років вона тривала?
 - 2) Національний банк України випустив ювілейну монету, присвячену 350-річчю початку Хмельниччини. Якого року відзначали цю дату?
5. **Працюємо разом. Метод «ПРЕС».** Б. Хмельницький вважав, що головною причиною війни стали утиски українського православного населення в релігійній сфері. Спростуйте або підтвердьте цю думку.
6. **Працюємо в малих групах. Метод «Дискусійна проблема».** Складіть перелік заходів, які могла здійснити Річ Посполита, щоб запобігти Національно-визвольній війні українського народу. Також висловіть припущення, чому вона цього не зробила. Обґрунтуйте свою думку.
7. Розпочніть складати таблицю «Хмельниччина».

Період	Основні події	Підсумки періоду	
		воєнні	суспільно-політичні

Оцінюємо і створюємо

8. Підготуйте повідомлення про життєвий шлях Б. Хмельницького напередодні та на початку національно-визвольної боротьби.
9. Оцініть дії Б. Хмельницького та його соратників на початковому етапі Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. У чому, на вашу думку, полягали його успіхи, а в чому — невдачі?

Працюємо з хронологією

**25 січня
1648 р.**

Прибуття
Б. Хмельницького
та його соратників
до Микитинської Січі.
Початок боротьби
козацтва проти Речі
Посполитої

**1648—
1657 рр.**

Національно-визвольна
війна українського
народу середини XVII ст.
(Хмельниччина)

**1648—
1676 рр.**

Козацька революція
середини XVII ст.

Пам'ятний знак на місці розташування Микитинської Січі, де Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького, у місті Нікополь (Дніпропетровська область)

§ 17. Перебіг боротьби в 1648–1649 рр.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109595

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які засоби боротьби використовували козаки під час козацьких повстань 20—30-х рр. XVII ст.?
2. Яка подія започаткувала Хмельниччину?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про битви на Жовтих Водах, під Корсунем і Пилявцями та визвольний похід українського війська до Галичини;
- як відбувалася та чим завершилася Збарасько-Зборівська кампанія;
- про напрямки походів українського війська в 1648—1649 рр., територію Козацької держави за Зборівською угодою.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110314

Із листа брацлавського воєводи про ситуацію на українських землях після битви під Корсунем

Цікаві факти

У місті Жовті Води Дніпропетровської області встановлено монумент на честь перемоги запорозьких козаків на чолі з Б. Хмельницьким над польськими військами у травні 1648 р.

1. Битви на Жовтих Водах та під Корсунем

- Чи вважаєте ви, що битви на Жовтих Водах і під Корсунем мали велике значення для подальшої боротьби українського народу? Чому?

Для боротьби з повстанцями Річ Посполита збрала військо на чолі з коронним гетьманом М. Потоцьким. Воно розташувалося в таборі між Корсунем та Чигирином. М. Потоцький планував здійснити каральний похід на Запорозжя силами двох угруповань. Перший загін, керований його сином Стефаном Потоцьким, мав просуватися суходолом. Другий загін складався переважно з реєстрових козаків на чолі з осавулами Іваном Барабашем та Ілляшем Караїмовичем. Вони мали дістатися Січі на човнах по Дніпру.

Однак Б. Хмельницький вчасно довідався про це і вирушив із Січі навперейми С. Потоцькому. Загони татарської кінноти, очолювані перекопським беєм Тугаєм (Тугай-беєм), першими вступили в бій із поляками у верхів'ї річки Жовті Води, лівої притоки Інгульця. Незабаром з основними силами підійшов Б. Хмельницький і розпочав облогу польського табору.

С. Потоцький не мав можливості повідомити батька про напад. У той самий час серед реєстровців І. Барабаша та І. Караїмовича спалахнуло повстання. Вони вбили осавулів і приєдналися до Б. Хмельницького. На бік гетьмана перейшли також реєстровці з табору С. Потоцького. Армія Речі Посполитої спробувала прорвати оточення. Однак козацько-татарські війська **6 травня 1648 р.** розгромили її вщент. Важкопораненого С. Потоцького взяли в полон кримські татари, і дорогою до Криму він помер.

Зустріч Б. Хмельницького із Тугай-беєм під Корсунем. Художник Ю. Коссак. 1885 р.

Здобувши перемогу на Жовтих Водах, Б. Хмельницький вирішив завдати удару основним силам Речі Посполитої і рушив до міста Корсуня (зараз Корсунь-Шевченківський Черкаської області).

Дізнавшись про наближення Б. Хмельницького, польське військо на чолі з М. Потоцьким вирішило під прикриттям табору відійти з-під Корсуня до Богуслава. Проте в урочищі Горохова Діброва козаки черкаського полковника М. Кривоноса влаштували засідку.

16 травня 1648 р. козацько-татарське військо прорвало оборону ворожого табору в трьох місцях. Козаки здобули чергову перемогу.

2. Наростання визвольної боротьби. Битва під Пилявцями

► Які події свідчили про наростання боротьби? Поясніть свою думку.

Перемоги сприяли швидкому зростанню повстанського війська. Протягом літа 1648 р., крім Правобережжя, від польської влади було звільнене все Лівобережжя. М. Кривоніс за короткий час організував на Поділлі та півдні Волині 20-тисячну повстанську армію із селян і міщан, яка визволила від польської влади десятки міст. Проте Б. Хмельницький мав намір судити М. Кривоноса за надмірну жорстокість його вояків щодо членів єврейських і польських громад. Так само жорстоко поводитися щодо українського населення й військо Речі Посполитої. У цей самий час українські землі охопив вир селянської війни проти шляхти й магнатів.

На Волині під Чолганським Каменем зосередила свої сили 40-тисячна армія Речі Посполитої

Пам'ятник на честь розгрому запорозькими козаками польських військ у місті Жовті Води (Дніпропетровська область) у травні 1648 р.

Максим Кривоніс. Гравюра на дереві XVII ст.

Руїни Високого замку

Бійниця південного муру Високого замку у Львові. Сучасний вигляд

Б. Хмельницький з Тугай-беєм під Львовом. Художник Я. Матейко. 1885 р.

- За додатковими джерелами з'ясуйте, який сюжет покладено в основу картини.

(а з обозними та слугами вона налічувала 80—90 тис. осіб). Б. Хмельницький рушив їй назустріч із військом, кількість якого сягала 100—110 тис. осіб. Із них лише половину становили досвідчені вояки, а решту — селяни.

Битва відбулася під містечком Пилявці поблизу Старокостянтинова **11—13 вересня 1648 р.** і завершилася перемогою об'єднаного козацько-татарського війська (5—6 тис. бундацьких татар прибули на допомогу козакам).

3. Похід козацького війська в Галичину

- Якими були результати походу козацького війська до Галичини?

Б. Хмельницький скликав Старшинську раду, яка ухвалила рішення рухатися до Львова. Від початку жовтня 1648 р. тривала облога міста, а після захоплення полком М. Кривоноса Високого замку розпочалися переговори.

Б. Хмельницький погодився зняти облогу зі Львова за відносно невеликий викуп і потім рушив до Замостя. Проте три спроби захопити місто виявилися невдалими.

У цей час у Варшаві після смерті короля Владислава IV престол посів його брат Ян II Казимир. Невдовзі він запропонував Б. Хмельницькому укласти перемир'я.

На козацькій раді було вирішено припинити воєнну кампанію. Козацько-татарське військо було не в найкращому стані. Його боєздатність підривали холод, нестача припасів,

✓ Цікаві факти

У віці 19 років майбутній український художник Микола Івасюк став студентом Віденської академії мистецтв. За однією з версій, саме тоді він поставив собі мету написати картину про Б. Хмельницького. Цій роботі він присвятив 20 років творчого життя.

В'їзд Б. Хмельницького до Києва
в 1648 р. Художник М. Івасюк.
1912 р.

епідемія чуми. Ця хвороба забрала життя М. Кривоноса. У листопаді 1648 р. військо гетьмана залишило околиці Замостя.

4. Програма побудови Козацької держави

► Які положення містила сформульована Б. Хмельницьким програма побудови Козацької держави?

Перше бачення того, яким має бути майбутнє українських земель, Б. Хмельницький сформулював після битви під Корсунем у травні 1648 р. Через кримськотатарського воєначальника Тугай-бея гетьман передав великому коронному гетьману М. Потоцькому перелік вимог до влади Речі Посполитої. Вони передбачали створення Козацької держави, підпорядкованої безпосередньо лише королю, із визначеними кордонами до Білої Церкви й Умані разом із Лівобережжям. Влада воєвод і старост щодо «королівщин», міст і містечок на її території мала бути скасована. Проте М. Потоцький відмовився передати ці вимоги далі.

У грудні 1648 р. Б. Хмельницький після завершення походу в Галичину урочисто в'їхав до Києва. Його зустрічали Київський митрополит Сильвестр Косів, Єрусалимський патріарх Паїсій, який перебував тоді в Києві, тисячі киян і козаків. Через декілька днів у Софійському соборі Єрусалимський патріарх благословив гетьмана на продовження боротьби.

На початку 1649 р. на переговорах із делегацією на чолі з київським воєводою **Адамом**

► Як автор картини передав атмосферу зображеної події?

Адам Кисіль. Невідомий художник. 1653 р.

❗ Зверніть увагу

На переговорах із польськими представниками в 1649 р. Б. Хмельницький казав: «За границю на війну не піду, на турків і кримських татар шаблі не підійму. Досить нам в Україні й Поділля, і Волині; тепер досить достатку і прожитку в землі та князівстві своєму по Львів, Холм і Галич, а ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи».

Битва під Зборовом. Художник Ю. Коссак. 1897 р.

► Опишіть епізод битви, зображений на картині.

і Постать в історії

Адам Кисіль уславився завдяки відвазі у війнах, а також своїм ораторським здібностям і таланту політичного діяча. Він намагався примирити православну й католицьку церкви. Під час козацького повстання 1637—1638 рр. А. Кисіль вів переговори з козацькими ватажками й відіграв не останню роль у забезпеченні «золотого спокою». У роки Національно-визвольної війни українського народу він став представником Речі Посполитої на переговорах із повсталими. А. Кисіль прагнув повернути лад, що панував на українських землях до війни. Водночас він хотів посилити вплив русинської православної шляхти, до якої сам належав. Це хитання між двома таборами призвело до логічних наслідків: «І від поляків я маю біду, і від своїх — русинів — також».

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110315

Киселем у Переяславі й московським посольством у Чигирині Б. Хмельницький загалом оприлюднив програму побудови Козацької держави. Він проголосував: «Виб'ю з лядської неволі весь народ руський, а що перше я воював за шкodu і кривду свою, тепер буду воювати за нашу віру православну».

Козацька держава як правонаступниця Русі, на думку Б. Хмельницького, мала постати в етнічних межах розселення української спільноти «по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі, а ми в підданстві та в неволі бути в них не хочемо». Порядки Війська Запорозького слід було поширити на все її населення. Правити Козацькою державою, на думку Б. Хмельницького, мав монарх. «Правда то є, — казав гетьман, — що я лихий і малий чоловік, але мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем руським».

5. Збаразько-Зборівська кампанія

Річ Посполита невдовзі порушила перемир'я. У травні **1649 р.** польські загони переправилися через річку Горинь і пішли південно-східною частиною Волині до Старокостянтинова. Довідавшись про це, Б. Хмельницький рушив свої полки на Волинь. Раптова поява війська гетьмана змусила коронне військо відступити під захист стін Збаразького замку.

Тим часом із боку Білорусі на українські землі розпочали наступ війська литовського

Зборівська битва. Художник С. Нечай.
Діорама (фрагмент). Музей
«Зборівська битва» у Зборові
(Тернопільська область)

► Яку інформацію про Зборівську битву можна отримати за фрагментом діорами?

гетьмана Януша Радзивілла. Наказний гетьман М.-С. Кричевський спробував зупинити противника біля міста Лоев наприкінці липня 1649 р., але зазнав поразки. Діставши тяжке поранення, М.-С. Кричевський помер, а козаки відступили. Однак завдання Б. Хмельницького вони виконали. Унаслідок значних втрат Я. Радзивілл відмовився від вторгнення на українські землі.

Під місто Збараж до Б. Хмельницького прибула 30—40-тисячна кримськотатарська орда під проводом хана Ісляма III Герая. Гетьман розпочав наступ у липні, маючи у своєму розпорядженні 80—90 тис. вояків. Кількість польського війська становила 15 тис. осіб (зі слугами — 28 тис. осіб). Облога Збаража й запеклі бої під його стінами тривали майже півтора місяця. Від розвідки Б. Хмельницький та Іслям III Герай дізналися, що на допомогу полякам прямує 35-тисячне військо короля Яна II Казимира. Щоб не дати їм об'єднатися, було вирішено розбити коронне військо під Зборовом. Туди рушили майже 40 тис. козаків і 20 тис. кримських татар.

Битва під Зборовом відбулася в серпні 1649 р. Становище армії Речі Посполитої було важким. Військо Б. Хмельницького могло здобути перемогу, але хан Іслям III Герай не був зацікавлений у цьому. Він наполіг на припиненні битви, уклав із королем вигідну для Кримського ханату угоду та примусив гетьмана погодитися на її умови.

За Зборівською угодою король визначав самоврядність Війська Запорозького в межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воеводств. Фактично Козацьку державу визнавали автономним (тобто самостійним) утворенням у складі Речі Посполитої. Із цієї території виводили польські війська. Кількість козацького реєстру обмежувалася 40 тис. осіб, а не включені до нього козаки поверталися під владу панів. Підтверджувалися давні права і привілеї Війська Запорозького. На землях, що переходили під владу гетьмана, уряд Речі Посполитої зобов'язався призначати на адміністративні посади лише православних шляхтичів.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110769
 Із листа магната Яреми
 Вишневецького

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- перебіг воєнних дій 1648—1649 рр.;
- шлях, який відкривала перед українською спільнотою висунута Б. Хмельницьким програма побудови Козацької держави;
- значення підсумків Збарасько-Зборівської кампанії 1648—1649 рр. для боротьби козацьких повстанців з польськими силами.

Працюємо з хронологією

Квітень-вересень 1648 р.	●	Битви на Жовтих Водах, під Корсунем і Пилявцями
Жовтень-листопад 1648 р.	●	Облога козацьким військом Львова і Замостя
Грудень 1648 р.	●	Урочистий в'їзд Б. Хмельницького до Києва
Липень-серпень 1649 р.	●	Збарасько-Зборівська кампанія. Зборівська угода

Король відповідно до угоди з кримським ханом мав сплатити викуп і щорічно виплачувати упоминки (різновид данини). За окрему плату знімали облогу Збаража, кримським татарам дозволяли брати ясир на українських землях.

У козацькій Україні умови Зборівської угоди спричинили чимало протестів населення. Гетьману довелося докласти зусиль, щоб не допустити загострення ситуації. Уряд Речі Посполитої також був невдоволений умовами угоди. Усі готувалися до продовження війни.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Як військове мистецтво козаків допомогло їм здобути перемогу в битвах на Жовтих Водах, під Корсунем і Пилявцями?
2. Якими були основні події Збарасько-Зборівської кампанії?

Застосовуємо і аналізуємо

3. Покажіть на карті атласу події, пов'язані з перебігом воєнних дій у 1648—1649 рр.
4. Продовжте складати таблицю «Хмельниччина».
5. **Працюємо разом. Метод «Кола Венна».** Чим період 1648—1649 рр. Хмельниччини відрізнявся від козацьких повстань 20—30-х рр. XVII ст.?
6. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть, яким було значення Зборівської угоди для розвитку тогочасної української спільноти та подальшої боротьби.

Оцінюємо і створюємо

7. Український історик XX ст. В. Липинський вважав, що наказний гетьман М.-С. Кричевський своєю жертівністю врятував повстанське військо від катастрофи опинитися між двох вогнів. Поясніть, як ви розумієте таку думку.
8. Напишіть на прикладі подвигу наказного гетьмана козацького війська М.-С. Кричевського есе за темою «Герої віддають життя за Україну: минуле і сучасність».

§ 18. Утворення Козацької держави — Війська Запорозького

Тестові завдання
rnk.com.ua/109596

1. Політичний устрій

- Чи можна стверджувати, що політичний устрій Козацької держави — Війська Запорозького — був демократичним? Поясніть свою думку.

На звільнених від польського панування українських землях у **1649 р.** сформувалася Козацька держава. Її офіційна назва в цей час була Військо Запорозьке. Через те, що території, на яких вона була розташована, підпорядковувалися гетьманській владі, її називали також **Гетьманщиною**.

В основу політичного устрою Козацької держави було покладено систему органів влади Війська Запорозького, що існувала раніше, і традиції козацького самоврядування Запорозької Січі.

За козацькою (січовою) традицією найвищим органом влади в Гетьманщині була **Генеральна військова рада**. У ній брали участь усі козаки, а іноді й представники інших суспільних верств. Головою держави був гетьман, якого обирала Генеральна військова рада безстроково. Йому належала вища військова, адміністративна й судова влада, що поширювалася на всі стани. Гетьман очолював уряд, скликав Генеральну військову та Старшинську ради, утілював у життя прийняті ними рішення. За його підписом «рукою власною» виходили **універсали**, накази й розпорядження. Гетьман розглядав скарги на рішення полкових і сотенних судів, відав фінансами, за рішенням ради розпочинав війну та укладав мир, командував армією, підтримував дипломатичні відносини з іншими державами.

Поступово зростає вплив Старшинської ради. Вона опікувалася військовими, адміністративними, господарськими, правовими та зовнішньополітичними питаннями. Рішення

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як і коли виникла територіально-полкова система реєстрового козацтва?
2. Назвіть і покажіть на карті атласу полки реєстрового козацтва за Куруківською угодою.
3. Якими були особливості політичного й військового устрою Війська Запорозького?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про адміністративно-територіальний та політичний устрій, територію, військо, фінанси та судочинство Козацької держави;
- як змінилося життя людей після утворення Гетьманщини.

А-Я Словник

Гетьманщина — назва, яку вживали щодо Козацької держави в 1648—1764 рр.

Генеральна військова рада — найвищий державний орган за часів Гетьманщини.

Універсал — адміністративно-політичний акт вищого органу державної влади. Універсалами також іноді називали свої звернення ватажки народних повстань.

Гетьманські універсали — маніфести або законодавчі акти в Речі Посполитій та Гетьманщині в XVI—XVIII ст. Найвиразнішою форми вони набули від часу проголошення гетьманом Б. Хмельницького.

Генеральна старшина — назва членів уряду Гетьманщини.

Політична еліта — привілейована група населення, представники якої можуть впливати на політичні рішення в державі.

📺 Навчальний фільм

rnk.com.ua/110349
Як насправді одягались козаки

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/108784

Зовнішній вигляд козака (показаченого селянина) станом на 1649 р. Реконструкція

Старшинської ради були обов'язковими для гетьмана. Існувала ще рада при гетьмані, що складалася з його довірених осіб. Вона обговорювала з гетьманом можливі шляхи розв'язання важливих питань державного життя та пропонувала рішення на розгляд Старшинської ради.

Центральним органом виконавчої влади був уряд Гетьманщини. Він вирішував усі поточні справи внутрішнього управління та відносин Війська Запорозького з іншими державами. Уряд складався з **генеральної старшини**, яку спочатку обирали, а з часом почав призначати гетьман.

До генеральної старшини належали:

- *писар* — очолював Генеральну військову канцелярію, займався закордонною політикою та вів усі справи уряду Гетьманщини;
- *суддя* — один або двоє; головував на вищому суді при уряді Гетьманщини;
- *обозний* — забезпечував матеріальне постачання армії та артилерії;
- *підскарбій* — завідував державною скарбницею та фінансами (до 1654 р. ці обов'язки виконував гетьман);
- *два осавули* — військові ад'ютанти гетьмана (помічники для виконання службових доручень);
- *хорунжий* — охоронець військової корогви;
- *бунчужний* — охоронець гетьманського бунчука;
- *наказний гетьман* — тимчасовий керівник збройних сил для проведення воєнних операцій.

Управлінці різного рівня разом із православною шляхтою та духовенством склали політичну еліту Козацької держави.

2. Адміністративно-територіальний устрій

- Як в адміністративно-територіальному устрої Козацької держави втілилися традиції козацького самоврядування?

За умовами Зборівської угоди Козацька держава охоплювала територію колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств загальною площею понад 200 тис. км².

Полк — у Гетьманщині: 1) адміністративно-територіальна одиниця; 2) підрозділ козацького війська.

Сотня — у Гетьманщині: 1) адміністративна одиниця у складі полку; 2) підрозділ козацького війська.

Держава поділялася на **полки**, що були одночасно адміністративно-територіальними одиницями й підрозділами козацького війська. На Лівобережжі існувало сім полків: Полтавський, Ніжинський, Чернігівський, Миргородський, Прилуцький, Переяславський і Кропивнянський. На Правобережжі їх було дев'ять: Київський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Чигиринський, Черкаський, Кальницький, Корсунський і Брацлавський. Кількість полків могла змінюватися відповідно до військово-політичної ситуації в Гетьманщині. Так, у 1649 р. налічувалося 16, а в 1654 р. — 18 полків.

У полках діяли власні уряди, що склалися з полковників і полкової старшини (писар, суддя, обозний, осавул, хорунжий). Полковник був головним представником центральної влади на території полку. Полковника обирали на полковій раді, але часто його призначав уряд.

Полк залежно від території та кількості населення налічував 10—20 і більше **сотень**. У кожній з них був сотенний уряд із сотника, писаря, отамана, осавула й хорунжого. У сотні могло налічуватися від кількох десятків до 200—300 козаків. Територія Запорозької Січі разом із її володіннями становила окрему адміністративну одиницю, якою управляла Січова рада на чолі з кошовим отаманом. Столицею держави був Чигирин — резиденція гетьмана.

ГЕРБИ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ

Полтавський полк

Ніжинський полк

Чернігівський полк

Миргородський полк

Прилуцький полк

Переяславський полк

Кропивнянський полк

- **Працюємо в малих групах. Метод «Спільний проєкт».** 1. Розробіть проєкт «Козацькі символи в сучасних військових емблемах України». 2. Згенеруйте за допомогою штучного інтелекту герб, який би містив українську історичну символіку. Поясніть її.

ГЕРБИ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

Київський полк

Канівський полк

Білоцерківський
полк

Чигиринський
полк

Кальницький
полк

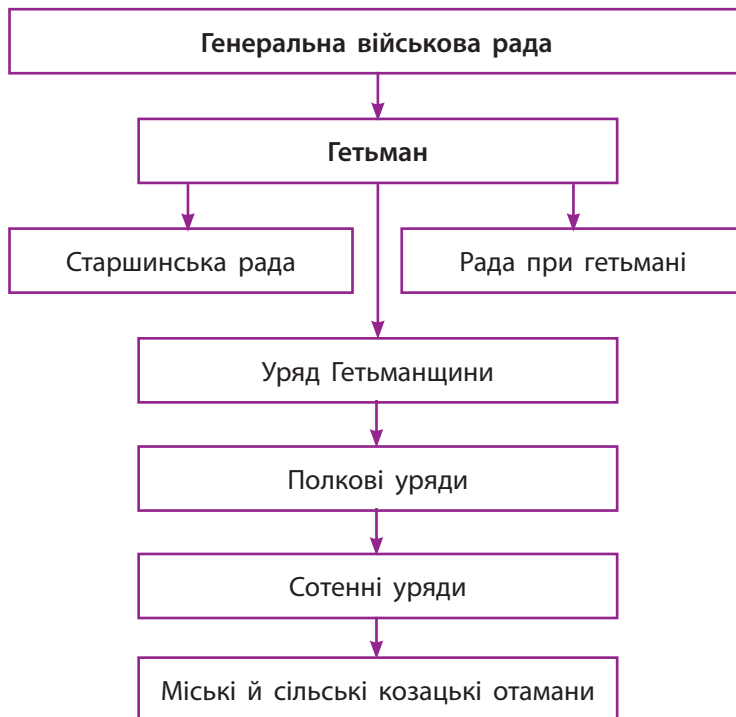

Корсунський
полк

Брацлавський
полк

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ — ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО середини XVII ст.

- **Працюємо в парах.** Обговоріть і визначте, які органи влади Запорозької Січі успадкувала Українська козацька держава.

3. Козацьке військо. Фінанси та судочинство

- Що було характерно для організації козацького війська та судочинства?

Після битви під Корсунем Б. Хмельницький розпочав формування козацького війська. Його ядром стали реєстрові й запорозькі козаки, до яких приєдналися повсталі «покозачені» селяни та міщани.

Для організації своїх збройних сил Б. Хмельницький використовував територіальну полково-сотенну систему: певна територія виставляла декілька сотень осіб, яких об'єднували в полк. Основу армії становила оснащена вогнепальною зброєю піхота. Через нестачу власної кінноти до війська брали союзних кримськотатарських кіннотників.

Військо Б. Хмельницького мало значну артилерію. У ній використовували гармати, захоплені повстанцями в містах і замках, а також власні, виготовлені в майстерні Ніжина.

Фінансову систему Гетьманщини до 1654 р. контролював особисто Б. Хмельницький. На звільненій території він скасовував усі старі державні податки та запроваджував нові.

Основними джерелами поповнення державної скарбниці стали податки, прикордонні торговельні мита, доходи від промислів та із земельних ділянок. Селяни, які жили на колишніх державних і приватних землях, відтепер сплачували «чинші на Хмельницького».

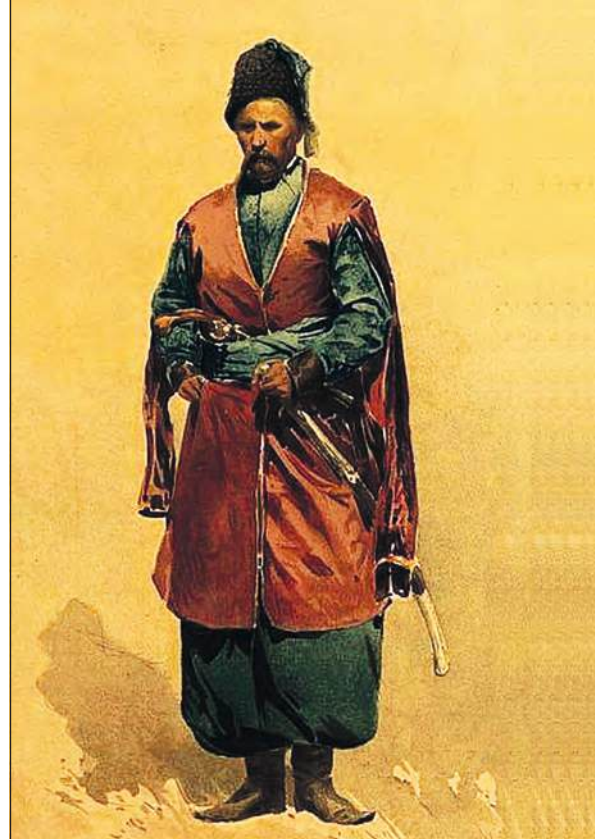
У Козацькій державі діяла власна система судочинства. Замість станових (городських, земських і підкоморських) судів було створено Генеральний військовий суд, полкові й сотенні суди. Козацьким судам підлягали не лише козаки, але й шляхтичі, міщани та селяни. У містах із магдебурзьким правом, як і раніше, існували суди магістратів. Справи духовенства розглядали в церковних судах.

4. Зміни в соціально-економічному житті

- Чи можна стверджувати, що Хмельниччина значно змінила соціально-економічне життя тогочасної України? Поясніть свою думку.

Після укладення Зборівської угоди селяни, які жили на колишніх державних землях («королівщинах») на теренах Гетьманщини, здобули особисту свободу. Тепер вони могли володіти землею, яку зайняли після втечі її власників. Це право мало назву **займанщина**. Селянські господарства оголосили належними до сіл і підпорядкували Військовому скарбу. За володіння землею селяни сплачували державі податок.

Дещо складнішою була ситуація із селянами, які жили на приватних землях. За Зборівською угодою шляхта могла повернутися до своїх маєтків, а селянство зобов'язали виконувати всі ті повинності, що й до початку

Полковник реєстрового лівобережного полку. Художник С. Васильківський. 1900 р.

- Порівняйте вбрання та спорядження старшини та пересічного козака (с. 124).

АЯ Словник

Займанщина — різновид звичаєвого права, за яким особа ставала власником і користувачем землі, якщо першою її займала.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110316

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110317
З Універсалу
Б. Хмельницького
до української спільноти
із закликом підтримати
розпочату козацтвом
боротьбу

війни. Селяни здебільшого з обуренням сприймали спроби шляхти відновити своє панування та відмовлялися коритися.

Права і привілеї козацтва, скасовані владою за участь у повстаннях, під час війни було відновлено. Після виникнення Козацької держави козаки остаточно затвердилися як повноправний соціальний стан. Козацька старшина відтепер могла набути впливу і значення провідної верстви українського суспільства.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Якими, на вашу думку, були особливості політичного устрою Козацької держави? Опишіть його.
2. Які нові явища з'явилися в соціально-економічному житті українського суспільства після створення Козацької держави?

Застосовуємо і аналізуємо

3. Покажіть на карті атласу місто-резиденцію гетьмана Козацької держави та центри полків. Визначте межі території тогочасної Гетьманщини.
4. Розв'яжіть хронологічну задачу. Коли відзначатимуть 400-річчя Козацької держави? Запропонуйте опис або малюнок пам'ятної монети (медалі) до цієї дати. Обґрунтуйте, що саме й чому, на вашу думку, на ній доцільно зобразити.

5. Працюємо в малих групах. Метод «Асоціативна квітка». Складіть характеристики-асоціації до поняття «Козацька держава».

Оцінюємо і створюємо

6. Працюємо разом. Підтвердьте або спростуйте таке твердження: «Історичні обставини зумовили напіввійськовий характер тогочасної української держави».
7. Працюємо в парах. Метод «Кола Венна». Порівняйте Козацьку державу з відомими вам за курсом всесвітньої історії європейськими державами Ранньомодерної доби. За необхідності зверніться до додаткових джерел.
8. Створіть допис до соціальної мережі про місце Війська Запорозького в українському державотворенні.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- організаційні засади, на яких утворилася Козацька держава;
- характер змін, що відбулися в різних сферах життя населення після створення Козацької держави.

Працюємо з хронологією

1649 р.

Виникнення Козацької держави

1. Відновлення воєнних дій. Битва під Берестечком

- Чи змінила характер збройної боротьби битва під Берестечком? Що, на вашу думку, спричинило поразку в ній козаків?

Уряд Речі Посполитої активно готувався до воєнних дій проти України. 8 лютого 1651 р. командувачі його військ гетьман Марцін Калиновський і брацлавський воєвода Станіслав Лянцкоронський за наказом короля розгорнули наступ на Східному Поділлі. 10—12 лютого 40-тисячне військо М. Калиновського захопило містечко Красне. У бою загинув соратник Б. Хмельницького брацлавський полковник Данило Нечай.

На початку березня розгорнулися бої за Вінницю. Попри значну кількісну перевагу ворожого війська козаки на чолі з полковником Іваном Богуном утримували місто до приходу підмоги. Уманський полк завдав удару підрозділам Речі Посполитої, які в паніці відступили. Козаки захопили Бар, Хмільник, Шаргород, Меджибіж та інші міста. Спроба військ Речі Посполитої заволодіти Східним Поділлям завершилася провалом. Вони втратили 8 тис. осіб і всю артилерію.

Головна битва відбулася на Волині, неподалік міста Берестечко. До війська Б. Хмельницького приєдналося 30—40 тис. кримських татар на чолі з ханом Іслямом III Гераєм. Битва розпочалася в червні 1651 р. Сторони зазнавали значних втрат, особливо кримські татари. У якийсь момент серед них зчинилася паніка, і вони кинулися тікати. Іслям III Герай не зміг їх зупинити.

Усвідомлюючи поразку, Б. Хмельницький відвів козаків до укріпленого табору в долині річки Пляшівка.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть найважливіші битви першого періоду Хмельниччини.
2. Якими були умови Зборівської угоди?
3. На яких засадах була створена й розбудовувалася Козацька держава?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про перебіг воєнних дій у 1650—1653 рр.;
- про умови Білоцерківського договору та Кам'янецької угоди;
- чому і як були здійснені молдавські походи козацьких військ;
- яким було становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.

Надмогильний хрест із поля битви під Берестечком. Національний музей історії України в Києві

✓ Цікаві факти

Битва під Берестечком відбулася саме в цій місцевості, де у XX ст. було відкрито заповідник.

Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» у селі Пляшева (Рівненська область)

- За допомогою мережі інтернет проведіть віртуальну екскурсію до заповідника.

📖 Працюємо з джерелом

Зі щоденника польського жовніра С. Освенцима про загибель Д. Нечая (1651 р.)

Нечай, полковник брацлавський, один із найголовніших серед повстанців бунтівник, якому самі козаки надавали перше місце після Хмельницького, скочив на коня й робив сам те, що належало робити доброму юнакові, і козаків спонукав пірначем до оборони. Але, не маючи змоги організувати належний опір, мужньо обороняючись, поліг. [38]

- Яку оцінку дав автор останнім діям Д. Нечая? За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про козацького полковника Д. Нечая.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110770

Карта
rnk.com.ua/111427
Національно-визвольна
війна українського народу
(події 1651—1657 рр.)

Б. Хмельницький почав збирати армію біля Білої Церкви для нової битви. У той час укріплений козацький табір під Берестечком перебував в облозі. І. Богун зміг визволити основні сили козацької армії та всю полкову артилерію, побудувавши переправу через болото та Пляшівку. Проте значну частину повстанських загонів було розбито.

2. Укладення Білоцерківського договору

- Чи міг Білоцерківський договір забезпечити тривалий мир? Поясніть свою думку.

На кінець серпня 1651 р. Б. Хмельницькому вдалося зібрати 60-тисячну армію, до якої приєдналося 40-тисячне військо ногайських татар. Козацько-татарська армія розмістилася на добре укріплених позиціях під містом Біла Церква. Сюди з-під Берестечка прибуло 35-тисячне коронне військо, очолюване М. Потоцьким. Проте постійні напади повстанських загонів, нестача продовольства, спалахи хвороб обмежували їхні можливості. Так, від хвороби помер противник Б. Хмельницького відомий воєначальник князь Я. Вишневецький.

Подальші бої були невдалими для коронного війська та змусили М. Потоцького відмовитися від намірів провести вирішальну битву. Не допомогли їм й успіхи литовського гетьмана Я. Радзивілла, який захопив Київ (незабаром йому довелося залишити місто). Поширювалися чутки, що з Криму на допомогу

❑ Цікаві факти

Голландський художник Абрагам ван Вестерфельд працював живописцем литовського гетьмана Я. Радзивілла. Він супроводжував його й замальовував події, свідком яких був.

Укладення Білоцерківського договору.
Художник А. ван Вестерфельд. 1651 р.

► Як автор картини відобразив процес укладення угоди?

Б. Хмельницькому днями прибуде Іслям III Герай із великим військом. Зважаючи на це, представники Речі Посполитої погодилися на пропозицію Б. Хмельницького розпочати переговори, однак висунули умови, які перекреслювали більшість здобутків повстанців. Це викликало бунт у козацькому війську, який підтримала частина татар. Жорстоко придушивши його, гетьман погодився підписати договір на досить важких для Гетьманщини умовах.

За Білоцерківським договором територію Гетьманщини було обмежено Київським воєводством, а козацький реєстр скорочено до 20 тис. осіб. Козаки мали право селитися тільки на державних землях Київського воєводства, а ті, хто залишився поза реєстром, поверталися до своїх панів. Шляхта знову отримувала свої маєтки, а до Брацлавського й Чернігівського воєводств поверталася польська влада.

Гетьман підпорядковувався королю й коронному гетьману, був позбавлений права дипломатичних відносин з іншими державами й мусив розірвати союз із Кримським ханатом. Пани не могли притягувати своїх підданих до суду за участь у війні. Права і привілеї православної церкви зберігали. Польським військам заборонили розміщуватися на території Київського воєводства. Гетьман мав призначати генеральну старшину й полковників за згодою короля. Б. Хмельницький зберіг посаду гетьмана, але після його смерті право призначати та звільняти гетьмана переходило до короля.

Влада Речі Посполитої вважала, що Білоцерківським договором вона остаточно приборкала повстанців. Однак Вальний сейм не ухвалив його. Б. Хмельницький перестав вважати його чинним. Основним здобутком Білоцерківського договору було збереження Козацької держави.

3. Молдавські походи козацького війська. Битва під Батогом

► Якою була головна мета молдавських походів?

У роки Національно-визвольної війни гетьман Б. Хмельницький і його син **Тиміш Хмельницький** здійснили кілька походів до Молдавського князівства. Через його терени Річ Посполита могла здійснити черговий

❗ Зверніть увагу

Після поразки під Берестечком Козацька держава опинилася у важкій ситуації. Розуміючи небезпеку на північному кордоні, Б. Хмельницький різними дипломатичними заходами намагався стримати можливий удар литовського гетьмана Я. Радзивілла в тил козацького війська. Проте вже за кілька днів після битви під Берестечком литовське військо почало наступ. Вирішальна битва відбулася під Ріпками 26 червня 1651 р. Литовські війська оточили Чернігів і захопили Київ. Однак дії козацьких сил у тилу литовської армії не дали можливості Я. Радзивіллу об'єднатися з основними силами Корони Польської.

📖 Працюємо з джерелом

Із листа Б. Хмельницького до гетьмана Речі Посполитої М. Калиновського (1652 р.)

...Не хочу таїти від вашої милості, що зухвалий мій син Тиміш зібрав кілька тисяч війська для того, щоб змусити до шлюбу дочку молдавського господаря. Застерігаю вас, ваша милість, аби ви відступили з військом до польського кордону і звільнили волоське порубіжжя, яке займає; син мій за характером запальний і на вашій особі може зробити першу пробу свого воєнного щастя. [39]

- 1. Про що повідомляв М. Калиновського гетьман Б. Хмельницький? 2. Чому, на вашу думку, М. Калиновський вважав зміст листа образою його гідності?

наступ на українські землі. При цьому Б. Хмельницький прагнув схилити Молдавське князівство до укладення династичного союзу шляхом одруження Т. Хмельницького з дочкою молдавського господаря Василя Лупу Розандою. До того ж друга дочка В. Лупу була одружена з литовським князем Я. Радзивілом, із яким воював Б. Хмельницький. А гетьман хотів хоча б забезпечити нейтралітет Великого князівства Литовського. Завдяки шлюбу свого сина Б. Хмельницький сподівався започаткувати власну династію в Гетьманщині та в такий спосіб зрівнятися з іншими державами Європи.

У серпні-вересні 1650 р. відбувся перший молдавський похід, очолюваний Б. Хмельницьким і кримським калга-султаном Киримом Гераєм. Козацько-татарське військо (60 тис. козаків і 30 тис. татар) заволоділо столицею Молдавського князівства містом Ясси. В. Лупу уклав договір, за яким вступав у союз із Б. Хмельницьким і відмовлявся допомагати Речі Посполитій.

Однак після поразки козацького війська в битві під Берестечком В. Лупу розірвав угоду. Тоді в травні 1652 р. Б. Хмельницький і Т. Хмельницький на чолі 35-тисячного козацько-татарського війська вирушили до Ясс, щоб примусити молдавського господаря виконувати умови договору.

Гетьман Речі Посполитої М. Калиновський вирішив перешкодити цьому походу. Біля гори Батіг поблизу Ладижина на шляху українського війська він розташував укріплений табір із військами (35 тис. осіб разом зі слугами). 22 травня 1652 р., прибувши під Батіг, Б. Хмельницький з'ясував, що кількість війська М. Калиновського значно менша за розміри польського табору. Він наказав атакувати його з усіх боків, оскільки розумів, що неможливо захищати весь табір одночасно. У битві загинули близько 10 тис. коронних воїнів і сам М. Калиновський.

Козацько-молдавський союз було поновлено, відбулося вінчання Т. Хмельницького та Розанди

Працюємо з джерелом

rnk.com.ua/110771

Із Літопису Самовидця
(XVIII ст.)

Лупу. Через рік В. Лупу внаслідок державного перевороту втратив престол і звернувся по допомогу до Б. Хмельницького.

До Молдавського князівства гетьман направив 8-тисячний загін козаків на чолі з Т. Хмельницьким. Після повернення влади В. Лупу вмовив його на похід проти Волощини. Однак цей похід зазнав поразки та став приводом до об'єднання сил Речі Посполитої, Волощини і Трансільванії проти Козацької держави.

Проте влада В. Лупу не протрималася й кількох місяців, і Молдавське князівство долучилося до антикозацького союзу. Останній молдавський похід відбувся в серпні-вересні **1653 р.** Т. Хмельницький повів 6-тисячний козацький загін на допомогу В. Лупу. Однак похід завершився поразкою. Козаки опинилися в облозі в Сучавській фортеці. Т. Хмельницький був важко поранений і через декілька днів помер. Козаки припинили опір, залишили Сучаву та повернулися додому.

4. Облога Жванця. Внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.

- У чому, на вашу думку, полягала складність внутрішньо- і зовнішньополітичного становища Козацької держави наприкінці 1653 р.?

Після поразки під Батогом коронне військо під командуванням Стефана Чарнецького в лютому 1653 р. вдерлося на Брацлавщину, знищуючи міста й села. Однак під Уманню воно було розгромлене козаками під проводом І. Богуна.

У травні 1653 р. Б. Хмельницький із 30 тис. козаків і 12—15 тис. татар вирушив у новий похід проти Речі Посполитої. Однак гостра нестача продовольства, наростання невдоволення козаків грабунками татар, звістка про провал останнього молдавського походу спричинили виступ козаків проти гетьмана. Як наслідок, уперше за роки війни похід Б. Хмельницького було зірвано.

Тиміш Хмельницький. Невідомий художник. XVII ст.

Розанда Лупу. Художник Н. Атамась

- За додатковими джерелами підготуйте біографічну довідку про життєвий шлях Розанди Лупу. Як ви вважаєте, яким чином особисті трагедії та втрати вплинули на неї? Які приклади з її життя можуть ілюструвати це?

Постать в історії

Подружнє життя **Розанди Лупу** та Тимоша Хмельницького було нетривалим. Через рік після весілля сина гетьмана було вбито. Тіло чоловіка Р. Лупу зустрічала, тримаючи на руках новонароджених синів-близнюків. Після років поневірянь вона повернулася до Молдавського князівства, де провела останні 20 років свого життя. Пізніше Р. Лупу потрапила до поляків, які стратили її за зв'язки з бунтівним козацьким гетьманом. Доля її дітей невідома.

**Працюємо
з джерелом**
rnk.com.ua/110772
Із Літопису Григорія
Грабянки про
перемогу козаків
під Жванцем

Руїни Жванецького замку
(Хмельницька область)

► Обґрунтуйте, чому держава має
турбуватися про збереження
пам'яток минулого.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/111103

СТАНОВИЩЕ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ наприкінці 1653 р.

Характерні ознаки

Спустошення
українських земель
унаслідок тривалих воєнних дій

Загибель значної кількості
людей від воєнних дій та
епідемій чуми й холери

Розорення та занепад
сільського господарства

Утома населення від тривалої
і виснажливої війни

Ускладнення відносин
із сусідніми та іншими державами

У той самий час 60-тисячна армія Речі Посполитої на чолі з королем Яном II Казимиром **восени 1653 р.** дісталася Жванецького замку поблизу Хотина та облаштувала там укріплений табір.

Згодом сюди прибули війська Б. Хмельницького та хана Ісляма III Герая та взяли табір в облогу. У підпорядкуванні гетьмана було близько 30—40 тис. козаків, приблизно такою ж була кількість татарської кінноти. Через кілька місяців від голоду, холоду і хвороб загинуло близько 10 тис. осіб із польського війська. Під тиском цих обставин представники короля розпочали переговори про мир. Посередником між козацтвом і Річчю Посполитою знову виступив кримський хан.

У **грудні 1653 р.** поблизу міста Кам'янець хан Іслям III Герай та король Ян II Казимир уклали між собою договір в усній формі. Умови **Кам'янецької угоди** передбачали припинення воєнних дій і згоду Речі Посполитої виплатити кримському хану викуп (так звані упоминки). Щодо визначення правового статусу Гетьманщини однозначної інформації немає. Одні джерела свідчать про відновлення умов Зборівської угоди, інші — про те, що козаки залишалися з тими правами і привілеями, які вони мали до початку війни.

Б. Хмельницький не брав участі в укладенні договору. Дізнавшись про його зміст, він скликав Старшинську раду. Обурений гетьман

заявив про необхідність остаточного розриву відносин із Річчю Посполитою.

При цьому ускладнювалася ситуація всередині Козацької держави. У лавах козаків піднесення перших років війни поступалося місцем зневірі й розчаруванню. Погіршилося і зовнішньополітичне становище Гетьманщини. Було зрозуміло, що держава зможе вистояти лише за підтримки сильних союзників. Такими в цей час гетьман вважав Османську імперію та Московське царство.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Яка битва була вирішальною у війсьній кампанії 1651 р.?
2. Укажіть основні відмінності між умовами Зборівської угоди та Білоцерківського договору.
3. Якими були причини й наслідки битви під Батогом?
4. Як відбувалися війсьні дії в 1653 р.? Назвіть основні битви. Якими були їхні результати?

Застосовуємо і аналізуємо

5. Простежте за картою атласу напрямки основних війських походів і вкажіть місця битв у 1651—1653 рр.
6. Продовжте складати таблицю «Хмельниччина».
7. Розв'яжіть хронологічні задачі.
 - 1) Скільки років минуло від часу укладення Люблінської унії до битви під Берестечком?
 - 2) Національний банк України випустив ювілейну монету до 350-річчя битви під Батогом. Коли з'явилася ця монета?
8. **Працюємо в малих групах. Метод «Синтез думок».** Поміркуйте, чому Кам'янецька угода могла стати лише тимчасовим перемир'ям.
9. **Працюємо разом. Метод «Барометр».** Чи можна стверджувати, що військово-політичні події 1650—1653 рр. засвідчили здатність Б. Хмельницького визнавати та виправляти свої помилки? Чому?

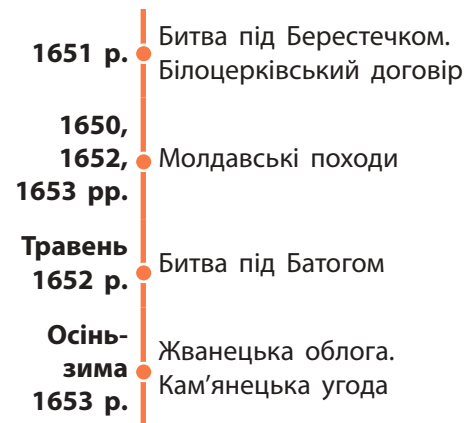
Оцінюємо і створюємо

10. **Працюємо разом. Метод «Уявний мікрофон».** Оцініть перебіг подій 1650—1653 рр., дії в них сторін конфлікту та результати, яких вони досягли.
11. Створіть добірку експонатів віртуального музею до експозиції «Битва під Берестечком». Поясніть, чому ви обрали саме їх.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- особливості перебігу війських дій у 1650—1653 рр.;
- значення молдавських походів для Козацької держави;
- можливі шляхи подолання кризи в Гетьманщині наприкінці 1653 р.

Працюємо з хронологією

§ 20. Козацька держава в системі міжнародних відносин

Тестові завдання
rnk.com.ua/109598

ПРИГАДАЙТЕ

1. Охарактеризуйте релігійну ситуацію в тогочасній Європі.
2. Які європейські країни належали до католицького та протестантського таборів?
3. Якими були особливості міжнародних відносин у Західній Європі на середину XVII ст.?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- яке місце посідала Гетьманщина в міжнародних відносинах тогочасної Європи;
- про особливості зовнішньої політики Гетьманщини;
- як розвивалися відносини між Козацькою державою та Московським царством у роки війни;
- про зміст українсько-московського договору 1654 р.

Цікаві факти

Своє несхвалення подій Хмельниччини активно висловлювали представники Папи Римського. Так, один із них Іоанн Торрес, повідомляючи про події на українських землях і характеризуючи дії польських військ, писав, що це «наші перемоги» або «наші невдачі». Справу, за яку вів боротьбу на цих землях уряд Речі Посполитої, він вважав справою католицької церкви.

1. Місце Гетьманщини в міжнародних відносинах ранньомодерної Європи

- Які міжнародні чинники були сприятливими для Національно-визвольної війни українського народу, а які — ні? Поясніть свою думку.

Події, які з 1648 р. відбувалися на українських землях у складі Речі Посполитої, не залишили байдужими правителів країн Західної і Центральної Європи. Проте в рік початку Хмельниччини завершилася перша загальноєвропейська Тридцятилітня війна між католицькими та протестантськими державами. Тому для них визначальним залишався релігійний чинник. Католицькі та протестантські країни по-різному поставилися до подій в Україні.

Більшість католицьких країн — Франція, Іспанське королівство, австрійські Габсбурги, Папська держава, князівства Південної Німеччини — одразу негативно сприйняли Національно-визвольну війну українського народу та підтримали свого союзника Річ Посполиту.

Папа Римський Інокентій X закликав католицькі держави надати допомогу Речі Посполитій у боротьбі з українським козацтвом і застерігав польський уряд від найменших поступок йому. Австрійські Габсбурги, ослаблені Тридцятилітньою війною та протистоянням із протестантською Швецією, не мали можливості надати збройну допомогу Речі Посполитій, але дозволили їй набирати у військо найманців у своїх володіннях.

Серед католицьких держав на події в Гетьманщині позитивно відреагувала Венеційська республіка, яка вбачала в українському козацтві корисну для себе антитурецьку силу. Після укладення Зборівської угоди Венеційська республіка спробувала об'єднатися з козацтвом

Дари в Чигирині. Художник
Т. Шевченко. 1844 р.

- Що, на вашу думку, прагнув повідомити художник про Козацьку державу? Поясніть, чому ви так вважаєте.

проти Османської імперії та навіть відправила до Б. Хмельницького посольство. Проте він оцінив ситуацію і відмовився. Гетьман розумів, що виступ козаків проти османського султана був приречений на невдачу.

Серед держав протестантського табору, до яких належали Швеція, Англія, Нідерланди та князівства Північної Німеччини, переважало позитивне ставлення до боротьби козацтва проти польської влади. Вони були зацікавлені в ослабленні Речі Посполитої. Швеція завдяки перемозі в Тридцятилітній війні набула значного впливу на європейську політику. Саме її позиція завадила австрійським Габсбургам надати збройну допомогу Речі Посполитій. Шведський уряд уважно стежив за подіями на українських землях і стягував війська до польського кордону, плануючи вторгнення в ослаблену війною країну. У 1655 р. Швеція розпочала війну з Річчю Посполитою, більша частина армії якої брала участь у воєнних діях на українських землях.

Скористатися послабленням Речі Посполитої зумів курфюрст бранденбурзький Фрідріх Вільгельм, який у цей час правив об'єднаною Бранденбург-Пруською державою. Пруссія була васалом Речі Посполитої. Фрідріх Вільгельм відмовився виступати на боці польського короля у війнах та домогся звільнення Пруссії з-під польської залежності.

✓ Цікаві факти

На гравюрі Т. Шевченка «Дари в Чигирині» зображені палати Б. Хмельницького. Сама атмосфера сповнена очікування та певного смутку. На передньому плані можна побачити стіл зі щедрими дарами від османського султана. У високому кріслі ліворуч столу сидить сивий чоловік — посол Московії, а праворуч біля стіни — посол Речі Посполитої. У центрі стоїть засмучений посол Османської імперії. Імовірно, він розуміє, що сподіватися на успіх у переговорах не варто. Польський посол теж не чекає на добрий результат. Тільки посол Московського царства має спокійний і впевнений вигляд. Ліворуч на ілюстрації розташований вхід до другої кімнати, який охороняють два озброєні козаки. У цій віддаленій кімнаті зібралися члени козацької ради.

Б. Хмельницький і польські послы. Ескіз до картини.
Художник І. Петров

❗ Зверніть увагу

Країни, з якими Гетьманщина підтверджувала зовнішньополітичні зв'язки за часів

Б. Хмельницького:

- Князівство Валахія
- Корона Польська
- Молдавське князівство
- Венеційська республіка
- Кримський ханат
- Османська імперія
- Шведське королівство
- Московське царство
- Угорське королівство
- Бранденбург-Пруська держава
- Велике князівство Литовське
- Трансильванське князівство

2. Зовнішня політика Гетьманщини

► Укажіть здобутки Козацької держави в зовнішній політиці.

Успіхи в роки Хмельниччини були зумовлені досягненнями гетьмана в зовнішній політиці. Повстанню передували зважена підготовка, пошук союзників. Передусім Б. Хмельницький хотів створити умови для вдалого завершення війни з Річчю Посполитою, зміцнити становище Гетьманщини.

Для реалізації головної мети боротьби — створення та утвердження Козацької держави — гетьман намагався скористатися прагненнями провідних держав: Речі Посполитої, Османської імперії, Московського царства, Шведського королівства та Священної Римської імперії. Проте кожна з них мала власні плани на українські землі. Створення Козацької держави вони розглядали лише як засіб ослаблення противника.

Спочатку гетьман сподівався знайти компроміс із владою Речі Посполитої, використовуючи союз із Кримським ханатом і Молдавським князівством, за якими стояла Османська імперія. Він хотів збільшити свої сили й мати додатковий тиск на противника. Крім того, Б. Хмельницький намагався узаконити свою владу через династичний союз із Молдавським князівством. Ці зусилля не дали бажаного результату. Кримський ханат та Молдавське князівство мали власні цілі, які не завжди збігалися із цілями гетьмана. Через залежність від Османської імперії вони мусили узгоджувати з нею свої дії.

Проте навіть за таких умов Б. Хмельницькому вдалося привернути увагу великих держав до Гетьманщини. До того ж Національно-визвольна війна значно ослабила Річ Посполиту. Це зробило її вразливою для суперників. Османська імперія, Московське царство, Шведське королівство, австрійські Габсбурги були не проти приєднати володіння Речі Посполитої. Кожна держава представляла і релігійний напрям у розвитку подій: Османська імперія — іслам, Московське царство — православ'я,

Швеція — протестантизм, Габсбурги — католицизм.

Із початку війни Б. Хмельницький намагався залучити ці сили на свій бік. Так, гетьман уклав із султаном Османської імперії угоду, за якою українські купці могли без перешкод плавати Чорним морем і на 100 років звільнялися від сплати мита.

Урешті-решт Б. Хмельницький опинився в ситуації вибору, який союз є вигіднішим. З огляду на складне становище Козацької держави умови союзу диктувала могутніша сторона.

3. Укладення Гетьманщиною угоди з Московською державою в 1654 р.

- Чи була угода з Московською державою вимушеним кроком для Гетьманщини? Що підписання «Березневих статей» означало для Московської держави та Гетьманщини?

Протягом двох років у Москві працювали козацькі посольства, які намагалися домовитися про отримання допомоги. Цар зволікав. Тоді Б. Хмельницький попередив його, що в разі затягування переговорів прийме **протекторат** османського султана. Нарешті в жовтні 1653 р. Земський собор у Москві ухвалив «Військо Запорозьке з містами й землями прийняти під государеву високу руку», а Речі Посполитій оголосив війну.

До Гетьманщини вирушило московське посольство. Для вирішення питання про прийняття протекторату московського царя в **січні 1654 р.** в Переяславі скликали військову раду. Вона підтримала пропозицію перейти в підданство московського царя.

Після ради в Переяславі московські послі поїхали до Гетьманщини, де, за їхніми даними, присягу склали 127 338 осіб. Водночас відмовилися присягати Іван Богун, Іван Сірко та деякі інші представники козацької старшини. Тривалий час не хотіли присягати козаки Запорозької Січі. Опирався цьому й Київський митрополит Сильвестр Косів.

Працюємо з джерелом

Із промови Б. Хмельницького на раді в Переяславі (8 січня 1654 р.)

...Зібралися ми на раду, щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете. Перший є турецький цар, який багато разів через своїх послів закликав нас під своє володіння; другий — кримський хан; третій — польський король; четвертий є православний московський государ... Турецький цар — це бусурман: всім вам відомо, якої біди зазнають наші браття, православні християни... Кримський хан також бусурман: ми його поневоли прийняли до дружби, і якого нестерпного лиха ми зазнали! Яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові, які утиски від польських панів, — розповідати не треба: самі ви все знаєте... А православний християнський... цар східний є з нами одного благочестя грецького закону, однієї віри... [42]

- **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Як гетьман пояснював народу союз із московським царем? **2.** Чому Б. Хмельницький наголошував на релігійному питанні?

Словник

Протекторат — форма залежності однієї держави від іншої, могутнішої. Держава, що перебуває під протекторатом, має певну самостійність у внутрішніх справах, але питання оборони, зовнішньої політики та важливі питання внутрішньої політики контролює сильна сторона.

❗ Зверніть увагу

Після Переяславської ради Б. Хмельницький планував, що обидві сторони за європейською традицією складуть присягу. Однак голова московського посольства заявив, що цар своїм підданим не присягає. Б. Хмельницький владнав конфлікт, заявивши, що Військо Запорозьке складе присягу в односторонньому порядку.

Переяславська рада 1654 р. Присяга московському царю. Гравюра. Невідомий художник

- Розгляньте гравюру і складіть розповідь про подію. Що непокоїть козаків?

📖 Працюємо з джерелом

Із виступу І. Богуну (1654 р.)

У Московщині панує найогидніше рабство. Там немає й бути не може нічого власного, бо все є власністю царя. Московські бояри титулюють себе «рабами царськими». Увесь народ московський є рабом. У Московії продають людей на базарі, як у нас худобу. Приєднатися до такого народу — це гірше, ніж скочити живим у вогонь. [43]

- Які аргументи проти союзу Гетьманщини з Московською державою наводив І. Богун?

✅ Цікаві факти

Оригінал «Березневих статей» 1654 р. в Україні досі не знайдено через втрату всього гетьманського архіву. На сьогодні відомі лише його списки-перекази російською мовою.

У березні **1654 р.** під час українсько-московських переговорів було укладено угоду, що дістала назву «**Березневі статті**». За домовленостями цар обіцяв зберігати й не порушувати права та привілеї Війська Запорозького, надані польськими королями й великими князями литовськими.

Козацький реєстр визначали в кількості 60 тис. осіб. Податки мали збирати українські представники й передавати їх до царської скарбниці. Гетьмана і старшину обирали козак на раді. Гетьману дозволяли підтримувати відносини з іншими державами лише з відома царя. Відносини з польським королем та османським султаном заборонили. Залишався давній поділ на стани зі своїми правами й привілеями. Щодо українського населення зберігали чинність місцеві закони і звичаї. За православним духовенством визнавали права на майно, яким воно володіло.

Козацька сторона погоджувалася на право московського царя тримати в Києві воеводу з військовою залогою та розташувати свої війська на кордоні з Річчю Посполитою. У разі нападів татар на українські землі передбачалися спільні дії. Московська держава обіцяла незабаром вступити у війну з Річчю Посполитою.

Завдяки «Березневим статтям» Козацька держава дістала можливість за допомогою Московської держави довести війну з Річчю

Посполитою до перемоги. Проте водночас ця угода відкрила шлях для загарбання українських земель московським царем.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Яка католицька держава позитивно сприймала події в Козацькій державі?
2. Охарактеризуйте місце Козацької держави в тогочасних міжнародних відносинах Європи. Із якими країнами мала зовнішньополітичні зв'язки Гетьманщина?
3. Хто й коли підписав «Березневі статті»? Назвіть їхні основні умови.

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу держави, із якими підтримувала зовнішньополітичні зв'язки Козацька держава за часів Б. Хмельницького.
5. Розв'яжіть хронологічну задачу. За курсом всесвітньої історії визначте, скільки років розділяє завершення Тридцятилітньої війни та початок Швецією війни проти Речі Посполитої. Як ви вважаєте, чи пов'язані між собою ці дві події? Чому?
6. Чим можна пояснити відмінності у ставленні до Козацької держави країн Європи, що належали до католицького й протестантського таборів?
7. **Працюємо в парах.** Які обмеження і переваги містили умови «Березневих статей» для Війська Запорозького? Спрогнозуйте, як це вплинуло на його військову та політичну діяльність.

Оцінюємо і створюємо

8. Напишіть повідомлення або есе за однією із запропонованих тем:
 - 1) Богдан Хмельницький: від шляхтича до гетьмана — трансформація лідера.
 - 2) Богдан Хмельницький як державний діяч: досягнення та помилки.
 - 3) Міфи та легенди про Богдана Хмельницького: народна пам'ять крізь століття.
9. **Працюємо в малих групах.** Оцінюючи «Березневі статті» 1654 р., історикиня О. Апанович зазначала, що ця угода не була для України ні трагедією, ні ганьбою. Поясніть, як ви розумієте таку думку. За додатковими джерелами складіть довідкове повідомлення про оцінки «Березневих статей» українськими та зарубіжними вченими.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- вплив Козацької держави на міжнародні відносини Ранньомодерної доби;
- значення зовнішньої політики Б. Хмельницького для Козацької держави;
- причини звернення гетьмана по допомогу до Московської держави та зміст «Березневих статей» 1654 р.

Працюємо з хронологією

Січень 1654 р.	● Переяславська рада
Березень 1654 р.	● «Березневі статті»

§ 21. Розгортання воєнно-політичних подій у 1654–1657 рр.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109599

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які перемоги здобуло українське військо в 1652 р.?
2. Яким було становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.?
3. У чому, на вашу думку, полягали основні причини прийняття Гетьманщиною протекторату московського царя?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про перебіг воєнних дій у 1654–1655 рр.;
- як і чому відбулася зміна зовнішньополітичних орієнтирів Б. Хмельницького;
- про дії козацького війська в Польщі в 1657 р.

Наказний гетьман Іван Золотаренко — козацький ватажок, що був сином корсунського міщанина, який подався в козаки. Невідомий художник. XVII ст.

1. Воєнна кампанія 1654–1655 рр.

- Якими були переваги й недоліки союзу з Московським царством для Української козацької держави?

Дізнавшись про події в Переяславі, Річ Посполита готувалася до нової великої війни з Московською державою. У лютому-березні 1654 р. 20-тисячне коронне військо вдерлося на Поділля та Брацлавщину й спустошило 20 населених пунктів. Так, місто Немирів було взяте в облогу і знищене після відмови здатися. Проте, дійшовши до Брацлава й Умані, через опір населення та протидію козацьких військ підрозділи Речі Посполитої відступили.

У той час головні воєнні дії розгорталися на білоруських землях і Смоленщині. На вимогу царя Б. Хмельницький спрямував туди 18-тисячне козацьке військо на чолі з наказним гетьманом Іваном Золотаренком. Московські війська захопили південь Білорусі та всю Смоленщину.

Кримський ханат теж негативно поставився до рішень Переяславської ради. Б. Хмельницький проігнорував вимогу Ісляма III Герая розірвати союз із Московською державою, і тоді хан спочатку уклав мирну угоду з Річчю Посполитою, а потім підписав із Московською державою «Вічний договір» про взаємну допомогу «проти будь-якого ворога».

У жовтні-листопаді 1654 р. 30-тисячне військо Речі Посполитої вступило на Поділля. Воно діяло з надзвичайною жорстокістю щодо місцевого населення.

На початку грудня в Козацьку державу вдерлося та приєдналося до армії Речі Посполитої 20-тисячне військо на чолі з кримським ханом Мехмедом IV Гераєм. Б. Хмельницький

❗ Зверніть увагу

Восени 1654 р. козаки й місцеве населення чинили опір об'єднаному 50-тисячному війську Речі Посполитої і Кримського ханату на Брацлавщині. Містечко Буша (неподалік Вінниці) стало символом протистояння. Захисники три дні мужньо відбивали напади.

Спустошення Брацлавщини тривало до кінця року. Загинуло понад 30 тис. осіб, а десятки тисяч утекли до Молдавського князівства. Влада Речі Посполитої як плати за допомогу дозволила татарським воїнам забрати в ясір місцевих жителів.

болісно переживав спустошення Поділля. Московські війська не поспішали на допомогу. Урешті-решт гетьман дочекався на прибуття 10—12 тис. осіб із війська московського воеводи.

Б. Хмельницький із 40—42-тисячною козацько-московською армією вирушив до Умані. Вирішальна битва відбулася 19—21 січня **1655 р.** неподалік села Охматів. Війська билися посеред поля в лютий мороз, обидві сторони втратили до 30 тис. осіб (битву назвали Дрижипольською). Ніхто не здобув переваги.

Проте просування об'єданого війська Речі Посполитої в глиб українських земель було зупинено. Намагаючись зруйнувати військовий союз противників, гетьман погодився прийняти протекторат Османської імперії. У відповідь султан Мехмед IV наказав кримському хану не чинити нападів на Гетьманщину.

Становище Речі Посполитої ускладнилося. Козацькі війська наказного гетьмана І. Золотаренка взяли Мінськ, а пізніше разом із московськими полками — Вільно і Гродно. Із півночі на Річ Посполиту рушив шведський король Карл X Густав, що претендував на її корону, і швидко захопив Варшаву та Краків.

Б. Хмельницький вирішив скористатися сприятливою ситуацією та звільнити з-під коронної влади західноукраїнські землі. У вересні 1655 р. козацько-московська армія взяла в облогу Львів, пізніше захопила Ярослав, Люблін, Яворів, Янів та інші міста, вийшовши подекуди до Вісли і за Сян. Однак шведський

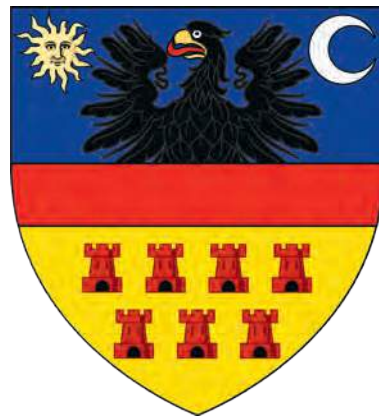

Історико-культурний заповідник «Буша»
(Вінницька область)

- За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про заповідник «Буша».

Козаки під Львовом у 1655 р.
Невідомий художник. XVII ст.

Герб трансільванського князя

Замок трансільванського князя
Дьєрдя II Ракоці в Радноті (зараз
Румунія). Сучасний вигляд

король вимагав від Б. Хмельницького зняти облогу зі Львова й відступити до Гетьманщини. До того ж гетьман дізнався, що кримський хан Мехмед IV Герай усупереч забороні османського султана вдерся на українські землі та просувається до Львова.

У цій ситуації наприкінці жовтня Б. Хмельницький наказав своєму війську відступати. Напередодні він зустрівся з послом короля Речі Посполитої та заявив про готовність укласти мир і надати військову допомогу. Натомість Річ Посполита мала відмовитися від претензій на володіння «всім Руським князівством» і визнати приєднання до нього західноукраїнських земель.

Під час відступу козацько-московські війська двічі натрапили на татар, але успішно відбили їхні атаки. З огляду на це в листопаді 1655 р. під Озерною Мехмед IV Герай уклав угоду з Б. Хмельницьким про невтручання Кримського ханату в боротьбу Гетьманщини та Московської держави проти Речі Посполитої, відновлення козацько-татарської дружби та заборону татарам чинити напади на українські й московські землі.

2. Віленське перемир'я. Зміна зовнішньополітичного курсу Б. Хмельницького

- Чому Б. Хмельницький вважав Віленське перемир'я порушенням Московською державою умов «Березневих статей»? У чому полягала зміна зовнішньополітичного курсу гетьмана?

Суперечності між Московською державою та Швецією через Балтію невдовзі призвели до війни. Через неможливість воювати на два фронти Московська держава погодилася на пропозицію Речі Посполитої про мир. За умовами Віленського перемир'я **1656 р.** війни між Московським царством і Річчю Посполитою припинилися. Держави домовилися вести спільні військові дії проти Швеції.

Переправа козацького війська через Віслу
під Варшавою 15 червня 1657 р.
Художник Е. Дальберг.
Гравюра 1657 р.

Посли Речі Посполитої пропонували обрати московського царя Олексія Михайловича на польський престол після смерті Яна II Казимира. Територія Гетьманщини визначалася за умовами Білоцерківського договору в межах Київського воєводства. У разі обрання московського царя правителем Речі Посполитої Гетьманщина залишалася в її складі.

Відверте нехтування інтересами Гетьманщини викликало невдоволення гетьмана та старшини. У Віленському перемир'ї вони вбачали порушення «Березневих статей».

За цих умов у грудні 1656 р. в місті Раднот було підписано договір про союз між Гетьманщиною, Швецією і Трансільванією. Розподіл території Речі Посполитої за його умовами передбачав перехід західноукраїнських земель до Трансільванії. Раднотський договір засвідчив, що трансільванський князь Дьєрдь II Ракоці та шведський король Карл X Густав, потребуючи допомоги Гетьманщини, водночас не хотіли її зміцнення. **Наприкінці 1656 р.** Б. Хмельницький без відома Московського царства вирішив підтримати вторгнення в Польщу Дьєрдя II Ракоці. Гетьман відправив йому на допомогу 18—20 тис. козаків.

Об'єднане військо взяло Краків і рушило назустріч армії шведського короля Карла X Густава, щоб далі діяти разом. Потім було

Працюємо з джерелом

Із листа гетьмана Б. Хмельницького до короля Швеції Карла X Густава (1656 р.)

...Для того щоб приязнь могла зміцнюватися та перетворюватися на тривалі зв'язки, немає засобу кращого, ніж той, щоб з обох сторін визначали її безсумнівна вірність і непорушна сталість... Про те сповіщаю цим [листом], що як від початку підняли ми зброю проти поляків на захист віри й вольності, так і тепер не перестаємо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию... Бажаємо насамперед, щоб ваша найясніша величність знала, що ми з'єднані й пов'язані з вашою найяснішою величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані обом найяснішим воєводам Молдавського князівства й найсвітлішому князеві Трансільванії... [44]

- 1. Які відносини прагнуть установити зі шведським королем Б. Хмельницький?
- 2. Як гетьман пояснив розрив із Московією?

✓ Цікаві факти

Дослідники припускають, що місцем поховання праху Б. Хмельницького є курган «Семидубова гора» (Черкаська область). Згідно з іншою версією, гетьмана поховали в Іллінській церкві (склеп було знайдено у 2019 р.).

Смерть Б. Хмельницького.
Художник Т. Шевченко. 1836 р.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110318

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- особливості воєнної кампанії 1654—1655 рр.;
- вплив Віленського перемир'я на рішення Б. Хмельницького змінити напрям зовнішньої політики Гетьманщини;
- наслідки поразки союзу Козацької держави, Трансільванії та Швеції.

вирішено завдати рішучого удару Речі Посполитій. Союзники перейшли Віслу, захопили Замостя, Люблін, а згодом Варшаву. Однак незабаром їхнє становище погіршилося.

У Короні Польській розгорнувся широкий визвольний рух. Карл X Густав залишив польську територію. Одночасно із цим польські війська розпочали дії у Трансільванії, а до Корони Польської як союзник прибув із великою ордою кримський хан. Охоплений панікою Дьєрдь II Ракоці вступив у переговори з польським командуванням і здався.

До козаків у цей час приїхав московський посланець і попередив, що вони воюють без згоди царя. До того ж поширилися чутки, що здоров'я Б. Хмельницького різко погіршилося і він доживає останні дні. Козаки вирішили повернутися додому.

У липні 1657 р. Б. Хмельницький дійсно помер.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

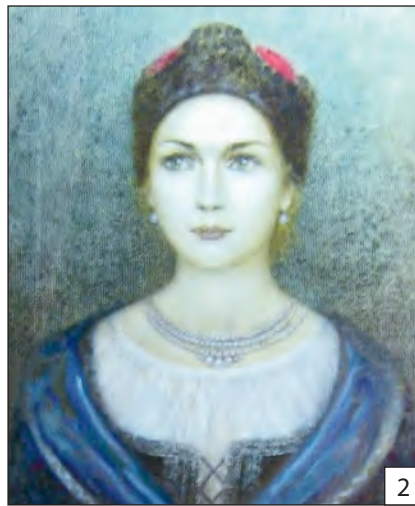
1. Яке українське місто взяла в облогу українсько-московська армія у вересні 1655 р.?
2. Укажіть найважливіші воєнно-політичні події 1654—1655 рр.
3. Як відбувався похід козацького війська до Польщі наприкінці 1656 — у 1657 р.?

✎ Працюємо з хронологією

1655 р. ● Битва під Охматовом

1656 р. ● Віленське перемир'я

Кінець
1656 —
1657 р. ● Спільний похід
трансільванських
і козацьких військ проти
Польщі та його поразка

Дружини Б. Хмельницького: 1) Ганна Сомко; 2) Гелена Чаплинська;
3) Ганна Золотаренко. Художник Н. Атамась

Застосовуємо і аналізуємо

4. Простежте за картою атласу перебіг воєнних дій у 1654—1657 рр.
5. Закінчіть складати таблицю «Хмельниччина».
6. **Працюємо разом. Метод «Дискусійна проблема».** Зміна Б. Хмельницьким зовнішньополітичного курсу Козацької держави в 1656 р. стала виправданим кроком, успіхом, необхідністю, помилкою в його політиці чи чимось іншим?
7. **Працюємо разом. Метод «Мозковий штурм».** Визначте переваги й недоліки союзу з Московським царством для Гетьманщини.

Оцінюємо і створюємо

8. **Працюємо в малих групах.** У своєму щоденнику тогочасний литовський політичний діяч Альбрехт Радзивілл зазначав: «Хмельницький тримав русинів у такому послуху, що вони були здатні на все лише за одним його помахом». Чи згодні ви з таким твердженням? Обґрунтуйте свою думку.
9. Підготуйте допис до соціальної мережі, де висловіть своє бачення досягнень і помилок Б. Хмельницького в роки Національно-визвольної війни.
10. За додатковими джерелами напишіть біографічну довідку про одну з дружин Б. Хмельницького (Ганну Сомко, Гелену Чаплинську або Ганну Золотаренко).

rnk.com.ua/109914
Практичне заняття
за розділом III

rnk.com.ua/109915
Узагальнення знань
за розділом III

rnk.com.ua/109916
Тестові завдання
за розділом III

РОЗДІЛ III. КОЗАЦТВО ВІД БОРОТЬБИ ЗА СТАНОВІ ІНТЕРЕСИ ДО ТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ

РЕЕСТРОВЕ

НЕРЕЕСТРОВЕ: МІСЬКЕ, НИЗОВЕ (ЗАПОРОЗЬКЕ)

ФОРМУВАННЯ РЕЕСТРОВОГО КОЗАЦТВА

1578 р. — узяття на службу 600 козаків, визначення їхніх прав та обов'язків
1585 р. — надання клейнодів
1590 р. — збільшення реєстру до 1000 козаків

КЛЕЙНОДИ — КОРОГВА (військовий прапор), БУНЧУК (штандарт гетьмана), БУЛАВА (символ влади), ПЕЧАТКА (для затвердження рішень, розпоряджень тощо) та ЛИТАВРИ (ударні музичні інструменти для передання звукових сигналів)

УЧАСТЬ КОЗАКІВ У ВІЙНАХ ЗІ ШВЕЦІЄЮ (1600–1629, 1635 рр.)

КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ (ВІЙНИ) 1591–1596 рр.

1591–1593 рр. — повстання під проводом криштофа косинського
1594–1596 рр. — повстання під проводом Северина Наливайка
1596 р. — реєстр розпущено через участь у повстаннях

УЧАСТЬ КОЗАКІВ У ТРИДАТИЛІТНІЙ ВІЙНІ (1618–1648 рр.)

ПЕРША ЧВЕРТЬ XVII ст. — ПОХОДИ КОЗАКІВ ЧОРНИМ І АЗОВСЬКИМ МОРЯМИ

УЧАСТЬ КОЗАКІВ У ПОДІЯХ «СМУТНОГО ЧАСУ» МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. 1617–1618 рр. — ПОХІД НА МОСКВУ

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 р.

1599 р. — реєстр відновлено
1617 р. — 1000 козаків (Вільшанська угода)
1619 р. — 3000 козаків (Роставицька угода)
1625 р. — 6000 козаків (Куруківська угода), поділ на полки і сотні (Переяслав, Канів, Черкаси, Чигирин, Корсунь, Біла Церква)
1630 р. — 8000 козаків (Переяславська угода)
1638 р. — 6000 козаків за «Ординацією Війська Запорозького, яке перебуває на службі Речі Посполитої»

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА ПІД ПРОВОДОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648–1657 рр.)

1649 р. — реєстр 40 000 козаків (Зборівська угода)

УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ — ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

1651 р. — реєстр 20 000 козаків (Білоцерківський мирний договір)

1654 р. — реєстр 60 000 козаків («Березневі Статті»)

Розділ IV. Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

§ 22—23. Гетьманство І. Виговського. Розкол Гетьманщини. Андрусівське перемир'я

Тестові завдання
rnk.com.ua/109600

1. Внутрішня та зовнішня політика гетьмана І. Виговського. Гадяцька угода

- Чому значна частина населення негативно сприймала політику І. Виговського? Які це мало наслідки?

Становище Козацької держави після смерті Б. Хмельницького було вкрай складним. Тривала війна різко погіршила добробут селян, міщан і козаків. Поразка українсько-трансільванської воєнної кампанії проти Речі Посполитої негативно вплинула на суспільство. До того ж загострилися українсько-московські відносини через нехтування царським урядом інтересами Гетьманщини.

Чимало козаків, що не отримували платню за службу, зосередилися на Запорозькій Січі, яка перетворилася на осередок можливого соціального вибуху.

У середовищі козацької старшини сформувалися угруповання, що не поділяли принципу спадковості гетьманату та розгорнули боротьбу за владу.

У протистоянні за гетьманську булаву найуспішніше діяв **Іван Виговський**. У вересні 1657 р. на Старшинській раді в Чигирині його було обрано гетьманом до повноліття сина Б. Хмельницького Юрія, а вже в жовтні козацька рада в Корсуні призначила І. Виговського повноправним гетьманом.

ПРИГАДАЙТЕ

1. У якому становищі перебувала Українська козацька держава на момент смерті Б. Хмельницького?
2. Якими були соціальні наслідки Хмельниччини?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про правління гетьмана І. Виговського та Андрусівське перемир'я;
- якими були причини і наслідки московсько-української війни 1658—1659 рр.;
- що спричинило Руїну та розкол Гетьманщини.

Печатка гетьмана І. Виговського.
Репродукція

Гетьман Іван Виговський.
Невідомий художник. ХІХ ст.

- За додатковими джерелами з'ясуєте, якими були здобутки й помилки І. Виговського на посаді гетьмана. Сформулюйте їх у вигляді тез.

і Постать в історії

Іван Виговський походив із православної шляхетської родини. Імовірно, він навчався в Київській братській школі або Києво-Могилянському колегіумі. У 30-х рр. ХVІІ ст. І. Виговський працював у київському і луцькому судах, був намісником луцького старости, потім пішов на військову службу. Під час битви на Жовтих Водах І. Виговський потрапив у полон до татар, був викуплений Б. Хмельницьким та став його писарем і найближчим соратником. І. Виговський створив та очолив Генеральну канцелярію, брав участь у козацьких битвах, розробляв Зборівську угоду, Білоцерківський договір та «Березневі статті».

І. Виговський продовжував зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького. Він намагався зберегти союзницькі відносини зі Швецією, Трансільванією, Кримським ханатом та Московською державою.

Однак І. Виговський орієнтувався на потреби козацької старшини й шляхти, залишаючи поза увагою інтереси козаків, селян та міщан. Прорахунки гетьмана спричинили козацькі заворушення. Козаків очолили кошовий отаман запорожців **Яків Барабаш** і полтавський полковник **Мартин Пушкар**. Ці виступи таємно підтримувала Московська держава. Спочатку гетьман спробував домовитися з нею, погодившись на деякі поступки, яким свого часу опирався Б. Хмельницький. Так, він дозволив призначити московських воевод у великих містах Гетьманщини, погодився на перепис населення для збирання данини царю тощо. Проте це не допомогло.

Тоді для придушення повстання І. Виговський уперше в історії українських земель використав кримських татар і як плату за їхню допомогу дозволив брати ясир із Полтавщини. Під час боїв між прихильниками та противниками гетьмана у травні-червні 1658 р. загинуло та було взято в ясир близько 50 тис. осіб. Ці події започаткували період **громадянської війни**. В українській історії його також називають **Руїною**.

Остаточно авторитет гетьмана в суспільстві підрвало його прагнення повернути українські землі до складу Речі Посполитої.

Поштовхом до такої зміни політики Української козацької держави, за образним висловом

АЯ Словник

Громадянська війна — форма політичної боротьби, що є збройною сутичкою між соціальними групами в межах однієї держави задля здобуття влади або відстоювання певних прав.

Руїна — термін, яким позначають процес занепаду Української козацької держави під час громадянської війни, період гострої боротьби старшини за владу і постійної агресії сусідніх держав.

І. Виговського, стало те, що «Москва хоче мати гетьмана, якого можна, взявши за хохол, за собою водити». Крім того, отримати допомогу від кримського хана гетьман міг лише після примирення з польським урядом (із 1654 р. упродовж 12 років тривав союз між Річчю Посполитою і Кримським ханатом).

У вересні 1658 р. на козацькій раді неподалік міста Гадяч було укладено українсько-польську угоду. Одним з авторів цієї угоди був **Юрій Немирич**.

Польський сейм затвердив Гадяцьку угоду лише наступного року з деякими змінами. Вона містила такі положення:

- українські землі в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств під назвою Велике князівство Руське входили до Речі Посполитої як третя рівноправна частина федерації (назву Велике князівство Руське потім вилучили);
- федерацією правив спільний король, обраний представниками трьох держав;
- на чолі Великого князівства Руського був гетьман, якого обирали довічно (затверджував король); заборонялися відносини гетьмана з іншими державами;
- польські й литовські війська не мали права перебувати на українських землях;
- козацький реєстр становив 30 тис. осіб;
- гетьман міг представляти королю щорічно по 100 козаків із кожного полку для надання їм шляхетських привілеїв;
- церковна унія мала бути скасована, п'ять православних ієрархів отримували місця в сенаті;
- передбачалося заснувати необмежену кількість гімназій, шкіл і друкарень.

Проте умови Гадяцької угоди не були втілені в життя. Попри всі позитивні моменти, цей документ спізнився щонайменше на століття. Після тривалої боротьби з Польщею його вже не сприймали в українському суспільстві. Коли посланець привіз остаточний текст угоди до І. Виговського, той вигукнув: «Ти зі смертю приїхав і смерть мені привіз».

Юрій Немирич і його герб «Клямри». Невідомий художник

Постать в історії

Юрій Немирич народився в 1612 р. на Житомирщині в родині бояр. Початкову освіту за бажанням батька він здобув у Раківській соцініанській академії в Польщі, а в 1630—1633 рр. здійснив освітню мандрівку за кордон. Завершуючи освіту в Сорбонні, талановитий юнак видав у Парижі власний твір під назвою «Розвідка про московитську війну» (порівняльний аналіз політичного устрою Московської держави та Речі Посполитої). На початку Хмельниччини Ю. Немирич воював на боці Польщі. У 1655 р. він перейшов на бік трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці, який підтримував протестантів, а в 1657 р. — на бік козаків. У цей самий час Ю. Немирич прийняв православну віру. Після смерті Б. Хмельницького він став «правою рукою» І. Виговського у планах примирення України й Польщі через федеративний союз трьох держав. У серпні 1659 р. Ю. Немирич трагічно загинув.

Бій під Конотопом. Художник
П. Андрусів

- Висловіть припущення, який епізод битви відобразив художник.

Карта
rnk.com.ua/110773
Московсько-українська війна
1658—1659 рр.

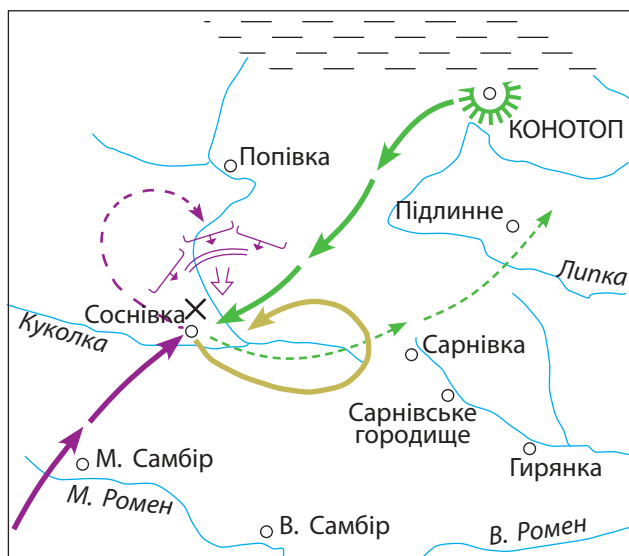
2. Московсько-українська війна 1658—1659 рр. Конотопська битва

- Що спричинило війну Московії проти Козацької держави?

Гадяцька угода стала приводом до відкритої агресії Московської держави проти Гетьманщини. Московська влада закликала український народ не підкорятися гетьману, а армія силою схиляла населення до підданства царю. Частина лівобережних козацьких полків перейшла на бік Московської держави.

І. Виговський розіслав європейським правителям лист-звернення, у якому повідомив про розрив із Московією та його причини.

КОНОТОПЬКА БИТВА (1659 р.)

- Облога Конотопа московськими військами
- Рух козацьких і татарських загонів
- Маневр козацьких загонів
- Атака із засідки козацьких загонів
- Маневр та атака татарських загонів
- Рух московських військ
- Місце розгрому московських військ
- Втеча московських військ
- Болота

- Що сприяло перемозі козацько-татарського війська?

✓ Цікаві факти

Загиблих у Конотопській битві козаків поховали в одній братській могилі, а на її місці побудували церкву. Зараз тут розташований Вознесенський кафедральний собор.

Вознесенський кафедральний собор
у Конотопі (Сумська область)

У квітні 1659 р. московське військо підійшло до Конотопа та взяло його в облогу. Місто захищали 4,5 тис. козаків. Героїчна оборона дала змогу І. Виговському зібрати сили та разом із поляками й кримськими татарами рушити на допомогу. **8—9 липня 1659 р. під Конотопом відбулася вирішальна битва, у якій було завдано поразки 50-тисячній московській армії. У битві загинули значні сили московської кінноти (зокрема, 249 представників знатних родів).**

Проте через гостру внутрішньополітичну ситуацію скористатися результатами перемоги гетьман не зміг. Невдоволена політикою І. Виговського козацька старшина об'єдналася навколо **Юрія Хмельницького** й висунула його на гетьманство. У вересні 1659 р. відбулася козацька рада, на якій Ю. Хмельницького обрали гетьманом. І. Виговський втік до Речі Посполитої, але через декілька років його звинуватили у змові проти влади й стратили.

3. Гетьманство Ю. Хмельницького. Поділ українських земель на Лівобережну і Правобережну Гетьманщину

- Що спричинило поділ Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну? Яким є ваше ставлення до правління гетьманів Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького?

Ставши гетьманом, Ю. Хмельницький вирішив налагодити відносини з Московською державою. Під час переговорів у Переяславі московські воеводи змусили його прийняти новий договір на основі змінених «Березневих статей», що дістав назву **Переяславські статті 1659 р.**

Для вас,
допитливі
rnk.com.ua/110319

🎬 Навчальний фільм

rnk.com.ua/110350
Як гетьман
І. Виговський
розбив московське
військо

Гетьман Юрій Хмельницький.
Невідомий художник. XVII ст.

Для вас,
допитливі
rnk.com.ua/110320

Яким Сомко. Невідомий художник

Гетьман Павло Тетеря.
Невідомий художник. XVII ст.

Річ Посполита не залишила планів відвоювати українські землі. Заручившись підтримкою Кримського ханату, польський уряд розпочав підготовку до нового наступу. У 1660 р. у битві поблизу міста Чуднів на Правобережжі (тому її називали Чуднівська) польсько-татарська армія перемогла козацько-московську. Московська держава була змушена офіційно відмовитися від України. Ю. Хмельницький перейшов на бік Польщі й підписав **Слободищенський трактат 1660 р.** У його основі була Гадяцька угода, але з деякими змінами.

Слободищенський трактат розколов українське суспільство. На Правобережжі козацька рада схвалила його. А козаки деяких лівобережних полків висловили протест й обрали наказним гетьманом переяславського полковника **Якіма Сомка**. Йому на допомогу прибуло 15-тисячне московське військо. Спалахнула нова **московсько-українська війна 1660—1663 рр.** Як і попередня, вона відбувалася на тлі війни між Московською державою та Річчю Посполитою.

Я. Сомко за допомогою царських військ захопив Лівобережжя і рушив на Чигирин. Біля містечка Бужин війська Ю. Хмельницького та кримських татар вщент розгромили сили Я. Сомка й московитів. Надихнувшись перемогою, Ю. Хмельницький спробував відновити свою владу на Лівобережжі.

Однак татари почали грабувати козацькі землі та брати ясир. Найбільше постраждала Чернігівщина. Це викликало гнів та обурення населення. Зневірившись у можливості об'єднати під своєю владою всі українські землі, Ю. Хмельницький зрікся булави й прийняв чернецтво (узяв ім'я Гедеон).

Козацька рада в Чигирині обрала гетьманом **Павла Тетерю (1663—1665 рр.)**, який був генеральним писарем за Ю. Хмельницького.

У той самий час на Лівобережжі за владу і московську прихильність розпочали боротьбу Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко (брат останньої дружини Б. Хмельницького) та отаман Запорозької Січі **Іван Брюховецький**.

У червні 1663 р. **Чорна рада** на околиці Ніжина обрала гетьманом Лівобережної Гетьманщини **І. Брюховецького (1663—1668 рр.)**. У листопаді 1663 р. він підписав із представниками царського уряду **Батуринські статті**. Порівняно з попередніми

Бій між протилежними силами
на Чорній раді. Художник А. Ждаха

- Слово «чорний» у переносному
значенні ще є синонімом слів
«нещасливий», «лиховісний».
Поміркуйте, чи виправдана така
символіка щодо цієї події.

договірними статтями вони містили п'ять нових пунктів:

- гетьманський уряд мав забезпечувати продовольством розташовані на українських землях московські гарнізони;
- гетьманський уряд зобов'язувався повертати московських утікачів;
- установлювалася заборона для українських купців на продаж вина й тютюну в Московській державі;
- заборонявся продаж хліба на Правобережну Гетьманщину й кримським татарам.

У вересні 1665 р. І. Брюховецький першим з українських гетьманів здійснив візит до Москви. Там він підписав нові статті, що значно посилювали залежність козацької України від царського уряду. Згідно з Московськими статтями:

- українські землі й міста проголошувалися володіннями московського царя, а з населення (крім козаків) стягувалися податки до царської скарбниці;
- вибори гетьмана відбувалися в присутності московських представників, а гетьманські клейноди гетьман отримував від царя;
- дипломатичні відносини гетьмана з іншими державами заборонялися;
- Київську митрополію мав очолити московський представник;
- гетьман більше не міг надавати українським містам самоврядування, відтепер це здійснював тільки цар;

Гетьман Іван Брюховецький. Невідомий художник. XVII ст.

А:Я Словник

Чорна рада — термін, що позначає козацьку раду, у якій, крім старшини, брали участь і рядові козаки (чернь).

- збільшувалася кількість московських гарнізонів, значно розширювалися повноваження московських воевод.

I. Брюховецький отримав від московського царя титул боярина та великі маєтки за проявлену поступливість.

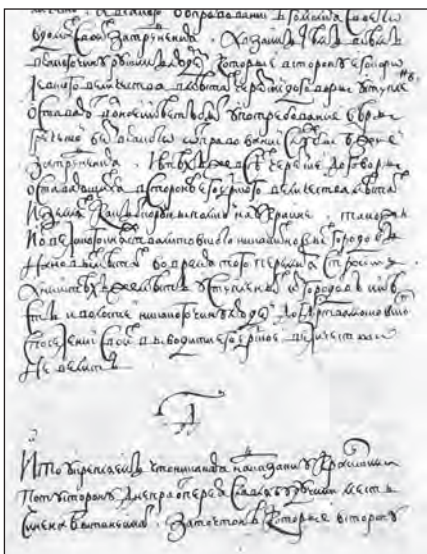
Так склався поділ території Гетьманщини на Правобережну, що визнавала владу Речі Посполитої, і Лівобережну, підпорядковану Московській державі.

4. Спроби об'єднати Правобережну і Лівобережну Гетьманщину. Андрусівське перемир'я 1667 р.

- Чому спроба об'єднати Гетьманщину в 1663—1664 рр. виявилася невдалою? Дайте оцінку початку правління гетьмана П. Дорошенка.

Кожен гетьман покладався на силу та іноземного покровителя, щоб об'єднати українські землі. Однак жорстокі дії польського війська щодо українців урешті-решт налаштували козаків і населення проти Речі Посполитої. На Правобережжі спалахнуло повстання проти польської влади, унаслідок якого П. Тетеря втік до Речі Посполитої.

Новим гетьманом Правобережжя було обрано Петра Дорошенка (1665—1676 рр.). Він відновив діяльність державних органів та зміцнив свою владу. Першочерговим завданням гетьман вважав об'єднання двох частин українських земель.

Сторінка Андрусівського перемир'я 1667 р. Фотокопія

ПОДІЛ УКРАЇНИ ЗА АНДРУСІВСЬКИМ ПЕРЕМИР'ЯМ 1667 р.

- Покажіть на карті території, які за умовами Андрусівського перемир'я увійшли до складу Московської держави, а які залишилися у складі Корони Польської.

УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА в 1659—1667 рр.

Цікаві факти

У Польщі П. Тетерю засудили до довічного вигнання. Він виїхав до міста Ясси, де був почесним гостем молдавського господаря, і звідти передавав султану Османської імперії інформацію про Річ Посполиту. Навесні 1671 р. П. Тетерю було отруєно.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110321

Гетьман Петро Дорошенко. Невідомий художник. XIX ст.

Карта

rnk.com.ua/110322

Похід польського короля
Яна II Казимира
на Лівобережжя

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- внутрішню і зовнішню політику гетьмана І. Виговського;
- чинники, що зумовили вибух громадянської війни в Гетьманщині;
- Гадяцьку угоду та реакцію на неї українського суспільства й сусідніх держав;
- спроби Ю. Хмельницького врятувати Гетьманщину від Руїни;
- розкол Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну;
- початок правління гетьмана П. Дорошенка;
- Андрусівське перемир'я між Річчю Посполитою і Московією.

Війна між Московським царством та Річчю Посполитою ще тривала. Виснаживши сили, обидві держави схилилися до примирення. Дізнавшись про це, П. Дорошенко вирішив діяти на випередження. За допомогою кримських татар він розгромив під Браїловом польське військо, перешкодивши його намірам розміститися на Правобережжі.

У той самий час у січні 1667 р. в селі Андрусово Московська держава та Річ Посполита уклали угоду про перемир'я на 13,5 років. На підписання **Андрусівського перемир'я** не запросили ні лівобережного гетьмана І. Брюховецького, ні новообраного правобережного гетьмана П. Дорошенка. Договір закріплював такий поділ українських земель: Правобережжя (без Києва) відійшло до Польщі, а Лівобережжя та тимчасово Київ (на два роки) залишилися за Московією. Запорозжя мало визнавати владу обох держав.

Обидва гетьмани до останнього не вірили в зраду своїх покровителів. Однак ще більшою несподіванкою для козаків стало укладення того ж року московсько-польського військового союзу, що передбачав можливість спільних дій проти козацтва.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. У якому місті в 1663 р. відбулася Чорна рада, яка призвела до розколу Гетьманщини?
2. Поясніть, чому на підписання Андрусівського перемир'я між Московським царством і Річчю Посполитою не були запрошені ні лівобережний гетьман І. Брюховецький, ні правобережний гетьман П. Дорошенко.

Застосовуємо і аналізуємо

3. Простежте за картою атласу перебіг подій українсько-московської війни 1658—1659 рр.
4. Розв'яжіть хронологічні задачі.
 - 1) Скільки років протримався при владі гетьман І. Виговський?

Гетьман І. Виговський та його польський і литовський союзники під час зустрічі під Гадячем. Фотографія з архіву краєзнавця, ініціатора облаштування місця підписання Гадяцької угоди Олександра Зозулі

- Поясніть, як автору скульптурної композиції вдалося символізувати Гетьманщину, Польське королівство та Велике князівство Литовське.

- 2) Коли відзначатимуть 500-річчя Гадяцької угоди?
 - 3) Скільки років тому стався розподіл Гетьманщини між Річчю Посполитою і Московською державою?
5. Проаналізуйте зміст угод, які були укладені гетьманами в 1658—1665 рр. Чи можна вважати ці угоди нерівноправними?

Оцінюємо і створюємо

6. **Працюємо в малих групах. Метод «Спільний проект».** Доберіть експонати для віртуального музею «Конотопська битва». Складіть розповідь для аудіогіда про цю подію.
7. **Працюємо разом. Метод «Мозковий штурм».** Чому перемога під Конотопом не додала авторитету гетьману І. Виговському?
8. **Працюємо в парах. Метод «Кола Венна».** У чому полягали відмінності Гадяцької угоди від Зборівської угоди 1649 р. і «Березневих статей» 1654 р.? Умови договорів із якою державою були прийнятнішими для Гетьманщини: із Московією чи Річчю Посполитою? Обґрунтуйте свою думку.
9. **Працюємо в малих групах.** Створіть проект сторінки в соціальній мережі одного з гетьманів України (І. Виговський, І. Брюховецький, Ю. Хмельницький або П. Тетеря). Поміркуйте, які дописи він міг зробити. Хто і які коментарі міг там залишити? Результати роботи обговоріть у класі.

Працюємо з хронологією

1658 р.	●	Гадяцька угода
1659 р.	●	Конотопська битва
Червень 1663 р.	●	Чорна рада
Листопад 1663 р.	●	Батуринські статті
1665 р.	●	Московські статті
1667 р.	●	Андрусівське перемир'я

Пам'ятна монета України, присвячена Конотопській битві. 2009 р.

§ 24. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60–70-х рр. XVII ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109601

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли та внаслідок яких подій відбувся розкол Гетьманщини на Лівобережну й Правобережну?
2. Покажіть на карті атласу держави, які прагнули загарбати українські землі.
3. Які заходи зовнішньої політики гетьманів перешкоджали іншим державам заволодіти українськими землями?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про гетьманство П. Дорошенка та його спроби об'єднати під своєю владою всі українські землі;
- про прояви втручання у внутрішні справи Гетьманщини сусідніх держав;
- про боротьбу за Правобережжя.

АЯ Словник

Сердюки — наймане піхотне військо, яке набирив гетьман; становило його особисту гвардію. Військо складалося переважно з козаків та частково іноземців (волохів, сербів, поляків). Сердюцькі полки було ліквідовано в 1726 р.

1. Гетьман П. Дорошенко. Антимосковське повстання на Лівобережжі. Возз'єднання Гетьманщини

- Які дії вчинив П. Дорошенко у спробах об'єднати Гетьманщину?

Ставши гетьманом, П. Дорошенко підпорядкував усе Правобережжя та за допомогою жорстких заходів навів лад: відбудовувалися міста, відновлювалися господарство й органи влади. Було створено 20-тисячне військо **сердюків**. Однак для подальших планів гетьмана ресурсів Правобережжя було недостатньо.

Для проведення об'єднавчої політики П. Дорошенко, як колись Б. Хмельницький, вирішив заручитися підтримкою Кримського ханату. Спочатку він намагався поширити свою владу на Волинь, Західне Поділля, Східну Галичину.

Проте **Західний похід** П. Дорошенка восени 1667 р. разом із кримськими татарами виявився невдалим. Татари брали ясир і грабували, що викликало опір населення.

👤 Постать в історії

Петро Дорошенко — яскрава постать в історії Козацької держави. Його навіть називали «Сонцем Руїни». П. Дорошенко народився в 1627 р. в Чигирині в козацькій родині. Його дід Михайло Дорошенко був гетьманом Війська Запорозького, а батько — полковником за часів Б. Хмельницького. П. Дорошенко здобув добру освіту, знав латинську й польську мови. У віці 30 років він став полковником Прилуцького полку, потім — Черкаського й Чигиринського полків у війську Б. Хмельницького. Деякий час він підтримував гетьмана І. Виговського, а потім Ю. Хмельницького.

- Висловіть думку, чому П. Дорошенка називали «Сонцем Руїни».

УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА в 1667—1687 рр.

► Які території України найбільше потерпали від бойових дій?

Остаточно зірвав план П. Дорошенка похід харківського полку І. Сірка із запорожцями на Кримський ханат. У вирішальний момент хан уклав мир із поляками та повернувся з військом у Крим. П. Дорошенко був змушений підписати з Річчю Посполитою Підгаєцький договір (1667 р.). За його умовами гетьман

Для вас,
допитливі
rnk.com.ua/110323

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110774
Із відозви
І. Брюховецького (1668 р.)

Монети монетного двору гетьмана П. Дорошенка

► Чи можна вважати ці монети історичною спадщиною не лише сучасної Польщі, а й України? Чому?

Гетьман Д. Ігнатович (Многогрішний). Реконструкція. Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» в Батурині (Чернігівська область)

визнав підданство короля та дозволив польській шляхті повернутися до своїх маєтків.

У той самий час на Лівобережжі спалахнуло повстання проти московської влади. У лютому 1668 р. І. Брюховецький оголосив про розрив із Московською державою. Невдовзі з більшої частини Лівобережжя було вигнано царських воевод. Розпочалося повстання й на Слобожанщині під проводом І. Сірка.

Гетьман П. Дорошенко не гаяв часу. Заручившись підтримкою лівобережної старшини та кримського хана, він у червні **1668 р.** вступив на Лівобережжя. Козаки лівобережних полків убили І. Брюховецького та приєдналися до П. Дорошенка. На загальній козацькій раді П. Дорошенка обрали **гетьманом усієї козацької України**.

Такий розвиток подій не влаштовував сусідні держави. Польські підрозділи увірвалися на Брацлавщину. Для організації опору П. Дорошенко був змушений повернутися на Правобережжя, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом **Дем'яна Ігнатовича**, відомого як **Дем'ян Многогрішний** (вчені висувають й інші версії повернення П. Дорошенка на Правобережжя).

Відбивши наступ польського війська, П. Дорошенко опинився перед небезпекою нової міжусобиці. Запорожжя, яке підтримував кримський хан, проголосило гетьманом запорозького писаря **Петра Суховія** (1668—1669 рр.). П. Суховій визнав зверхність хана над Козацькою державою.

2. Прийняття Гетьманщиною протекторату Османської імперії

► Що спонукало П. Дорошенка прийняти протекторат Османської імперії?

Намагаючись уникнути міжусобиці та війни з Кримським ханатом, П. Дорошенко направив посольство до Стамбула. Гетьман висував пропозиції, за яких Українська козацька держава погоджувалася прийняти **протекторат Османської імперії**. Умови були такими: усі українські

землі від річки Вісла й міст Перемишль і Самбір на заході до Севська й Путивля на сході залишалися в межах Гетьманщини; населення звільнялося від сплати податків і данини; православна церква мала отримати автономію; туркам і татарам заборонялося в межах України руйнувати поселення, брати ясир, зводити мечеті тощо. На більшість із цих умов султан Мехмед IV погодився.

На Лівобережжя тим часом рушило московське військо та влаштувало показову розправу над жителями Ніжина. Наказний гетьман Д. Ігнатович перейшов на бік Московії в обмін на певні умови: повернення до договору з козаками 1654 р., виведення всіх московських воевод і скасування податків на користь царської скарбниці, надання компенсації українським містам за руйнування.

У грудні 1668 р. на Старшинській раді Чернігівського, Ніжинського й Стародубського полків Д. Ігнатович був проголошений гетьманом. Прихильники П. Дорошенка витіснили московські війська з Лівобережжя, але не закріпилися там.

Ситуацією скористався П. Суховій, який узяв під контроль південь Лівобережжя. Тепер владу тримали одразу три гетьмани: чигиринським був П. Дорошенко, сіверським — Д. Ігнатович (орієнтувався на Москву) та січовим — П. Суховій (орієнтувався на Кримський ханат). Згодом запорожці змінили П. Суховія на **Михайла Ханенка** (1669—1670 рр.), який став на пропольські позиції.

У березні 1669 р. по обидва боки Дніпра відбулися окремі ради. На загальній козацькій раді в Глухові під час переобрання Д. Ігнатовича ухвалили новий договір із Московською державою — **Глухівські статті**. Царська влада пішла на деякі поступки Українській козацькій державі. Зокрема, московські воеводи мали перебувати лише в п'яти містах (Київ, Переяслав, Ніжин, Чернігів, Остер), а їхні обов'язки обмежувалися лише військовими справами. Збір податків із місцевого населення переходив до козацької старшини. Гетьману, як і раніше, забороняли вести зовнішньополітичні справи. Проте його представники могли бути присутніми на посьольських з'їздах, де вирішували питання, пов'язані з козацькою Україною. Гетьман отримав право на створення найманого кінного війська **компанійців**

Султан Мехмед IV. Невідомий художник. Близько 1682 р.

Портрет Михайла Ханенка. Художник Г. Васько. XIX ст.

Для вас,
допитливі
rnk.com.ua/110324

Цитадель Батуринської фортеці — політичного центру Батурина XVII ст. Реконструкція. Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» в Батурині (Чернігівська область)

► Яку роль для розвитку історичної пам'яті про події минулого відіграють реконструкції? Дайте відповідь на прикладі зображеної реконструкції. Висловіть думку, чому важливо зберігати історичну спадщину.

Працюємо з джерелом

Історик В. Брехуненко про протекторат Османської імперії

...Андрусівське перемир'я 1667 р. не залишило П. Дорошенкові іншого вибору, ніж шукати точку опори в мусульманських сусідах. Перед очима був приклад Молдови, яка попри все зберігала свою державність під протекцією султана. Перед очима були спроби Б. Хмельницького за допомогою турецького протекторату вгамувати апетити Речі Посполитої, а пізніше й Московії... Зрештою, Стамбул був тоді єдиною потугою, не зацікавленою в поділі України, крім того, він міг приструнити Крим. [46]

► **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Що, на думку історика, робило союз із Османською імперією для П. Дорошенка неминучим? **2.** Чи був союз із Османською імперією природним для Української козацької держави? Чому?

кількістю 1 тис. осіб. Їх набирали з козаків або іноземців (волохів, сербів тощо). Від 20-х рр. XVIII ст. компанійці стали наблизеними до гетьмана особами, що мали певні привілеї. Перехід селян у козаки обмежили. Проте умов Глухівських статей московська влада дотрималася лише частково.

Д. Ігнатович переніс свою резиденцію з Гадяча до Батурина, де його охороняли тисяча московських стрільців. Відтоді московські війська завжди перебували в резиденції лівобережного гетьмана.

На Правобережжі П. Дорошенко зібрав об'єднавчий з'їзд, але Д. Ігнатович туди не прибув і доніс про нього цареві. **11—12 березня 1669 р.** на Генеральній раді Війська Запорозького поблизу **Корсуня** офіційно було оголошено про «підданство салтану».

3. Війни за Правобережжя

► Чому Правобережжя стало центром боротьби Османської імперії, Речі Посполитої і Московії?

Османська імперія розпочала війну проти Речі Посполитої за підтримки гетьмана П. Дорошенка. Об'єднане військо підійшло до міста Кам'янець та захопило його.

Далі військо османів і козаків рушило на Львів і взяло його в облогу. Король Речі Посполитої Михайло Корибут Вишневецький погодився на укладення **Бучацького мирного договору**

Облога Кам'янця в 1672 р.
Гравюра на міді

- За додатковими джерелами з'ясуйте, чому унікальне розташування фортеці не врятувало її від захоплення Османською імперією.

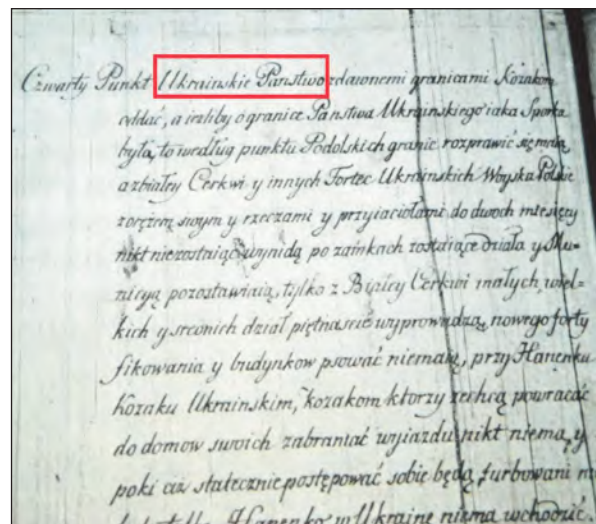
1672 р., за яким Османська імперія отримала Поділля, частину Галичини та підтвердила протекторат над Правобережжям. Річ Посполита зобов'язувалася сплачувати щорічну данину.

Усупереч бажанню П. Дорошенка під пряму владу султана переходили території колишніх Подільського, Могилівського і частково Брацлавського й Уманського полків козацької України. Вони перебували під османською владою до 1699 р.

За Бучацьким договором Військо Запорозьке перейшло під булаву П. Дорошенка «у старих кордонах» (Брацлавське й Київське воеводства). Однак поляки не поспішали виконувати свої зобов'язання. Польський сейм так і не визнав договору. Війна тривала.

Після підписання Глухівських статей Д. Ігнатович вирішив відновити права козацької України часів Б. Хмельницького й більше не узгоджував свою політику з Московією. Він відновив зв'язки з П. Дорошенком і почав надавати йому військову допомогу, позбавив посад багатьох промосковськи налаштованих старшин. Проте невдовзі ця група старшин, змовившись із московськими стрільцями, заарештувала Д. Ігнатовича та його соратників і відправила до Москви. Після катувань гетьмана як «зрадника царя» засудили до страти, яку потім замінили на заслання до Сибіру.

Новим гетьманом Лівобережжя призначили прихильного до Московії **Івана Самойловича**

Сторінка Бучацького договору 1672 р., де вперше вжито назву «Українська держава». Фотокопія

- Про що свідчить наведений документ?

Бій за османський прапор.
Художник Ю. Брандт

Портрет гетьмана
І. Самойловича. Невідомий
художник. ХІХ ст. (із колекції
К. Скаржинської)

(1672—1687 рр.). Одночасно було ухвалено **Конотопські статті**, які здебільшого повторювали Глухівські, але містили нові обмеження влади гетьмана: гетьман не мав права звільняти з посад і судити старшину без ради з усією старшиною; гетьману заборонялося підтримувати відносини з правителями інших держав і гетьманом П. Дорошенком без царського указу та згоди Старшинської ради. Були вилучені положення про присутність представників гетьмана на з'їзді послів.

І. Самойлович розпочав гетьманування з усебічної підтримки московського православ'я та впорядкування земельних питань на підлеглий території. Московська держава використовувала його в боротьбі за Правобережжя.

З 1673 р. війна за українські землі спалахнула з новою силою. Військо Речі Посполитої завдало поразки війську османів під Хотином.

4. Московсько-українська війна 1674—1676 рр. Чигиринські походи

Буцацький договір сприйняли в Московській державі як відмову Речі Посполитої від Правобережжя. Московія вирішила скористатися ситуацією, щоб прибрати до рук Правобережжя, не порушуючи Андрусівського перемир'я. Спалахнула чергова **московсько-українська війна 1674—1676 рр.**

І. Самойловича проголосили гетьманом «обох боків Дніпра». М. Ханенко, що прибув на раду, склав гетьманські клейноди. Крім цього, на територію Війська Запорозького розпочався наступ московських

Карта
rnk.com.ua/110325
Чигиринські
походи

Чигирин — перша столиця
Гетьманщини та один
із символів Козацької доби.
Реконструкція

військ. Вони взяли в облогу військо П. Дорошенка в Чигирині — столиці Війська Запорозького. Московитів підтримало населення Ладижина й Умані. Довідавшись про ситуацію, султан Мехмед IV наказав надати П. Дорошенку допомогу. У результаті османське військо здобуло Ладижин та Умань. Їхніх жителів було страчено або забрано в яsir як зрадників і бунтівників.

У вересні 1676 р. московська армія оточила Чигирин. Прагнучи уникнути кровопролиття, П. Дорошенко поклав перед брамою булаву та склав присягу царю. Так Московія здолала Козацьку державу, засновану Б. Хмельницьким, присвоївши її спадщину. Проте боротьба на цьому не завершилася.

Тим часом у жовтні 1676 р. король Речі Посполитої Ян III Собеський після важкої перемоги уклав із султаном **Журавненський мирний договір**. Він підтверджував умови попереднього Бучацького договору, але скасовував щорічну данину Османській імперії. Проте й цей договір сейм не схвалив, і згодом бойові дії відновилися.

Після зречення П. Дорошенка уряд Османської імперії спробував утримати за собою Правобережжя за допомогою Ю. Хмельницького. Колишнього гетьмана привезли до султана з монастиря. Мехмед IV вручив йому булаву з гучним титулом «**князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького**». Невдовзі Ю. Хмельницький у супроводі османської армії

Герб Чигирини

Працюємо з джерелом

Опис Чигирини мандрівниками-іноземцями

Павло Алеппський (1654 р.):

«...фортеця Чигирин не має рівних собі у всій країні козаків по висоті, величині підвищення, на якому вона збудована, по всій обширності й багатству вод і боліт, що її оточують. По цій причині вона дуже сильна...».

Евлія Челебі (1657 р.):

«Нині це міцна фортеця, яка має три ряди стін... Цитадель стоїть на крутій скелі. Навколо фортеці три ряди непрохідних ровів... У фортеці стоять будинки козаків, криті драницями... Там же арсенал, чудові гармати, монастир із дзвіницею, подібною на вежу. В нижньому городі налічується 10 тис. будинків, критих драницями, 27 дзвіниць». [47]

► Яким мандрівники побачили Чигирин?

Облога Чигирин. Гравюра з Літопису Самійла Величка. XVIII ст.

❑ Цікаві факти

Після втрати Правобережжя І. Самойлович відрядив до Москви Івана Мазепу та свого небожа — гадяцького полковника Михайла Гадяцького. Вони мали переконати царських урядовців у розширенні меж Гетьманщини, приєднавши слобідські полки. «На цю сторону, — зазначали посланці, — з того боку Дніпра перейшло 11 полків, але тепер їх залишилася в нас одна третина (понад 20 тис. сімей), а дві частини пішли раніше в слобідські полки і там мешкають. Нехай би великий государ вказав полки слобідські, населені українцями, — сумський, харківський, охтирський і рибинський — віддати під гетьманське управління, тому що всі ці полки, як і гетьман, і все Військо Запорозьке, так само українці й одного государя піддані, й тоді б гетьман відав, де цих правобережних жителів розселить, і над усіма начальникував би гетьман, як нині бояри начальникують». Однак цар відмовив.

А:Я Словник

Депортація — примусове переселення людей за межі місць їхнього постійного проживання.

з'явився на українських землях. Проте населення не виявило готовності йти за ним і чинило опір.

На початку серпня 1677 р. відбувся перший Чигиринський похід. 100-тисячне османське військо разом із загоном прибічників Ю. Хмельницького підійшло до Чигирин та взяло його в облогу. Спроби Ю. Хмельницького схилити козаків на свій бік були марними. Штурм міста також виявився невдалим. Потім на допомогу гарнізону Чигирин прибуло 57-тисячне козацько-московське військо й облогу було знято.

У липні 1678 р. вже 200-тисячне османське військо вдруге взяло в облогу Чигирин. За допомогою підкопів воно підірвало вал та увійшло в нижнє місто. Козаки й московити відступили до верхнього замку.

Неподалік стояло 120-тисячне козацько-московське військо, але гарнізон міста марно сподівався на його допомогу. Цар віддав таємний наказ не втручатися. Московська держава вирішила відкупитися від Османської імперії, віддавши Чигирин на поталу. Козацьку столицю було захоплено і зруйновано. Проте виснажені тривалою облогою османські війська не змогли продовжити наступ і повернулися до Молдавського князівства.

5. «Великий згін»

- Чим було зумовлене спустошення Правобережжя? Висловіть думку, чому перша в українській історії депортація населення дістала назву «Великий згін».

Правобережжя мало перейти під контроль нових володарів. Тому було вирішено залишити там якнайменше ресурсів. За наказом із Москви гетьман І. Самойлович провів у 1678—1679 рр. першу в українській історії депортацію населення, що дістала назву «Великий згін». Усі вцілілі фортеці на Правобережжі руйнували, а жителів міст і сіл насильно переселяли на Лівобережжя та Слобожанщину. Було переселено козаків і посполитих усіх 11 правобережних полків (загалом майже 20 тис. сімей).

✓ Цікаві факти

У Немирові для Ю. Хмельницького було збудовано велику резиденцію з дерева, обнесену високим частоколом. Османський намісник надав йому 200 охоронців. Біля ставка поставили декілька десятків будинків козацької старшини.

Місто Немирів у XVI — на початку XVIII ст. Реконструкція

Про результати депортації І. Самойлович доповідав: «Усі мешканці ржищівські, канівські, корсунські, староборські, мошенські, драбовські, білозерські, таганьковські, черкаські на сю сторону зігнані й від непри- ятеля відсторонені, а міста й села, й містечка їхні, де раніше жили в тій стороні, всі без залишку випалені».

Унаслідок воєнних дій і депортації Правобережжя було повністю спустошене, Чигирин втратив своє значення столичного міста та вже ніколи не відновився до масштабів середини XVII ст.

6. Укладення Бахчисарайського мирного договору між Московською державою та Османською імперією

► Коли і на яких умовах було припинено боротьбу за Правобережну Гетьманщину між Османською імперією та Московською державою?

Після Чигиринських походів правителем Правобережжя залишився Ю. Хмельницький, який розмістився в Немирові. Він був підвладний османському наміснику (паші) із Кам'янця. Проте влада Ю. Хмельницького тривала недовго.

Тим часом Московська держава та Османська імперія домовилися про поділ Української козацької держави. У 1681 р. сторони підписали **Бахчисарайський мирний договір** на 20 років.

Умови Бахчисарайського мирного договору:

- кордон між Московією та Османською імперією пролягав по Дніпру;
- Лівобережна Гетьманщина, Київ із прилеглими містами та Запорозжя визнавали за Московською державою, а Південну Київщину й Поділля — за Османською імперією;
- обидві сторони зобов'язувалися не споруджувати та не відбудовувати укріплення між Південним Бугом і Дніпром, а також не заселяти ці землі;
- татарські орди могли вільно кочувати в південноукраїнських степах, а запорозькі козаки та все населення — ловити рибу в Дніпрі, добувати сіль, полювати й пересуватися річками до Чорного моря;

- султан і кримський хан зобов'язувалися не допомагати противникам Московської держави;
- Московська держава мала сплачувати кримському хану упоминки в попередньому обсязі.

7. Відновлення козацтва на Правобережжі

► Що зумовило відродження козацтва на Правобережжі?

Бахчисарайський мирний договір не завершив боротьбу за Правобережжя. Османський султан одразу віддав Брацлавщину й Київщину під управління молдавського господаря Георгіє III Дуки. Той поставив наказним гетьманом **Яна Драгинича**. Оселившись у Немирові, Я. Драгинич почав призначати полковників до колишніх полкових міст і розгорнув активну політику з освоєння розорених війною земель. Крім того, він проголосив «загальне право свободи по всій Україні й відновлення козацьких полків».

На козацькій раді поблизу Немирова було обрано їхніх керівників. Полковник Білоцерківського полку Стефан Куницький у липні 1683 р. від імені ради правобережного козацтва попросився під владу польського короля, за що отримав від нього посаду гетьмана.

Ці заходи викликали занепокоєння Московської держави, яка вбачала в цьому порушення умов Бахчисарайського мирного договору. Лівобережний гетьман І. Самойлович навіть здійснив рейд на Правобережжя, щоб розігнати нових поселенців.

У той самий час Річ Посполита також вирішила відновити козацтво, розуміючи, що без нього вести успішну боротьбу з Османською імперією та відродити Правобережжя неможливо. Ще в 1674 р. подільський полковник **Остап (Євстафій) Гоголь** був призначений наказним гетьманом. У його відання перейшли Могилівський, Брацлавський, Кальницький та Уманський полки. Польський сейм ухвалив рішення затримати козаків на службі не лише з військовою метою, але «як представників панування Речі Посполитої в Україні». Оскільки більша частина Правобережжя була під контролем Османської імперії, польська влада виділила для козаків землі на Київському Поліссі. Гетьманською резиденцією стало місто Димер.

Георгіє III Дука. Гравюра 1674 р.

Остап (Євстафій) Гоголь.
Невідомий художник. XVII ст.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Чому гетьман Д. Ігнатович втратив владу? Як склалася його подальша доля?
2. На якій території в 1678—1679 рр. здійснювали «Великий згін»?

Застосовуємо і аналізуємо

3. Простежте за картою атласу, якими були основні напрямки воєнних походів та де відбувалися битви в 1667—1681 рр.
4. **Працюємо в парах. Метод «Удвох».** Розв'яжіть хронологічну задачу. Скільки років гетьман П. Дорошенко вів боротьбу за єдність Козацької держави?
5. Поміркуйте, чому військово-політичний союз гетьмана П. Дорошенка з Османською імперією призвів до нового спалаху громадянської війни в Українській козацькій державі.
6. Проведіть мінідослідження та складіть історичний портрет одного з діячів (на вибір): Юрій Хмельницький, Петро Дорошенко, Дем'ян Ігнатович, Іван Самойлович.

Оцінюємо і створюємо

7. За додатковими джерелами підготуйте добірку експонатів до експозиції віртуального музею «Чигиринські походи».
8. Напишіть листа від особи представника правителя однієї з європейських держав про події на українських землях у 1667—1681 рр. Перелічіть наслідки, які могли настати для країни, яку він представляє.
9. **Працюємо разом. Метод «Два — чотири — усі разом».** Обговоріть і сформулюйте оцінне судження, які здобутки боротьби за створення Української козацької держави вдалося зберегти після 1676 р.
10. **Працюємо в парах.** Чи згодні ви з твердженням військового діяча І. Мазепи, який, оцінюючи події Руїни, зазначав: «Самі себе звозували»? Поясніть свою відповідь.
11. Складіть допис до соціальної мережі про події на Правобережжі в 60—70-ті рр. XVII ст.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- заходи П. Дорошенка в боротьбі за об'єднання Української козацької держави;
- політику сусідніх держав щодо Української козацької держави;
- одночасне панування декількох гетьманів, які спиралися на різні зовнішні сили;
- причини поразок боротьби за відновлення єдності Української козацької держави.

Працюємо з хронологією

1667 р.	● Західний похід П. Дорошенка
	● Проголошення П. Дорошенка гетьманом усієї козацької України
1668 р.	● Старшинська рада в Корсуні. Установлення протекторату Османської імперії над Українською козацькою державою
1669 р.	● Бучацький мирний договір
1672 р.	● Московсько-українська війна
1674—1676 рр.	● Чигиринські походи османської армії
1677, 1678 рр.	● «Великий згін»
1678—1679 рр.	● Бахчисарайський мирний договір
1681 р.	●

§ 25. Слобідська Україна, Запорозька Січ і Ханська Україна в другій половині XVII ст. Кошовий отаман І. Сірка

Тестові завдання
rnk.com.ua/109602

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яким був устрій Запорозької Січі? Які українські землі перебували під владою гетьмана?
2. Яким був адміністративно-територіальний устрій Української козацької держави за гетьмана Б. Хмельницького?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- яким був адміністративно-територіальний устрій Слобожанщини та Запорозької Січі в другій половині XVII ст.;
- про особливості розвитку Січі у складі Гетьманщини;
- про роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях другої половини XVII ст.;
- про діяльність кошового отамана І. Сірка.

Цікаві факти

Масове переселення на Слобожанщину розпочалося в другій половині XVII ст. і було пов'язане з добою Руїни. Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині вже налічувалося 232 населені пункти (у 1657 р. — 64), де, за різними джерелами, жило від 120 до 250 тис. осіб. Більшість із них становили українці (80 %).

1. Виникнення та розвиток Слобідської України

► Чому на Слобожанщині сформувався козацький устрій?

Із другої половини XVI ст. на землях, де сходилися кордони Речі Посполитої, Московського царства і Кримського ханату, активно розгортався процес колонізації. У XVII ст. він набув значних масштабів. Основну роль у ньому відігравали українські селяни й козаки з Лівобережної і Правобережної Гетьманщини.

У результаті переселенського руху виникла історико-географічна область **Слобідська Україна**, або **Слобожанщина**. На той час переселенців називали «викотці». Ці люди залишили колишнє життя та подалися на незаселені території. Формально землі належали московському царю, але фактично вони були нічиїми.

У 1638 р. сюди прибули учасники козацького повстання на чолі з Я. Острянином (вони оселилися в Чугуєві). У 50-ті рр. XVII ст. велика група селян і козаків Чернігівського та Ніжинського полків заснувала Острогозьк, а група переселенців з містечка Ставище Білоцерківського полку — Суми. На городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, виникло місто Харків. Схожу історію заснування мали міста Салтів, Мерефа, Охтирка, Балаклія, Ізюм та багато інших. Разом із містами виростали й нові села.

Утворені на нових землях поселення звільнялися від податків і тому називалися слободами (звідси й назва Слобідська Україна). Права українських поселенців закріплювали царські жалувані грамоти. Одночасно

Будівництво Сумської фортеці.
Діорама (фрагмент). Сумський
обласний краєзнавчий музей.
Художник Ю. Александрович.
1974—1975 рр.

- Висловіть думку, чому на нових землях поселенці з Гетьманщини відтворювали козацькі звичаї, традиції, устрій.

Слобожанщину заселяли московські служилі люди, якими управляли царські воеводи.

У 50-х рр. XVII ст. царський уряд сформував з українських поселенців козацькі слобідські полки: Острогозький (Рибинський), Охтирський, Сумський, Харківський. У 1685 р. було створено Ізюмський полк. Полки були як військовими козацькими підрозділами, так і адміністративно-територіальними одиницями. На Слобожанщині утвердився козацький устрій.

Старшину обирали на загальних козацьких радах. Полкове управління складалося з полковника і полкової старшини. Полки поділялися на сотні. Адміністративними, судовими, фінансовими та військовими справами в полках опікувалися полковники, у сотнях — сотники. Полковника обирали на довічний термін. Його затверджували белгородський воевода і цар. Крім того, на Слобожанщині посада полковника могла успадковуватися. Це було пов'язане з особливостями заселення краю: полковники часто очолювали переселенські групи. Полковники підпорядковувалися безпосередньо белгородському воеводі. Посади гетьмана на Слобожанщині не було.

Царська влада використовувала українських переселенців для господарського освоєння та охорони південних кордонів Московської держави від нападів кримських і ногайських татар, забезпечувала їх зброєю, продовольством, зберігаючи за переселенцями козацькі привілеї та самоврядування.

✓ Цікаві факти

Б. Хмельницький вкрай негативно відреагував на переселенський рух до Слобожанщини. Він навіть планував каральний похід, щоб повернути козаків до свого війська. Переселенців він розглядав як дезертирів, тобто втікачів. Навіть діяв закон, за яким майно «викотців» можна було вилучати.

- Поясніть таку реакцію Б. Хмельницького на переселенський рух.

Козак Харько, що, за легендою, заснував місто Харків. Листівка 1890 р.

Карта
rnk.com.ua/110327
Територія слобідських
козацьких полків

Працюємо з джерелом

Зі звернення жителів Сумського полку до царя (1705 р.)

Наші діди, батьки, брати й родичі та ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст у [Слобідську] Україну на закликання белгородських та курських воєвод, які запевняли нас царським словом — не відбирати від нас наших вольностей. Вони веліли селитися там, щоб ми захистили собою московсько-українські міста по Белгородській лінії в диких степах на татарських займищах, якими ходили татари під ці міста. І для збільшення населення в цих нових містах велено було нам закликати на життя свою братію — українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля та інші міста, а до них повіти й села. І ми вірою та правдою служили. І тоді, коли татари приходили плюндрувати московсько-українські міста, ми не приставали ні до якої зради. За те пожалувано нас усякими вольностями й дозволено займанщини займати, пасіки і всілякі ґрунти заводити та всілякими промислами промишляти без чиншу (податку), за старим українським звичаєм. [48]

- **Працюємо разом.** Обговоріть зміст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Як формувалося населення Слобожанщини? **2.** Яку роль відіграли українські поселенці в освоєнні московсько-татарського прикордоння? **3.** Яким було ставлення царської влади до поселенців?

Система землеволодіння на Слобожанщині мала свої особливості. У другій половині XVII ст. там ще було багато незаселених земель і діяло право **займанщини**. Кожен поселенець вільно займав стільки землі, скільки міг обробити. Із часом, щоб урегулювати займанщину, навколо міста або села визначали певну земельну ділянку, яку розподіляли серед поселенців. Ліси, луки, річки та озера люди використовували спільно.

Багата старшина поступово перетворювала-ся на великих землевласників. Козацька старшина захоплювала громадські угіддя, змушувала дрібних господарів за безцінь продавати свої ділянки. У її володінні опинилися цілі села й хутори.

2. Роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях другої половини XVII ст.

- Чому політика запорозької старшини часто розходилася з політикою гетьманів?

Після створення Української козацької держави Запорозька Січ перебувала під владою гетьмана, хоча й зберігала певну самостійність у внутрішньому житті. Проте запорозька старшина прагнула відігравати окрему роль у політичній діяльності козацької України. Це послаблювало владу гетьмана, розхищувало ситуацію в державі. Розуміючи це, Б. Хмельницький та його наступники іноді силою придушували антигетьманські виступи запорожців.

Після смерті Б. Хмельницького Запорозжя фактично виокремилася в державне утворення, яке лише формально підпорядковувалося гетьману. Воно проводило самостійну внутрішню й зовнішню політику, яка часто суперечила політиці гетьманів. Протистояння між гетьманами та запорозькою старшиною було вигідне царському уряду як привід втручатися у внутрішні справи козацької України.

Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. Запорозька Січ перебувала під контролем

У похід (проводі козаків). Художник
М. Пимоненко. 1902 р.

- Поміркуйте, як складалося життя жінок козаків, коли їхні чоловіки вирушали в похід.

Речі Посполитої та Московської держави, хоча, як і раніше, здійснювала самостійну політику, керуючись лише власними інтересами. За «Вічним миром» 1686 р. Січ підпорядковувалася лише московському царю. Відтоді було заборонено будь-які відносини запорожців із Польщею та Кримським ханатом, а для контролю над козаками на запорозьких землях було збудовано фортеці, де розміщувалися московські залоги. Проте ще тривалий час Запорозька Січ намагалася проводити власну політику, яка була переважно антимосковською.

У 1652 р. запорожці перенесли свою столицю з відкритого перед Степом Микитиного Рогу в район Дніпрових плавнів, на острів Чортотлик (зараз Дніпропетровщина). Цей район був більш захищений від нападів татар природними перешкодами. Крім того, запорожці звели тут потужні штучні укріплення.

Чортотлицька Січ. Реконструкція

© Навчальний фільм

rnk.com.ua/110351

Реальне життя козаків
на Січі

3. Устрій і господарський розвиток Січі

- Якими були основні джерела доходів запорозьких козаків у другій половині XVII ст.?

За роки Хмельниччини на Січі відбулися певні зміни. Так, в умовах збереження звичаїв і традицій Запорозжя зростала роль в управлінні кошового й курінних отаманів. Навіть з'явилася посада кошового гетьмана.

Проте господарське життя Запорозжя порівняно з попереднім періодом змінилося мало. Крім промислів (мисливство, бджільництво, рибальство), основу господарства на Запорозжі становило скотарство. Ним займалися насамперед у зимівниках — хутірських господарствах,

Гість із Запорозжя. Художник
Ф. Красицький. 1916 р.

- Що ви бачите на картині?
Кого художник назвав
гостем із Запорозжя?

❑ Цікаві факти

Запорозька Січ підтримувала торговельні зв'язки з Гетьманщиною, Кримським ханатом, Польщею, Московією. Козаки вивозили рибу, волів, коней, овець, мед, віск, сіль, а купували зерно, зброю, тканини тощо. Також вони збирали мито з купців, що проходили їхніми землями, стягували всілякі збори за надання провідників, охорони тощо.

🎥 Навчальний фільм

rnk.com.ua/110352

Іван Сірко. Герой чи зрадник?

Погруддя Івана Сірка. Він був одним із найвідоміших отаманів Запорозької Січі, провів понад 60 переможних битв проти військ Османської імперії, Кримського ханату і ногайських орд. Дніпропетровський національний історичний музей

► За додатковими джерелами складіть історичний портрет І. Сірка.

де взимку тримали велику рогату худобу, коней та овець. Землеробство не розвивалося через постійну військову загрозу й відсутність достатньої кількості робочих рук. До того ж запорожці вважали, що землеробство не є гідним для них заняттям. На Січі працювало чимало ремісників, які переважно виготовляли зброю, порох, ядра для гармат, спорядження, господарські знаряддя, морські й річкові човни тощо.

Господарська діяльність козаків повністю не забезпечувала їхніх потреб. Додатковим джерелом доходів для них була царська й гетьманська платня грошима, сукном, військовими припасами, а також військові здобичі.

4. Кошовий отаман І. Сірко

► Чому історики дають неоднозначні оцінки діяльності І. Сірка?

Свою військову діяльність І. Сірко розпочав напередодні Козацької революції. У 1658 р. подільські козаки обрали його вінницьким (кальницьким) полковником. Саме І. Сірко організував і здійснив військовий похід на Аккерман, що спричинив розпад українсько-татарського союзу. І. Сірко зі своїми козаками примусив І. Виговського зректися булави та зробив усе можливе, щоб вона потрапила до рук Ю. Хмельницького. За це він отримав від московського царя винагороду. У 1660 р. І. Сірко виступив проти Слободищенського трактату, залишив полковництво й пішов на Запорозжя. Далі він брав участь у походах запорозьких козаків проти Кримського ханату.

Після обрання І. Брюховецького гетьманом у **1663 р.** І. Сірко вперше став кошовим отаманом Війська Запорозького. Того самого року він здійснив два вдалі походи до Кримського ханату, завдавши йому відчутних поразок. Наступного року спільно з московським військом І. Сірко здійснив похід на Правобережжя та розгромив загони польського полковника С. Чарнецького й правобережного гетьмана П. Тетері. Після укладення Андрусівського

перемир'я 1667 р. між Московією та Річчю Посполитою І. Сірко деякий час підтримував П. Дорошенка в боротьбі за возз'єднання козацької України, але після рішення правобережного гетьмана прийняти протекторат Османської імперії виступив проти нього. Невдовзі І. Сірко став полковником Харківського полку на Слобожанщині та здійснив переможний похід у Кримський ханат. У 1670 р. запорожці знову обрали І. Сірка кошовим отаманом.

Того самого року він здійснив похід на Очаків, захопив і зруйнував османську фортецю на узбережжі Чорного моря. У жовтні 1671 р. І. Сірко разом із М. Ханенком присягнув Речі Посполитій і зобов'язався воювати з Кримським ханатом.

Після усунення від влади Д. Многогрішного І. Сірко вирішив поборотися за гетьманську булаву, але зазнав поразки. Один із полковників захопив його в полон і передав московському царю. І. Сірка засудили й відправили до Сибіру.

Однак І. Сірку сприяли обставини. На Річ Посполиту сунула величезна османська армія. Виявилося, що полководця, який зміг би протистояти навалі, не було. Польський король попросив звільнити бранця, і І. Сірко повернувся на Січ. Зібравши козаків, він штурмом узяв Іслам-Кермен, потім Очаків, а також узяв у полон великий загін ординців.

Султан Мехмед IV відправив до козаків листа з вимогою припинити напади й прийняти його протекторат. Запорожці відповіли дошкульним листом. Влітку 1675 р. І. Сірко здійснив похід у Кримський ханат. Він зруйнував чимало міст і селищ, а також столицю Бахчисарай. Військо хана було розбите, а йому самому довелося рятуватися втечею. Проте користі Українській козацькій державі цей похід не приніс.

У 1676 р. після зречення П. Дорошенком булави І. Сірко прийняв від нього клейноди гетьмана. Під час Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. він боровся проти турецько-татарських військ і загонів Ю. Хмельницького.

Працюємо з джерелом

Із листа І. Сірка до царя Олексія Михайловича (13 березня 1664 р.)

Я, Іван Сірко, звичайної своєї служби вашій царській пресвітлій величності не залишаючи, місяця січня 8 числа з коша славного Запорожжя пішли за дві ріки, за Буг і за Дністер, де з милості Божої... напавши на турецьке місто Тигиня (Бендери), багатьох бусурманів побили і здобич велику взяли... я з Військом Запорозьким, повернувшись з-під Тигині, міста турецького, прийшов під міста черкаські... Через нас, Івана Сірка, до вашої царської величності привернута вся Мала Росія, міста, що є над Бугом і за Бугом, а саме: Брацлавський полк, Кальницький, Могилів, Рашків, Уманський повіт. [49]

- 1. У кого на службі перебував І. Сірко? 2. Про які успіхи він доповідав?

Пам'ятна монета, присвячена І. Сірку. 2002 р.

Могила І. Сірка
неподалік колишньої
Чортомлицької Січі
(Дніпропетровська
область)

Свій останній похід І. Сірко здійснив на початку 1679 р., коли вщент зруйнував османські фортеці, що перешкоджали виходу козацьких чайок із Дніпра в Чорне море.

За ці зухвалі дії султан відіслав велике військо на приборкання козаків. Проте коли турецькі війська дізналися, що козаки підготувалися до оборони й чекають на них, то повернули назад.

Влітку 1680 р. І. Сірко помер від хвороби у віці 70—75 років.

5. Початок формування Ханської України (Ганщини)

► Поясніть, як утворилася Ханська Україна.

У 80-х рр. XVII ст. на землях між Дніпром і Дністром, що належали Кримському ханату, почали селитися українці. Вони тікали від складних умов через постійні війни. Із часом ці терени дістали назву **Ханська Україна**, або **Ганщина**. Також щодо них уживали назви Татарська Волощина й Кочубейська Татарія, а османи називали їх «Мукатаа Томбасар».

Імовірно, першим гетьманом Ханської України був **Теодор Сулименко** (Сулимко), якому в 1684 р. султан Мехмед IV дав гетьманську булаву. Незабаром його змінив Яким Самченко.

Управління Ханською Україною здійснювали гетьмани, резиденція яких була розташована в Ягорлику (зараз Молдова). Політичний і господарський устрій цих земель нагадував Запорозьку Січ і Гетьманщину.

Із 1686 до 1695 р. гетьманом Ханської України був **Степан Лозинський**. Він намагався поширити свою владу на Правобережжя. Йому навіть удалося захопити Немирів, який він зробив своєю резиденцією. Проте поразка Османської імперії повернула Правобережжя під владу Речі Посполитої. Надалі територія Ганщини обмежувалася лише землями, які належали до Кримського ханату. Господарський розквіт цих теренів припав на середину XVIII ст.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Коли почалася колонізація Слобідської України українськими козаками й селянами? Які чинники впливали на розвиток господарства Слобожанщини?
2. Який кошовий отаман відігравав провідну роль в історії Січі другої половини XVII ст.?
3. Із якою метою запорожці здійснювали походи проти Османської імперії та Кримського ханату?
4. Закінчіть речення: «Ганщиною називали землі, які були заселені українцями у складі володінь...».

Застосовуємо і аналізуємо

5. Покажіть на карті атласу території Слобожанщини, Запорозької Січі та Ганщини.
6. Визначте, які зміни відбулися у складі запорозького козацтва в другій половині XVII ст. Як вони вплинули на розвиток Січі?
7. Визначте основні причини та етапи колонізації Слобожанщини. Запишіть їх у вигляді хронологічної таблиці.
8. Доберіть приклади втручання Московської держави у відносини між гетьманами і Запорозькою Січчю.
9. **Працюємо в парах.** Складіть СМС-повідомлення, яке розкриває особливості розвитку господарства Запорозької Січі.

Оцінюємо і створюємо

10. Які зміни в адміністративному підпорядкуванні Запорозької Січі відбулися протягом другої половини XVII ст.? Дайте їм оцінку.
11. **Працюємо разом. Метод «Барометр».** Чи можна стверджувати, що в 60—70-х рр. XVII ст. Запорозька Січ була окремою державою? Наведіть аргументи на підтвердження вашої думки.
12. **Працюємо в малих групах. Метод «ПРЕС».** Поясніть, чому Річ Посполита не змогла налагодити ефективний контроль за Січчю, на відміну від Московської держави.
13. За додатковими джерелами дослідіть життєвий шлях І. Сірка. Результат роботи презентуйте у вигляді його сторінки в соціальній мережі або кроссенсу.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110353

Що таке Ханська Україна?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- колонізацію українським населенням земель, що сприяло формуванню Слобожанщини і Ганщини;
- успішний господарський розвиток цих земель;
- статус Запорозької Січі в 70—80-х рр. XVII ст.;
- вплив політики кошових отаманів на події на теренах Гетьманщини;
- місце в історії України І. Сірка.

Працюємо з хронологією

1663 р.	●	Перше обрання І. Сірка кошовим отаманом
1675 р.	●	Похід запорожців на чолі з отаманом І. Сірком у Крим
80-ті рр. XVII ст.	●	Початок формування Ханської України (Ганщини)

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке «Руїна»? Якими були її хронологічні межі?
2. Які українські гетьмани намагалися об'єднати Українську козацьку державу? Що їм завадило це здійснити?
3. На які сили вони спиралися? Які методи для цього використовували?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як відбулося закріплення поділу Української козацької держави між Річчю Посполитою та Московським царством;
- про відродження правобережного козацтва в останній чверті XVII ст. та його ліквідацію, «Паліївщину»;
- про Карловицький конгрес і його наслідки для українських земель;
- як розгорталися події національно-визвольної війни угорського народу 1703—1711 рр. на Закарпатті.

1. Козацтво у війні Священної ліги з Османською імперією

- Які держави скористалися звитягою українських козаків у війні Священної ліги з Османською імперією?

Підписання Бахчисарайського мирного договору змінило ситуацію в Європі. Це розв'язало руки султану для останнього, як виявилось, великого наступу Османської імперії. Він завершився облогою Відня в **1683 р.** На допомогу місту вирушив польський король Ян III Собеський із 25-тисячним військом, у якому були й українські козаки. Стрімкий удар польських вершників по табору османів примусив останніх тікати з місця битви. Після цієї перемоги Річ Посполита приєдналася до союзу держав Священної ліги, яка вела боротьбу проти Османської імперії.

Тим часом 5 тис. козаків на чолі з гетьманом Стефаном Куницьким здійснили похід через молдавські землі в буджацькі та білгородські степи. Вони здобули гучну перемогу над османськими й татарськими військами в битві під містом Тигиня (зараз Бендери) і вийшли до Чорного моря. Проте незабаром козаки самі зазнали поразки від османів у Молдавському князівстві. У цьому звинуватили С. Куницького та стратили його. Новим гетьманом став **Андрій Могила (Мигула) (1684—1685 рр.)**.

Король Ян III Собеський прагнув створити міцну перешкоду османським нападам. Тому він вирішив узаконити територіальне козацьке військо на землях Правобережної Наддніпрянщини. За козаками затверджували вольності, свободи і привілеї, а також дозволяли заселяти землі колишніх семи правобережних полків (Чигиринського, Канівського, Корсунського,

Карта

rnk.com.ua/110329

Втрати Османської імперії за умовами Карловицького миру 1699 р.

Віденська битва 1683 р. Художник Ф. Геффелс

Черкаського, Уманського, Білоцерківського та Кальницького). На землях, визначених польською владою, було створено чотири територіальні козацькі полки. Очолював козацьку адміністрацію наказний гетьман, якого призначав король. У 1689—1693 рр. наказним гетьманом був **Григорій Гришко**, а його наступником — **Самійло Самусь**.

Козаки нових полків брали активну участь у війні з Османською імперією, за що отримували чималі гроші від польської влади. Зміцнення козацтва призвело до загострення конфлікту зі шляхтою за земельні володіння. Проте поки йшла війна, вища влада Речі Посполитої майже не звертала на це уваги.

У 1699 р. держави Священної ліги й Османська імперія після **Карловицького конгресу** уклали **мир**, за яким Річ Посполита повертала собі Західне Поділля. Цього самого року сейм ухвалив рішення про ліквідацію козацького війська на Правобережжі.

2. Закарпаття між Габсбургами та Османською імперією

► Як події війни Священної ліги з Османською імперією позначилися на долі Закарпаття?

Після поразки османської армії під Віднем Габсбурги намагалися захопити володіння трансільванських князів. На той час князем був непримиренний противник Габсбургів Імре Текелі, якого в 1682 р. визнали угорським

А-Я Словник

Карловицький конгрес 1698—1699 рр. — міжнародний конгрес, на якому були вироблені умови й укладені мирні договори між державами Священної ліги (Австрія, Венеція, Річ Посполита, Московське царство) та Османською імперією, яка зазнала воєнної поразки. Відтоді Османська імперія почала втрачати контроль над своїми володіннями в Європі.

Костел Святих Петра і Павла в Кам'янці-Подільському (Хмельницька область). Сучасний вигляд. Мінарет костелу залишився після влади Османської імперії. У 1699 р. її представник передав місто польським урядовцям. Так завершилося 27-річне османське панування на цих теренах

Засідання Карловицького конгресу. Невідомий художник. Гравюра 1699 р.

✓ Цікаві факти

«...Турки майже три місяці з міста відступали за Карловицьким миром 1699 р., ніхто за турками не гнався, їм навіть вози польська адміністрація давала, щоб турки скоріше з Кам'янця пішли з усім своїм скарбом» — так описують тогочасні події польські дослідники Р. Круль-Мазур і Д. Колодзейчик. Церемонія передання міста Польщі мала відбутися 15 травня, але її здійснили лише 22 вересня 1699 р.

А:Я Словник

Куруци — учасники антигабсбурзьких повстань в Угорському королівстві в 1672—1711 рр. Здебільшого куруцями були етнічні угорці, але серед них також були словаки та русини (українці).

І. Зріні під час облоги Мукачівського замку. Гравюра. Художник Ф. Жолан

королем. І. Текелі з 1678 р. був лідером **куруців**, які підняли повстання проти влади Габсбургів.

Найяскравішими подіями боротьби Габсбургів проти трансільванського князя стали три облоги Мукачівського замку Паланок у 1686—1688 рр., яким керувала дружина І. Текелі княгиня **Ілона Зріні** з малолітнім сином **Францом II Ракоці**.

Під час оборони княгиня сама керувала вогнем артилерії, планувала напади проти військ Габсбургів. У Європі цю облогу обговорювали у світських салонах, і навіть султан захоплювався мужністю й розумом І. Зріні. Польський король Ян III Собеський назвав її найсильнішою жінкою Європи.

Проте сили були нерівними. Османи не могли надати підтримку. Після третьої облоги захисники замку Паланок склали зброю.

Княгиню вивезли до Відня, а Франца II Ракоці — до єзуїтського коледжу в Чехії. Через декілька років султан обміняв І. Зріні на одного з австрійських генералів. До кінця життя вона прожила у Стамбулі з чоловіком. І. Текелі на той час перебував на службі в султана Мехмеда IV. Однак після низки невдач у боротьбі з австрійцями він відійшов від справ.

Після перевиховання єзуїтами Францу II Ракоці доручили управляти землями в Словаччині та на Закарпатті. Однак незабаром він утік до Речі Посполитої.

3. Лівобережна Гетьманщина. Гетьманство І. Самойловича

► Чому залежність Гетьманщини від Московської держави зросла за часів правління І. Самойловича?

У той час як на Правобережжі і на Закарпатті відбувалися бурхливі події, на Лівобережжі й Слобожанщині панувало відносно мирне життя. Тут зберігався полково-сотенний устрій. Водночас на внутрішнє життя Гетьманщини почали впливати царські воеводи, які перебирали на себе владні повноваження.

У результаті Хмельниччини землі та угіддя, здобуті й завдяки займанщині, селяни вважали своєю власністю. Оскільки Українська козацька держава проголосила своїми володіннями всі землі старост, вигнаної шляхти, католицьких храмів, які перейшли до Військового скарбу, то селяни й держава стали співвласниками землі.

Землі козацтва не підпорядковувалися Військовому скарбу. Тому козаки не сплачували податків, але власним коштом мали нести державну військову службу. У разі ухилення від служби їх виключали з козацького стану і вони втрачали право на землю.

У 60—80-ті рр. XVII ст. на Лівобережжі та Слобожанщині почало формуватися **старшинське землеволодіння**. Зміцнювалися позиції гетьманського й монастирського землеволодіння. Старшина, шляхта, а також монастирі отримали у володіння 275 сіл і хуторів. У маєтках старшини й шляхти селяни втрачали особисту свободу, сплачували різні податки та виконували повинності, у монастирських володіннях — іноді відбували панщину.

У цей час на Лівобережжі загалом спостерігалось піднесення господарського життя. Провідну роль, як і раніше, відігравало землеробство. У старшинських, монастирських господарствах та господарствах заможних козаків вирощували зерно на продаж. Розширювалися посіви під технічні культури, зокрема коноплі. Товарного характеру поступово набували садівництво й городництво. Важливе місце в господарстві

Хутір на Дніпрі, який зберігся від козацьких часів. 1916 р.

А-Я Словник

Старшинське землеволодіння — форма землеволодіння, що склалася в Українській козацькій державі. Воно існувало у двох формах: приватній (спадковій) і ранговій (тимчасовій). Як винагороду за несення служби в козацькому війську старшина отримувала на «ранг» (посаду) землі, села й містечка в тимчасове володіння. Також старшина накопичувала землі завдяки займанщині, купівлі землі в козаків, селян.

Цікаві факти

За гетьмана І. Самойловича козакам було дозволено займатися власною прибутковою справою, але за це слід було сплатити «оренду» (так тоді називали дозвіл на господарську діяльність). Це дало поштовх до стрімкого економічного розвитку Лівобережної Гетьманщини і значно наповнило скарбницю гетьмана. Проте для окремих представників козацької старшини власний млинок, гураляня або інший промисел ставали важливішими, ніж боротьба за Батьківщину.

Працюємо з джерелом

Історик XX ст. Д. Дорошенко про І. Самойловича

Гетьман був, безперечно, українським патріотом і мріяв про якнайбільшу самостійність України, був добрим політиком і адміністратором, але занадто честолюбною людиною, яка не вміла й не хотіла жертвувати інтересами особистої кар'єри для загального добра. [50]

► **Працюємо разом.** Обговоріть, на які сильні й слабкі риси І. Самойловича вказав історик.

Мгарський монастир у Лубнах (Полтавська область). Сучасний вигляд

посідало і тваринництво. Розводили велику рогату худобу, коней, овець, свиней.

У господарстві старшин, заможних козаків переважала наймана праця, але частішали випадки використання праці підлеглих селян. Від кінця XVII ст. панщина набувала постійного характеру. У цей час швидко розвивалися міста й містечка, перетворюючись на центри ремесла, промислів і торгівлі. Спостерігався розвиток торгівлі, формувалися центри ярмарків. Основні торговельні зв'язки Лівобережна Гетьманщина мала з Московською державою.

Гетьманом Лівобережжя, як вам уже відомо, у 1672—1687 рр. був І. Самойлович. За його 15-річне гетьманування розпочався період відносно стійкого господарського розвитку, відродилося культурне життя. Коштом І. Самойловича збудували низку соборів, зокрема у Мгарі. Він зміцнив гетьманську владу, намагався приборкати Запорозьку Січ. Гетьман припинив скликати загальні козацькі ради й почав називати себе «верховним володарем і господарем вітчизни».

І. Самойлович започаткував інститут «бунчукових (значкових) товаришів». До нього належали діти старшини, які з юнацтва перебували в оточенні гетьмана й готувалися в майбутньому обійняти керівні посади. Також гетьман сприяв утвердженню старшинського землеволодіння. Сам він був великим землевласником, зокрема, мав у своєму розпорядженні місто Гадяч і 14 сіл.

Прагнення І. Самойловича одноосібної влади непокоїли царський уряд. Серед лівобережної старшини було чимало невдоволених жадобою та здирництвом гетьмана.

4. «Вічний мир» між Московською державою та Річчю Посполитою. Перший Кримський похід

► Як умови «Вічного миру» 1686 р. вплинули на становище українських земель і політичну роль козацтва?

Річ Посполита потребувала допомоги Московської держави в боротьбі з Османською

**ПОДІЛ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА «ВІЧНИМ МИРОМ»
1686 р.**

Перша сторінка договору про «Вічний мир» 1686 р. Фотокопія

імперією та прагнула закріпити за собою Правобережжя. Тому король Ян III Собеський пішов на примирення з московським царем. У 1686 р. вони уклали «Трактат про Вічний мир», або «Вічний мир», відповідно до якого:

- Лівобережжя, Запорозжжя й Київ з околицями визнавали за Московією, а більшу частину Правобережжя (Північна Київщина й Волинь) — за Польщею;
- Московія визнавала за Польщею Поділля (за умови відвоювання його в Османської імперії);
- правобережні землі Наддніпрянщини, спустошені польськими й турецько-татарськими військами, мали залишитися незаселеними;
- польська влада зобов'язувалася забезпечити православному населенню на своїй території вільне віросповідання;
- Московська держава й Річ Посполита укладали військовий союз, спрямований проти Османської імперії та Кримського ханату.

Фактично «Вічний мир» 1686 р. скасував Бахчисарайський мирний договір між Московією та Османською імперією. Для Української козацької

Гетьман Іван Мазепа. Художник С. Васильківський. Початок ХХ ст.

- За додатковими джерелами дізнайтеся, що символізує герб І. Мазепа.

Коломацькі статті. Титульний аркуш. Копія XVIII ст.

держави договір означав узаконення на міжнародному рівні її поділу на дві частини. Саме тому проти «Вічного миру» виступав гетьман І. Самойлович, але всі його звернення до царя були марними.

Після укладення «Вічного миру» Московська держава могла вступити в боротьбу за Північне Причорномор'я. У 1687 р. було здійснено спільний Перший Кримський похід 100-тисячного московського та 50-тисячного козацького війська. Проте похід зазнав невдачі. Провину за це безпідставно поклали на І. Самойловича, що стало приводом до усунення його від гетьманства.

5. Обрання І. Мазепа гетьманом. Коломацькі статті

- Завдяки яким подіям І. Мазепа став гетьманом? Чому підписання Коломацьких статей стало поштовхом до заворушень у Гетьманщині?

Влітку 1687 р. на річці Коломак (притока Ворскли), де після невдалого Кримського походу отаборилося московське й козацьке військо, відбулися вибори нового гетьмана. Гетьманська булава дісталася генеральному осавулу Івану Мазепі (1687—1709 рр.).

Заступаючи на посаду, І. Мазепа підписав новий українсько-московський договір — **Коломацькі статті**. Вони загалом повторювали текст Глухівських статей 1669 р., але до них додали деякі нові пункти, які ще більше обмежували права Гетьманщини.

Так, Коломацькі статті підтверджували 30-тисячний козацький реєстр, права і привілеї гетьмана та старшини. Проте гетьману заборонялося змінювати генеральну старшину на її урядах без дозволу царя. Також гетьман не міг самостійно здійснювати дипломатичні відносини з іншими державами та був зобов'язаний дотримуватися «Вічного миру» з Польщею (тобто не мав права робити спроби повернути під свою владу Правобережжя). Крім того, гетьман мусив за наказом царя надавати козацькі війська проти Кримського

ханату й Османської імперії. У містах Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин й Остер, як і раніше, розташовувалися московські воєводи із залогами, а в столиці Гетьманщини Батурині — московський стрілецький полк для контролю над гетьманом. Також статті містили спеціальний пункт, який пояснював відносини між Гетьманщиною та Московією: Гетьманщина оголошувалася частиною єдиної держави московського царя. Тобто всі права козаків і Гетьманщини цар міг будь-коли скасувати.

Звістка про підписання Коломацьких статей стала поштовхом до заворушень по всій Гетьманщині. Новообраний гетьман І. Мазепа закликав населення не чинити самосуду й обіцяв, що припинить зловживання старшин і скасує заведені за І. Самойловича податки. Повстання було придушене.

6. Другий Кримський похід 1689 р. Азовські походи 1695 і 1696 рр.

► Як можна оцінити участь українських козаків у війнах Московської держави з Османською імперією?

Стабілізувавши ситуацію в Гетьманщині, І. Мазепа був зобов'язаний брати участь у подальших військових діях Московії проти Кримського ханату. Насамперед треба було побудувати «городки» понад річкою Самара й заселити їх. Ці «городки» мали стати опорними пунктами для нового наступу на Крим і водночас захищати Гетьманщину від нападів. Будівництво викликало конфлікт із Запорожжям. Щоб його владнати, І. Мазепа надіслав туди гроші.

Навесні 1689 р. відбувся Другий Кримський похід московсько-козацького війська. Московське військо загальною кількістю 100 тис. осіб зі слобідськими полками рушило на Крим. До нього приєдналися гетьманські полки на чолі з І. Мазепою. Війська наблизилися до стін Перекопа. Однак через нестачу води й продовольства успішно завершити похід не вийшло.

У цей час у Москві спалахнула боротьба за владу між царицею Софією (яка мала фактичну

Пам'ятник І. Мазепі в Полтаві.
Скульптор М. Білик. 2016 р.

і Постать в історії

Іван Мазепа народився в 1639 р. в селі Мазепинці поблизу Білої Церкви в сім'ї української шляхти. Його юнацькі роки припали на період Хмельниччини та Руїни. Він здобув освіту в Києво-Могилянському колегіумі та Варшавському єзуїтському колегіумі, вивчав артилерійську справу у Франції, Німеччині, Нідерландах та Італії. Крім української, І. Мазепа володів російською, польською, італійською, німецькою, французькою, кримськотатарською мовами та латиною.

І. Мазепа служив при дворі польського короля Яна II Казимира, виконуючи важливі дипломатичні доручення. Згодом він опинився в оточенні гетьманів П. Дорошенка та І. Самойловича. Відвідуючи в службових справах Москву, І. Мазепа налагодив відносини з впливовими особами. Усе це було запорукою його успішної діяльності на посаді гетьмана.

Похід запорожців
у Крим. Художник
М. Самокиш. 1934 р.

© Навчальний фільм

rnk.com.ua/110354
Мазепа. Таємниці великих
українців

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110330

Облога Кизикермена в 1695 р.
Гравюра

владу) та її братами. І. Мазепа швидко зорієнтувався і перейшов на бік Петра І, який став царем. Новий московський правитель оцінив лояльність гетьмана. Це дало змогу І. Мазепі розпочати заходи зі зміцнення своєї влади.

Тривала війна Московії з Османською імперією. Цар Петро І вирішив її продовжити. Він замислив дії одночасно на двох фронтах: у гирлі Дону, щоб здобути фортецю Азов, і в гирлі Дніпра.

Перший похід Петра І в **1695 р.** на Азов зазнав поразки через відсутність флоту. У той самий час дії І. Мазепи на Дніпрі були успішними: він захопив Кизикермен і Тамань.

Проте це не вплинуло на загальом невдалий перебіг подій. У **1696 р.** Петро І разом з козацьким загonom здійснив Другий Азовський похід. За підтримки новозбудованого московського флоту та козацьких кораблів місто Азов було здобуте.

Воєнні дії точилися й поблизу Очакова, проте взяти його Петру І не вдалося. Війна лягла важким тягарем на населення Гетьманщини, яке утримувало московську армію та споряджало козацькі полки.

У 1699 р. країни Священної ліги, до якої належала й Московія, уклали Карловицький мир з Османською імперією. У **1700 р.** цар і султан підписали **Константинопольський мирний договір**. За його умовами Московія отримала Азов на 30 років і частину узбережжя Азовського моря. Однак це не задовольнило її прагнень пробитися до «тепліх морів».

7. Московські статті 1689 р. Політика гетьмана І. Мазепи

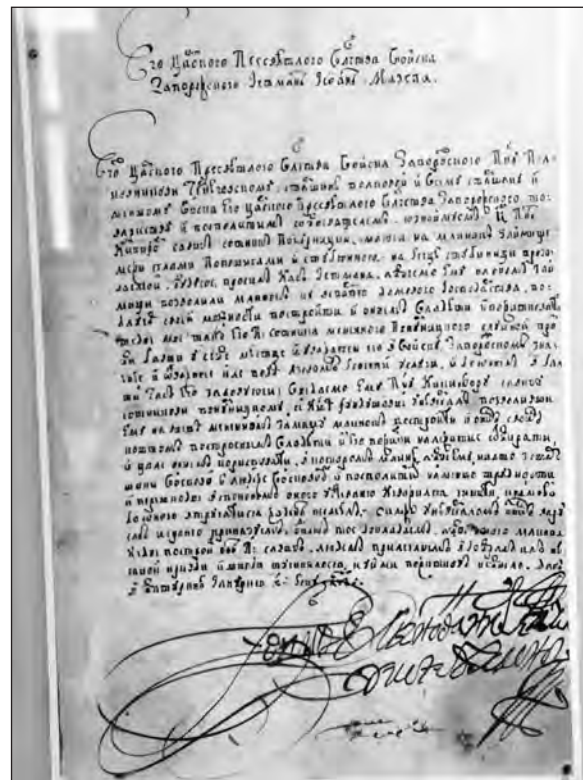
► Завдяки чому І. Мазепі вдавалося тривалий час утримувати владу?

У **1689 р.** гетьман І. Мазепа підписав з Петром I нові **Московські статті**, які виявилися останніми у відносинах між царями й гетьманами. Московські статті фактично поновлювали податки, що були введені І. Самойловичем та скасовані Коломацькими статтями. Податки забезпечували економічну незалежність гетьманської скарбниці, а відповідно й Гетьманщини.

І. Мазепа здійснив перепис козаків, ускладнивши цим перехід до них представників інших суспільних станів. Гетьман потурбувався й про те, щоб посилити свою владу та мати зверхність не тільки над старшиною, а й над московськими воєводами. Крім того, І. Мазепа домогся захисту прав козаків від тиску духовенства та прав усього населення Гетьманщини — від свавілля московських воєвод.

Таким чином, уклавши Московські статті, І. Мазепа виразно заявив про початок нової внутрішньої політики. На першому етапі гетьманства І. Мазепа дотримувався політики добрих відносин із царем: доповідав про «витівки» запорожців, придушував соціальні виступи населення, відправляв козацькі полки в далекі воєнні походи в інтересах Московії. За все це цар щедро нагороджував І. Мазепу. Він отримав найвищу відзнаку Московського царства — орден Андрія Первозванного, а пізніше титул князя Священної Римської імперії. Гетьман був одним із найзаможніших людей Європи.

У соціально-економічній політиці І. Мазепа спирався на козацьку старшину й українську шляхту, прагнучи закріпити їх як привілейовані верстви суспільства. Гетьман сприяв зростанню великого старшинського та монастирського землеволодінь. У **1701 р.** він обмежив панщину двома днями на тиждень. Сам гетьман мав близько 100 тис. особисто залежних селян

Універсал гетьмана І. Мазепи про сплату податків із млинів. 1695 р. Фотокопія

■ Цікаві факти

Низка пунктів Московських статей передбачала зміцнення військової сили Гетьманщини. Передбачалося збільшення кількості охотських (найманих і сердюцьких) полків. Їх мали утримувати світські й церковні особи. Також збільшувалася кількість московських військ під приводом захисту Української козацької держави від нападів татар.

Пам'ятна монета України, присвячена І. Мазепі. 2001 р.

Оздоблення дзвіниці Софійського собору в Києві — яскравий приклад українського бароко. Сучасний вигляд

І. Мазепа серед своїх добрих справ. Художник І. Мигура. Гравюра 1706 р.

► За додатковими джерелами з'ясуєте, що зображено на гравюрі. Про які добрі справи І. Мазепа йдеться?

на українських землях та 20 тис. селян у Московській державі.

Наслідком такої політики стало посилення всіх форм визиску селян, козаків і міщан, загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві.

Воєнні потреби вимагали боєздатного козацького війська. У 1698 р. козаків було поділено на спроможних виконувати військову службу (**виборних**) і неспроможних (**підпомічників**), які мали допомагати виборним у веденні господарства. Такий самий поділ згодом був запроваджений і на Слобожанщині.

❗ Зверніть увагу

За сприяння І. Мазепа було споруджено 12 храмів та відновлено 20. Внесок І. Мазепа в розвиток архітектури й будівництва був настільки вагомим, що тогочасний різновид українського бароко називали «мазепинським бароко».

У 1700 р. на українських землях було засновано новий навчальний заклад — Чернігівський колегіум. Гетьман також сприяв перетворенню Києво-Могилянського колегіуму на академію (1701 р.). На думку дослідників, така культурна діяльність І. Мазепа дає змогу говорити про неї не просто як про благодійництво, а як про зважену державну політику.

► Поміркуйте, чому І. Мазепа приділяв значну увагу розвитку Києво-Могилянської академії та церковної архітектури.

Під час Другого Кримського й Азовських походів І. Мазепа власним коштом спорудив понад 700 човнів. На південних кордонах гетьман побудував фортеці, зокрема Новобогородицьку та Новосергіївську на річці Самара.

Одним із найважливіших напрямів загальної державної політики І. Мазепи була культурно-просвітницька діяльність. Він мав одну з найкращих у тогочасній Україні книгозбірень й обдаровував книжками монастирі, церкви, окремих осіб. На розвиток української освіти, науки, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман надавав кошти з військової скарбниці та власні накопичення. Він справедливо вважав, що лише в такий спосіб Гетьманщина може зрівнятися з європейськими державами. Багато нових споруд з'явилося в Києві: було збудовано нове приміщення Києво-Могилянського колегіуму, Богоявленську церкву Братського монастиря, дзвіницю Софійського собору, обнесено новим муром Києво-Печерську лавру.

8. Повстання під проводом С. Палія (1702–1704 рр.)

► Чи можна вважати повстання С. Палія успішним? Чому?

У 1699 р. сейм Речі Посполитої ухвалив рішення про ліквідацію козацького війська на Правобережжі. Гетьману С. Самусю та полковникам наказали розпустити полки. Однак натомість вони розпочали боротьбу проти польського панування, що стала **«другою Хмельниччиною»**. Її очолив полковник **Семен Палій (Гурко)**, тому це повстання ще називали **«Паліївщиною»**.

Відверта боротьба проти Польщі розпочалася із селянських заворушень на Поділлі та Брацлавщині. У **1702 р.** повстання охопило Київщину та Східну Волинь. На бік повсталих перейшли всі правобережні полки. С. Палія спробували захопити у Фастові, але на захист міста піднялися всі жителі. Після невдалої облоги міста польські війська відступили на

Семен Палій. Невідомий художник. XIX ст.

Постать в історії

Семен Палій (Гурко) народився на початку 40-х рр. XVII ст. на Чернігівщині в козацькій сім'ї. Освіту він здобув у Києво-Могилянському колегіумі, потім став козаком Ніжинського полку, служив у війську П. Дорошенка. Із кінця XVII ст. С. Гурко перебував на Запорозжі, де швидко завоював авторитет серед козаків і дістав прізвисько Палій. У 1683 р. С. Палій очолив козацький загін, що разом із польськими військами захищав Відень від османського вторгнення. Після повернення з походу С. Палій оселився на Правобережжі. Коли польська влада оголосила про формування козацьких полків, С. Палій разом із кількома сотнями запорожців заснував полк із центром у місті Фастів. Проте на ці землі прагнула повернутися й шляхта. У 1689 р. С. Палій із загоном козаків напав на Немирів, де перебував прихильний до Польщі гетьман Г. Гришко. Там полковника схопили й ув'язнили. Через рік козаки звільнили С. Палія, і він повернувся до Фастова, де продовжив свою діяльність.

Пам'ятник на честь визволення міста Біла Церква (Київська область) у 1702 р. козаками під проводом полковника С. Палія

Польський король Станіслав Лещинський і шведський король Карл XII. Музей «Львів Стародавній»

► Поміркуйте, чому в музеї головними героями експозиції є фігури короля Станіслава Лещинського і Карла XII.

Поділля, а козаки С. Палія зайняли територію майже всієї Правобережної Гетьманщини та вигнали звідти шляхту.

Влітку 1702 р. повстання спалахнуло з новою силою. Повсталі захопили опорний пункт Речі Посполитої на Правобережжі — Білу Церкву, а згодом Немирів. Польські війська з великими труднощами приборкали повстання на Поділлі та Брацлавщині.

На той час Річ Посполита перебувала у складних умовах. У країні виникло два ворожі табори: один на чолі зі Станіславом Лещинським, який підтримувала Швеція, інший — на чолі з Августом II Сильним за підтримки Московської держави.

Повстання відповідало інтересам Швеції, але його лідери сподівалися на допомогу Московської держави й лівобережного гетьмана. І. Мазепа теж хотів скористатися ситуацією для відновлення єдності Гетьманщини.

У 1704 р. під приводом допомоги королю Августу II козаки І. Мазепи вступили на Правобережжя. Їх зустрічали як визволителів.

Повстання припинилося. Однак несподівано С. Палія як можливого претендента на гетьманську булаву було заарештовано й за згодою царя заслано до Сибіру. І. Мазепа взяв на себе управління Правобережжям. На цих землях він проводив обережну політику. З одного боку, було збільшено кількість козацьких полків до семи: уся старшина, крім С. Палія, залишилася на своїх посадах. З іншого — карали «бунтівників» і підтримували шляхту.

У 1707 р. ситуація різко змінилася. Шведський король Карл XII здійснив похід, завдавши поразки Августу II, який був одночасно правителем Саксонії. Петро I опинився перед вибором: приєднати до Московії Правобережжя й тим самим налаштувати проти себе польську шляхту чи залишити Правобережжя у складі Речі Посполитої, підтримавши промосковські сили. Він вирішив, що краще мати в Польщі промосковські сили при владі й контролювати всю країну, ніж заволодіти однією її частиною. Проте це не влаштовувало І. Мазепу.

Тамаш Есе. Художник К. Руш. 1868 р.

Зустріч Ференца II Ракоці з Тамашем Есе. Художник Е. Веспремі

9. Події національно-визвольної війни угорського народу на Закарпатті

► Що спонукало українських селян узяти активну участь у визвольній боротьбі угорського народу?

У травні 1703 р. в селі Вари Березького комітату почалося повстання селян (куруців) проти свавілля габсбурзьких чиновників. Керівником селянського повстання був місцевий селянин **Тамаш Есе**. Селян підтримав трансільванський князь **Ференц II Ракоці**, що перебував на той час у Бережанах.

Ференц II звернувся до «всіх шляхетних і безродних угорців» з вимогою визволити Угорщину від «протиправного і нестерпного гніту» австрійського війська й чиновників, які безперешкодно господарювали в країні.

Прихильники князя і селянські загони захопили Мукачеве (зараз Мукачево). Проте австрійські війська примусили їх відступити з міста. На допомогу Ференцу II Ракоці рушив колишній володар Ужгородського замку граф Міклош Берчені. У його війську були й українські козаки. Це дало можливість повсталим переломити ситуацію на свій бік і захопити всю північно-східну частину колишнього Угорського королівства (тепер територія Закарпаття, Словаччини й частина Угорщини).

❗ Зверніть увагу

Одні з найбоєздатніших підрозділів війська Ференца II Ракоці, а також його особиста гвардія склалися з русинів (українців). Не випадково він згадував русинів як «найвірніший народ», підкреслюючи: «Відданість цих людей була безмежною, вони вливалися в ряди моєї армії і більше не відставали від мене... Вони заявляли, що їхнім бажанням є жити або померти разом зі мною».

Ференц II Ракоці. Художник А. Маньокі. 1712 р.

Мукачівський замок (замок Паланок) і погруддя Ференца II Ракоці в ньому. Сучасний вигляд

❑ Цікаві факти

Мукачівський замок став основною резиденцією Ференца II Ракоці, де він вів переговори із французькими, сербськими, османськими, польськими та московськими послами про міжнародну підтримку антигабсбурзької війни. Поряд із Мукачівським замком був заснований монетний двір, на якому через нестачу золотих і срібних грошей від початку 1704 р. карбували мідні монети з написом «Pro libertate» («За свободу»).

Мідна монета, яку карбував монетний двір Мукачєвого. 1706 р.

До повстання долучилися тисячі жителів цих земель. Ференц II Ракоці пообіцяв їм звільнення від державних податків і повинностей. Так почалася національно-визвольна війна угорського народу **1703—1711 рр.**

Уже в перший рік війни армія вступила в центральні райони Угорщини. До неї приєднувалися й угорські дворяни та населення міст. Поступово армія куруців перетворилася на організовану й значну силу. Усі командні посади перебрали на себе угорські дворяни. Під час найбільших успіхів армії в ній налічувалося понад 100 тис. осіб. Також діяли сотні окремих селянських загонів.

Ференц II Ракоці був обраний князем Трансильванії, а потім отримав титул князя-правителя (вождя) Угорщини. Щоправда, для обмеження його влади було створено сенат.

Проте князь Ференц II Ракоці, який формально вважався головою конфедерації дворянства, прагнув правити абсолютистськими методами. Він керував армією, зовнішньою та внутрішньою політикою, приділяв увагу

розвитку торгівлі, забезпеченню рівноправності конфесій тощо.

Система податків Ференца II Ракоці виявилася для Центрально-Східної Європи новою, оскільки охоплювала всі верстви населення (навіть привілейовані стани) та всі види діяльності в країні. Як наслідок із соціальних завоювань початкового етапу війни збереглося лише право не платити державні податки учасникам війни.

У розпал війни на засіданні державних зборів у місті Онод (Угорщина) було прийнято історичне рішення про усунення Габсбургів з угорського престолу.

Проте визвольна війна пішла на спад. Ференц II Ракоці не виконав своїх обіцянок перед куруцями та кріпаками, яких прагнув звільнити від особистої залежності й панщини. Зрештою відповідний закон було ухвалено, але запізно. Як визнав сам Ференц II Ракоці, «дворянство щодня дедалі більше встановлювало владу над кріпаками й відбило в них настрій воювати». Армія стрімко зменшувалася і розпадалася. Дворянство відкрито переходило на бік Габсбургів.

Усе це призвело до поразки в 1711 р. Останнім склало зброю Мукачеве. Колишній командувач ужгородського гарнізону повстанців Іван Беца та його соратники продовжили боротьбу як народні месники (опришки).

Після поразки національно-визвольної війни Ференц II Ракоці до кінця життя перебував в еміграції. Весь час він не полишав спроб відновити боротьбу за незалежність Угорської держави.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. У якому році І. Мазепа став гетьманом? Завдяки чому це відбулося?
2. Складіть перелік основних подій національно-визвольної війни угорського народу 1703—1711 рр. на Закарпатті.

Державні збори в Оноді 1707 р.
Художник М. Тан. 1864 р.

Працюємо з джерелом

Зі спогадів дворянина Дьєрдя Палоці Хорвата, який виступав на боці Габсбургів

Що це за Божий світ настав, наші піддані переслідують нас, як псів... Натопт русинів, одягнутих у гуні, спустився з гір, зайняв місто... Ужгородський замок верховинці із сокирами так обклали, що хіба тільки птах може туди залетіти. [51]

► Оцініть роль русинів (українців) у подіях національно-визвольної війни угорського народу.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- участь козацтва у війні Священної ліги з Османською імперією;
- наслідки «Вічного миру» для Української козацької держави;
- правління І. Самойловича;
- політику гетьмана І. Мазепи щодо Московської держави;
- підсумки Карловицького конгресу та його наслідки для українських земель;
- події «Паліївщини»;
- події національно-визвольної війни угорського народу 1703—1711 рр. на Закарпатті.

Працюємо з хронологією

- 1683 р.** ● Облога Відня
Османською імперією
- 1686 р.** ● «Вічний мир» між Річчю
Посполитою
і Московським царством
- 1686—
1700 рр.** ● Війна Московського
царства з Османською
імперією
- 1687 р.** ● Обрання гетьманом
Лівобережної
Гетьманщини І. Мазепи
- 1687,
1689 рр.** ● Кримські походи
московсько-козацького
війська
- 1695,
1696 рр.** ● Азовські походи
московських і козацьких
військ
- 1699 р.** ● Карловицький конгрес
- 1700 р.** ● Константинопольський
мирний договір між
Московським царством
та Османською імперією
- 1702—
1704 рр.** ● Повстання С. Палія
(«Паліївщина»)
- 1703—
1711 рр.** ● Національно-визвольна
війна угорського народу
на Закарпатті

Прапор
військових
частин
угорських
повстанців

Застосовуємо і аналізуємо

3. Чи можна вважати процес формування старшинського землеволодіння закономірним для тогочасного суспільства? Поясніть чому.
4. Виконайте завдання за картою атласу.
 - 1) Визначте межі розподілу українських земель за Андрусівським перемир'ям 1667 р., Бахчисарайським договором 1681 р. і «Вічним миром» 1686 р.
 - 2) Покажіть основні події війни Московської держави з Османською імперією.
5. Як позначилася на становищі Української козацької держави війна Московської держави з Османською імперією 1687—1700 рр.?
6. Поясніть, чим було зумовлене відновлення козацтва на Правобережжі в останній чверті XVII ст.
7. Охарактеризуйте Коломацькі статті 1687 р. і Московські статті 1689 р. Визначте їхні відмінності від попередніх договірних статей.
8. **Працюємо в парах. Метод «Кола Венна».** Визначте основні відмінності між умовами Андрусівського перемир'я та «Вічного миру» щодо українських земель.
9. **Працюємо в малих групах.** Створіть ментальну карту, яка характеризує внутрішню політику І. Мазепи. Висловіть думку, як внутрішня політика І. Мазепи відображала його спроби захистити автономію Гетьманщини в умовах зростання впливу Московської держави.

Оцінюємо і створюємо

10. Створіть перелік відомих історичних міфів про І. Мазепу та наведіть факти, які їх розвінчують. Результат роботи подайте у вигляді презентації.
11. **Працюємо в малих групах.** Дослідіть життєвий шлях І. Самойловича, І. Мазепи та С. Палія. Що об'єднує цих діячів?

§ 28. Гетьманщина в Північній війні. Повстання І. Мазепи. Конституція П. Орлика

Тестові завдання
rnk.com.ua/109604

1. Гетьманщина в умовах Північної війни Московської держави та Швеції (1700–1721 рр.)

- 1. У чому проявлялася згубність Північної війни для розвитку Гетьманщини? 2. Чому населення не підтримало дії гетьмана І. Мазепи?

У 1700 р. Московська держава розпочала Північну війну зі Швецією, прагнучи захопити східне узбережжя Балтійського моря.

Перші поразки московського війська негативно позначилися на становищі Гетьманщини. Вона стала джерелом матеріальних і людських ресурсів для відновлення воєнного потенціалу Московії. Гетьманщина мусила також утримувати в деяких містах московські гарнізони. Крім того, з українських земель у великій кількості вивозили зерно та інші продовольчі припаси. Усе це призводило до занепаду господарства й торгівлі.

Козаків також непокоїло обмеження царським урядом їхніх станових прав. І. Мазепа почав розуміти згубність відносин із Московською державою.

Узявши за мету звільнення Гетьманщини з-під влади Московії, І. Мазепа розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII.

У 1704 р. польський уряд звернувся до Петра I з проханням вислати війська для придушення повстання С. Палія. Як наслідок козацьке військо зайшло на Правобережжя і там залишилося.

Наступного року І. Мазепі було доручено приборкати магнатів, які підтримали шведського представника на польському престолі. Скориставшись нагодою, 30-тисячне козацьке військо зайняло Волинь та частину Галичини.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яку політику здійснював І. Мазепа на початку свого гетьманства?
2. Який вплив на українські землі мали війни Московської держави кінця XVII ст.?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про перебіг Північної війни та участь у ній Гетьманщини;
- про обставини переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII;
- про гетьманство П. Орлика та його Конституцію.

❑ Цікаві факти

Клятва І. Мазепи на вірність Україні:
«Я нічого не шукаю, окрім щастя тому народові, який ушанував мене гетьманською гідністю і з нею довірів мені долю свою. Проклятий був би я і зовсім безсовісний, якби віддав вам зле за добре і зрадив народ за свої інтереси!».

У березні 1707 р. Петро І видав укази про передання йому «міста Києва та інших малоросійських міст», що фактично виводило їх з-під влади гетьмана. А в січні 1708 р. Петро І наказав І. Мазепі вивести полки з Правобережжя.

Загалом Петро І мав намір перетворити козацькі полки на звичайні регулярні драгунські. І. Мазепа розумів, що це призведе до ліквідації козацької верстви та повного підкорення Гетьманщини.

Перемога під Нарвою. Художник
Г. Седерстрем. 1910 р.

- Пригадайте з курсу всесвітньої історії, коли та між ким відбулася битва під Нарвою. Яким був її результат?

Тим часом шведський король вирішив одним ударом покласти край війні. У 1708 р. його 35-тисячне військо вирушило в похід на Москву. Пізніше до нього мав приєднатися генерал Адам Левенгаупт із 16-тисячним військом.

Шлях на Москву перекривали великі залоги московських військ у Пскові, Новгороді та Смоленську. Карл XII віддавав перевагу маневровій війні, тому вирішив здійснити обхід через землі сучасної Білорусі. Проте через бездоріжжя, вороже ставлення місцевого населення шведська армія просувалася вкрай повільно. Несподіванкою для неї став розгром московським військом армії А. Левенгаупта поблизу села Лісне. Тоді шведський король рушив на українські землі, де сподівався отримати допомогу від І. Мазепи. У листопаді 1708 р. гетьман відкрито приєднався до Карла XII.

Дізнавшись про вчинок І. Мазепи, розлючений цар Петро І наказав зруйнувати гетьманську столицю Батурин, де зберігалися великі запаси зброї, артилерії та продовольства. Московські війська, скориставшись зрадою прилуцького полковника, спалили місто, а населення знищили. За різними оцінками, загинуло від 11 до 14 тис. осіб, у тому числі діти, жінки, літні люди. І. Мазепу цар оголосив зрадником.

✓ Цікаві факти

У березні 1707 р., повернувшись із зустрічі з Петром І, І. Мазепа роздратовано вигукнув: «Якби я так вірно служив Богові, як служив цареві, я дістав би найвищу нагороду. Та тут хоч би я був янголом, не дістану подяки за свою милість».

Товариш кінного реєстрового полку часів гетьмана І. Мазепи. Реконструкція.
Художник С. Шаменков

✓ Цікаві факти

У тогочасній французькій газеті «Газет де франс» писали: «Усі жителі Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як наказують нелюдські звичаї москалів... Ціла Україна купається у крові...».

Московські війська вдираються до Батурина в листопаді 1708 р.

► Які елементи картини свідчать про жорстокість бою?

Гетьман Іван Скоропадський.
Художник С. Землюков.
40-ві рр. XIX ст.

На Старшинській раді в Глухові новим гетьманом обрали **Івана Скоропадського (1708—1722 рр.)**. Крім того, Петро I звернувся до населення із закликом бути вірним йому, а на Січ відправив дарунки та гроші. Через кілька днів більшість старшини залишила І. Мазепу, підписала присягу на вірність царю та визнала гетьманом І. Скоропадського.

До І. Мазепи й Карла XII приєднався кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко із частиною запорожців. У березні 1709 р. І. Мазепа та К. Гордієнко підписали з Карлом XII **Великобудищанський трактат**. Він передбачав утворення на українських землях, що перебували у складі Московії, князівства під протекторатом Швеції. Питання про долю правобережних і західноукраїнських земель не порушували, оскільки шведський король вважав їх частиною Польщі.

Однак ці плани не були втілені в життя. Петро I продовжував каральні заходи на українських землях. У **травні 1709 р.** московські війська здій-

❗ Зверніть увагу

Після розгрому Чортомлицької Січі в 1709 р. запорожці заснували Кам'янську Січ. Проте в 1711 р. московські війська зруйнували і її. Частина запорожців знайшла притулок у володіннях кримського хана — урочищі Олешки, де створила ще одну Січ. Матеріальне становище козаків Олешківської Січі було значно гіршим, ніж на Запорозжжі. У 1728 р. козаки під проводом Івана Гусака заарештували кошового отамана

К. Гордієнка, спалили будівлі та рушили на місце Чортомлицької Січі. Проте московська влада заборонила їм відновлювати Січ. Зазнавши невдачі, козаки повернулися у володіння кримського хана й оселилися на місці Кам'янської Січі. Після смерті К. Гордієнка московська влада дозволила запорожцям повернутися. У 1734 р. козаки заснували Нову (Підпільненську) Січ, що проіснувала до 1775 р.

📺 Навчальний фільм

rnk.com.ua/110355

Чому ми досі
живемо під впливом
міфу про
Полтавську битву?

Початок Полтавської битви.
Шведські полки штурмують редути
московського війська.
Художник Антон Батов

снили похід на Запорожжя та знищили Чортимлицьку Січ.

2. Полтавська битва та її наслідки

► Чому Полтавська битва вирішила подальшу долю Гетьманщини?

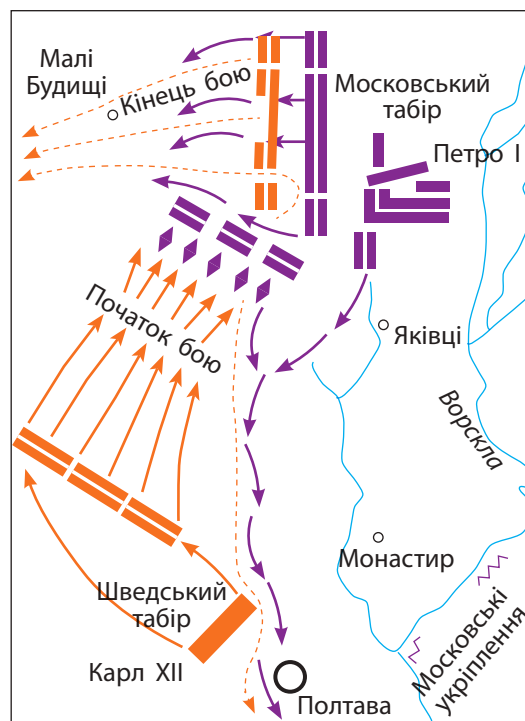
Навесні 1709 р. основні шведські сили й козаки І. Мазепи підійшли до Полтави. Залога міста, що складалася з козаків і московських воїнів, відмовилася здатися. Облога Полтави тривала три місяці. Тим часом до міста підійшли московські війська. Тут у **червні 1709 р.** відбулася головна битва Північної війни.

Шведський король, який мав удвічі менше сил, наважився дати Московії вирішальний бій. Його армія вишикувалася чотирма колонами та на світанку рушила полем на

🔍 Цікаві факти

Московські війська, що прибули під Полтаву влітку 1709 р., розмістилися табором на північ від міста поблизу села Яківці. Їхній лівий фланг прикривав ліс, правий — глибокі яри, а з тилу була річка Ворскла. Козацькі полки І. Скоропадського розмістилися між Малими Будищами та Решетилівкою, щоб не допустити відступу шведських військ на Правобережжя. Загалом московська армія налічувала 42—60 тис. осіб та 72 гармати, хоча деякі дослідники називають значно більші цифри (150 тис. осіб). Шведські сили оцінюють у 12—30 тис. осіб та чотири гармати.

ПОЛТАВСЬКА БИТВА (1709 р.)

Розташування та дії армій:

- московської
- шведської
- ◆◆ Московські редути на полі бою
- > Утеча шведської армії

Карл XII. Художник Д. фон Крафт.
1866 р.

Ротонда вшанування пам'яті
полеглих учасників у Полтавській
битві

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110331

✓ Цікаві факти

У листопаді 1708 р. було проголошено церковну анафему (прокляття) І. Мазепі, яку повторювали понад 200 років (до 1917 р.). Анафема лунала навіть у церквах, збудованих коштом І. Мазепи, де в інших молитвах за церковними правилами йому висловлювали хвалу. Українська православна церква зняла з І. Мазепи анафему лише в 1994 р., а Константинопольський Патріарх — у 2019 р.

московський табір. Проте шведські війська несподівано натрапили на московські редуты — польові земляні укріплення. Прохід між редутами й атака московської кінноти завдали шведам відчутних втрат. До того ж їхній лівий фланг загубився в лісі й був знищений. Після кількох днів важкого бою шведські війська опинилися перед головними московськими силами, що вийшли з укріпленого табору. Шведський король вирішив атакувати їх, зосередивши свої відбірні війська на флангах. Гвардія Карла XII зуміла прорвати лівий фланг московських військ. Тоді Петро І сам повів в атаку свої резерви, які підтримала артилерія. Шведські війська були відкинуті. У їхній тил ударили козаки І. Скоропадського.

Полтавська битва завершилася поразкою шведського війська, яке втратило понад 12 тис. осіб убитими й полоненими. Московські втрати склали 1345 осіб убитими та 3290 пораненими.

Після поразки І. Мазепа й Карл XII відступили до османських володінь. Перенесені хвилювання підірвали здоров'я гетьмана. У серпні 1709 р. він помер. Тіло І. Мазепи відвезли в місто Галац (Румунія) і в колі військової старшини й короля Карла XII поховали в міському монастирі.

3. Гетьман П. Орлик і його Конституція. Ліквідація козацького устрою на Правобережжі

► Чи був запропонований П. Орликом конституційний устрій актуальним на той час?

У квітні 1710 р. під Бендерами відбулася козацька рада, на якій новим гетьманом обрали найближчого радника І. Мазепи — генерального писаря його уряду **Пилипа Орлика**. Він очолив

✓ Цікаві факти

Карлу XII заважало керувати боєм під Полтавою поранення в ногу, яке він дістав напередодні. Під час битви він упав і знепритомнів. Шведи вирішили, що король загинув, тому кинулися тікати.

Карл XII та І. Мазепа на Дніпрі після Полтавської битви.
Художник Г. У. Цедерстрем. До 1933 р.

► Висловіть припущення, про що говорили І. Мазепа та Карл XII. Чому ви так вважаєте?

першу українську **політичну еміграцію** в Європі й уряд в екзилі (еміграції).

Під час козацької ради було прийнято складений П. Орликом документ «Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького». Пізніше документ дістав назву **Конституція П. Орлика**, або **Бендерська Конституція**. Це була угода між старшиною та козаками, з одного боку, та гетьманом — з іншого. Уперше гетьман укладав зі своїми виборцями офіційну угоду, де чітко зазначалися умови, за яких він отримував владу.

Таким чином, фактично було проголошено республіканський політичний устрій Української козацької держави. Конституція П. Орлика стала зразком тогочасної політичної думки не тільки на українських землях, а і в усій Європі.

Конституція обмежувала права гетьмана, передбачала створення представницького органу — Генеральної військової ради. У ній був закладений принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову, упроваджувалася виборність посад.

Зміст документа відповідав інтересам козацької старшини, яка через послаблення гетьманської влади мала можливість брати більшу участь в управлінні державою. Конституція П. Орлика до 1714 р. діяла на тій частині Правобережжя, де зберігався військово-територіальний полковий устрій.

АЯ Словник

Політична еміграція — вимушена зміна місця проживання або переселення зі своєї батьківщини в інші країни з політичних причин.

Пам'ятник П. Орлику в Києві. Скульптор А. Куш. 2011 р.

Пам'ятна монета України, присвячена П. Орлику. 2002 р.

Постать в історії

Пилип Орлик походив із давнього чеського роду. Освіту він здобув спочатку в єзуїтському колегіумі у Вільні, а потім у Києво-Могилянському колегіумі. П. Орлик був освіченою людиною, знав кілька європейських мов. Він обіймав посади в Генеральній військовій канцелярії, згодом став генеральним військовим писарем і найближчим радником гетьмана І. Мазепи.

Цікаві факти

За Конституцією П. Орлика при гетьмані утворювався представницький орган влади — Генеральна військова рада. У її складі мали бути генеральна старшина, полковники, виборні депутати від кожного полку та делегати від запорожців. Генеральний військовий суд, у роботу якого гетьман не міг втручатися, дістав право судити за злочини як гетьмана, так і старшину. Державна скарбниця і майно підпорядковувалися генеральному підскарбію. На утримання гетьмана відводилися окремі землі. Була встановлена виборність полковників, сотників із подальшим їх затвердженням гетьманом. Спеціальна комісія здійснювала перевірку державних земель, якими користувалася старшина, а також повинностей населення. Гетьман мав захищати козацтво та все населення від надмірних податків і повинностей, допомагати козацьким удовам і сиротам.

Подальші дії П. Орлика були спрямовані на звільнення українських земель з-під московської влади. Він уклав угоди з кримським ханом Девлетом II Гераєм, шведським королем Карлом XII, прибічниками поваленого польського короля Станіслава Лещинського для спільного визволення Гетьманщини й Слобожанщини. До них приєдналася Османська імперія, яка в листопаді 1710 р. оголосила війну Московській державі.

На початку 1711 р. хан із 40-тисячною ордою та 2 тис. запорожців пішов на Слобожанщину. Не досягнувши там воєнного успіху, він із 12 тис. захоплених бранців повернувся до Кримського ханату.

Тим часом П. Орлик із 5 тис. запорожців, 20—30-тисячною татарською ордою та польським загоном рушив на Правобережжя. Він здобув Немирів, Брацлав, Вінницю й узяв в облогу Білу Церкву. До нього приєдналося близько 11 тис. місцевих козаків на чолі з полковником С. Самусем. Однак після звістки про наближення московських військ татари припинили облогу та почали брати ясир. Місцеві козаки залишили гетьмана й кинулися рятувати своїх близьких.

П. Орлик втратив мало не все своє військо й був змушений припинити похід. Він повернувся до Бендер. Козаки С. Самуся відмовилися відступити та продовжили боротьбу, але зазнали поразки. С. Самусь та його прихильники потрапили в полон і були заслані до Сибіру.

Влітку 1711 р. Петро I розпочав проти Османської імперії **Прутський похід**. Московська армія вирушила до Молдавського князівства, де правитель підняв антиосманське повстання. Вирішальна битва відбулася на річці Прут. Московська армія була оточена османським військом, і Петро I зміг вирватися лише завдяки значним політичним поступкам.

За Прутським мирним договором 1711 р. Московська держава повертала Османській імперії Азов, знищувала свої фортеці на Запорозжжі та зобов'язувалася не втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої. Окремий

пункт стосувався українських земель, які Московія мала повернути під протекторат Кримського ханату й Османської імперії. Проте через нечітке формулювання було незрозуміло, про що йдеться — Запорозжя, Правобережжя чи всю Гетьманщину.

Петро I зволікав із виконанням умов договору. Зрештою Османська імперія висунула московській стороні вимогу передати всю Наддніпрянщину з Києвом під її протекторат. Цар не погодився. На переговорах було вирішено, що Московія відмовляється від Правобережжя (крім Києва з околицями) і західної частини Запорозжя (землі на правому березі Дніпра з Кодакком), а Османська імперія не претендує на інші запорозькі землі та Лівобережжя.

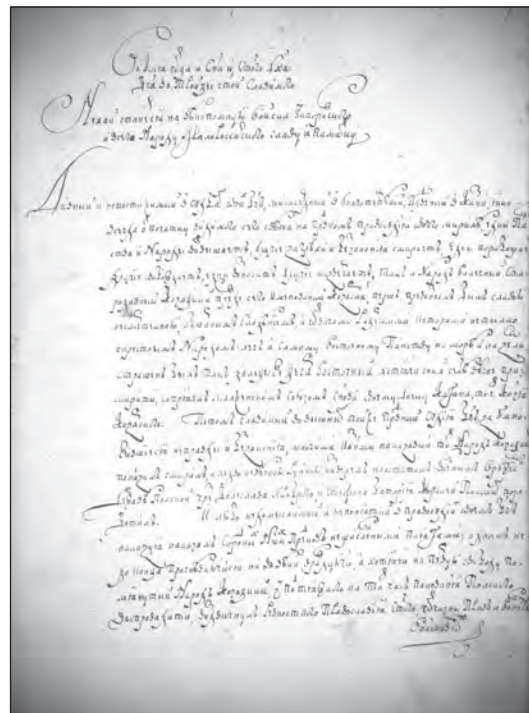
Ці домовленості були закріплені в московсько-турецькому договорі, підписаному у квітні 1712 р., та Адріанопольському договорі 1713 р. Вони стали тяжким ударом для П. Орлика.

Розуміючи, що Правобережжя втрачене, царський уряд насильно переселив місцеве населення на Лівобережжя з метою позбавити П. Орлика будь-якої підтримки.

Українські землі залишалися розділеними. Влада ж П. Орлика над Правобережжям, отримана згідно з указом султана, була нетривалою.

У 1714 р. Османська імперія та Річ Посполита уклали договір, за яким Правобережжя залишалося у складі Речі Посполитої. Ще в 1712 р. польський сейм скасував полковий устрій на Правобережжі. Московські війська передали Польщі Білу Церкву, а залишки правобережних полків переправилися через Дніпро. Отже, Річ Посполита відновила свою владу на Правобережжі.

П. Орлик виїхав з Бендер до країн Європи, де намагався отримати допомогу в боротьбі проти Московської держави. Однак підтримки в правителів європейських держав гетьман не знайшов. Після підписання Ніштадтського мирного договору 1721 р. між Московією та Швецією перебування українських політичних емігрантів у європейських столицях не

Перша сторінка оригінальної версії Конституції П. Орлика. Фотокопія

❑ Цікаві факти

Конституція П. Орлика складалася зі вступу й 16 статей. У документі проголошували незалежність українських земель від Московської держави та Речі Посполитої; обґрунтовували протекторат шведського короля та союз із Кримським ханатом. Територію Української козацької держави визначала Зборівська угода 1649 р. Козакам повертали їхні землі в Наддніпрянщині.

Булава, яку, за легендою, успадкував П. Орлик після І. Мазепи. Експонат Публічної бібліотеки міста Лінчепінг (Швеція). XVIII ст.

Поштова марка України, присвячена діяльності гетьмана П. Орлика в екзилі. 1997 р.

► Поміркуйте, чому саме такі сюжети обрав художник для створення марки.

схвалювали. До того ж за наказом Петра I непокірного гетьмана намагалися заарештувати.

П. Орлик був змушений переїхати до володінь Османської імперії, де прожив останні 20 років свого життя. Усі його дипломатичні зусилля виявилися марними.

4. «Другий згін»

► Якими були наслідки чергової депортації населення Правобережжя?

Після нищівної поразки під час Прутської кампанії 1711 р. Московія прагнула помститися українцям за підтримку гетьмана П. Орлика. Повертаючись із походу, московське військо за наказом Петра I розпочало депортацію населення з Правобережжя. Ці події дістали назву «Другий згін».

Процес не обмежився виселенням. Військові загони руйнували та спалювали господарства (насамперед житлові будинки), щоб людям не було куди повертатися, забирали худобу й зерно. За різними оцінками, упродовж 1711—1712 рр. переселили від 100 до 200 тис. осіб. Акція була добре спланована.

На згарищах півдня Брацлавщини та Київщини з'явилися близько 4 тис. запорожців, які відродили полки в Умані, Корсуні та Чигирині. Проте вже в грудні 1713 р. відбірні польські війська виступили з Умані проти піших та погано споряджених сил запорожців. У сутичках під Погребищами, Немировом і Фастовом було вбито і страчено понад 1,6 тис. козаків. Деякі частини сердюків і кінних козаків відступили на Лівобережжя, де прийняли владу І. Скоропадського. Решта запорожців подалися на південь, у засновану в татарських володіннях Олешківську Січ.

Козацтву «Другий згін» завдав такого нищівного удару, після якого воно вже не змогло відновитися на правому березі Дніпра.

Однак ці землі не спорожніли. Уже від 20-х рр. XVIII ст. почалося їх активне заселення й відродження. Хоча вирішальна роль у цьому процесі належала вже не козацтву.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Які чинники вплинули на рішення І. Мазепи про перехід на бік шведського короля Карла XII?
2. Із якою метою П. Орлик запропонував козацтву «Пакти й Конституції...»?
3. **Метод «Асоціативна квітка».** Доберіть слова-асоціації до теми «Другий згін».

Застосовуємо і аналізуємо

4. Простежте за картою атласу події Північної війни на українських землях. Визначте напрямки походів П. Орлика на Правобережжя.
5. Визначте ключові слова до поняття «Конституція П. Орлика». Результат роботи подайте у вигляді «хмаринки слів».
6. **Працюємо в малих групах. Метод «Фішбоун».** Якими були основні причини й наслідки поразки шведсько-українських військ під Полтавою?
7. **Працюємо в парах.** Складіть перелік воєнно-політичних дій Петра І, які стали відповіддю на союз І. Мазепи й Карла XII. Наскільки жорстокими були ці дії?
8. **Працюємо разом. Метод «Мозковий штурм».** Чому походи П. Орлика для звільнення українських земель з-під московської влади зазнали поразки?

Оцінюємо і створюємо

9. **Працюємо в малих групах.** Створіть структурно-логічну схему «Причини й наслідки антимосковського повстання гетьмана І. Мазепи».
10. **Працюємо разом. Метод «Барометр».** Проаналізуйте зміст Конституції П. Орлика. Визначте, чи могла вона об'єднати населення українських земель навколо ідеї незалежної держави. Поясніть свою відповідь.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- Північну війну, яка стала важким тягарем для українського народу;
- політику московського царя, проти якої виступив гетьман І. Мазепа;
- наслідки поразки Швеції в битві під Полтавою для Української козацької держави;
- гетьманство П. Орлика та його Конституцію;
- депортацію на Лівобережжя населення Правобережжя і ліквідацію козацького устрою на цих землях.

Працюємо з хронологією

1700— 1721 рр.	● Північна війна
1708 р.	● Укладення гетьманом І. Мазепою договору зі шведським королем Карлом XII
1708 р.	● Знищення московськими військами гетьманської столиці — міста Батурин
1709 р.	● Зруйнування московськими військами Чортомлицької Січі
1709 р.	● Полтавська битва
1710 р.	● Конституція П. Орлика
1711 р.	● Прутський похід московського царя Петра І
1711— 1712 рр.	● «Другий згін»

§ 29. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Ліквідація гетьманату

Тестові завдання
rnk.com.ua/109605

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як розгорталися події Північної війни на українських землях?
2. Якими були наслідки Полтавської битви для Української козацької держави?
3. Як вплинули конфлікти між козацькою старшиною на політичну ситуацію на українських землях у цей час?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- яку колоніальну політику здійснювала Московська держава (Російська імперія) щодо українських земель;
- про гетьманство І. Скоропадського, Д. Апостола;
- як українська керівна верхівка намагалася протистояти політиці царської влади щодо українських земель.

Миколаївська церква у Глухові. 1695 р. Сучасний вигляд. Саме на майдані біля цієї церкви наставляли на гетьманство І. Скоропадського, а згодом Д. Апостола і К. Розумовського

1. Наступ царської влади на автономні права Гетьманщини

► У який спосіб імперська влада нищила автономні права Гетьманщини? Як змінилося управління Гетьманщиною після втручання Московської держави?

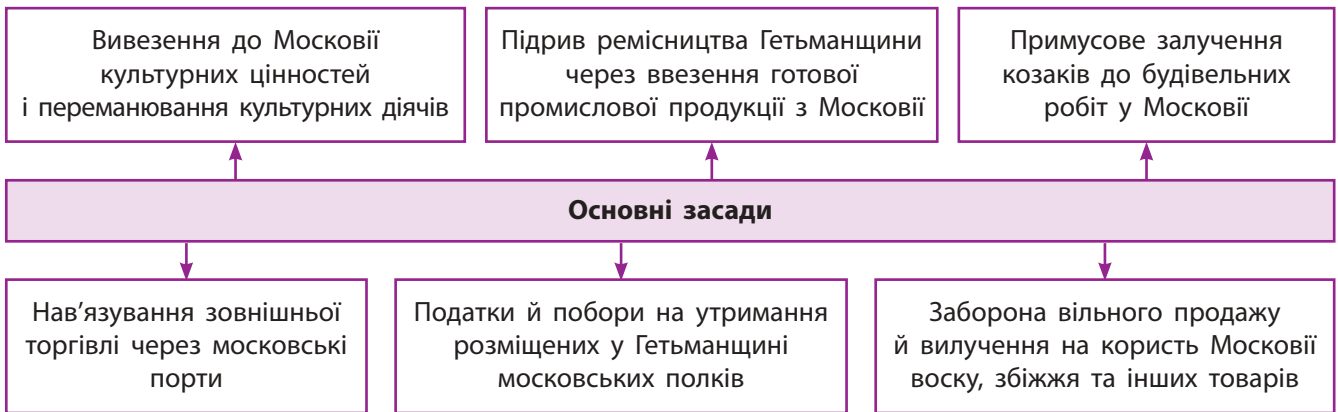
Перехід І. Мазепи на бік Швеції Петро І використав як привід до розгортання каральних заходів проти незгодних із політикою царської влади. Одночасно відбувався наступ на українську автономію, тобто самостійне внутрішнє управління. Коли гетьман І. Скоропадський запропонував царю підтвердити в нових статтях традиційні права та вольності, то отримав від Петра І глузливу відповідь: «Українці й так мають із ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі».

Повноваження гетьмана були визначені в «Рішительному указі». Також Петро І відхилив прохання І. Скоропадського про те, щоб козаки перебували під командуванням наказного гетьмана, а не московських воєвод. Від гетьманського уряду вимагали звітувати про податки й доходи Військового скарбу.

Воєводи отримали право втручатися у внутрішні справи Козацької держави. Для нагляду за гетьманом був приставлений царський міністр-резидент (із 1710 р. їх було двоє).

У новій гетьманській резиденції в Глухові розмістили два полки московських військ, а загалом у Гетьманщині — десять полків. У 1708—1709 рр. у Московській державі було запроваджено адміністративний поділ на губернії. Такий поділ мав забезпечити ефективніший збір ресурсів для війни. Гетьманщину, а в 1719 р. і Слобожанщину приєднали до Київської губернії. Губернатор, який мав повну

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ГЕТЬМАНЩИНИ

військову і цивільну владу, фактично отримав більше повноважень, ніж гетьман.

У 1715 р. царським указом було встановлено новий порядок виборів полкової старшини, згідно з яким основну роль у цьому процесі відігравав царський представник.

Старшинами почали призначати іноземців. Згодом Петро I сам призначав своїх соратників. Цим він порушив виборний принцип формування влади в Гетьманщині. До того ж московським можновладцям надавали великі землеволодіння на українських землях, що призвело до появи значних територій, не підконтрольних гетьману.

У 1720 р. Петро I обмежив повноваження Генерального військового суду. Царський уряд почав активно втручатися в господарське життя Гетьманщини, що фактично призвело до розорення її господарства. Тепер українські товари дозволяли вивозити за кордон лише через балтійські порти Московії, і до того ж не українським купцям. Водночас заборонили ввозити деякі товари в Гетьманщину із Західної Європи (голки, сукна, полотна, панчохи, цукор, тютюн тощо), а замість них треба було купувати продукцію московських фабрик. У 1721 р. на території Гетьманщини ввели «мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися в обігу населення Росії та якомога більше зосереджувалися в державній скарбниці».

Дедалі частіше козаків використовували за межами Гетьманщини: на будівництві каналів, фортець, у далеких воєнних походах тощо. Так,

Працюємо з джерелом

Із листа князя М. Голіцина до канцлера Г. Головікіна (1708 р.)

Задля нашої безпеки треба насамперед посягти незгоду між полковниками й гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, сподіваюся, буде приходити з доносами. При цьому не треба поводитися з донощиками суворо. Якщо двоє прийдуть із брехливими доносами, але коли з ними обійтися ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман зі старшиною будуть боятися. Треба, щоб у всіх полках були полковники, не згодні з гетьманом... Тоді всі їхні справи будуть нам відкриті. [52]

- **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела і дайте відповіді на запитання. 1. Із якою метою розпалювалася незгода між полковниками й гетьманом? Як можна назвати таку політику? 2. Яку роль у підригві влади гетьмана відігравало поширення чуток і доносів? Як це відображає загальні дії Московії для контролю над Україною?

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110332

Поштова марка України, присвячена
І. Скоропадському. 2003 р.

- Поміркуйте, чому саме такі сюжети малюнків обрав художник для представлення гетьмана.

Анастасія Скоропадська.
Художниця О. Мордвинова.
20-ті рр. XX ст.

на роботи з будівництва Ладозького каналу було направлено 10 тис. осіб. Через тривалу відсутність козаків їхні господарства занепадали. Населення Гетьманщини потерпало від постоїв царських військ. Відбувалися утиски і в культурній сфері. Із Києво-Могилянської академії за наказом царя виключили всіх студентів і викладачів із Правобережжя та іноземців. Заборонили друкувати на українських землях будь-які книжки, крім церковних, а в тих, що друкували, «щоб ніякої різниці й осібного наріччя не було». Так цар розпочав наступ на українську мову, що призвело до насильницького зросійщення (русифікації) та духовного поневолення українського народу.

2. Гетьманство І. Скоропадського

- Якими були підсумки гетьманування І. Скоропадського? Чому його поступливість царю не допомогла посилити владу гетьмана?

Гетьман І. Скоропадський намагався показати свою прихильність царській владі, сподіваючись зберегти автономію Гетьманщини. Як і І. Мазепа, він уникав конфліктів зі старшиною та церквою, роздавав їм великі земельні наділи. Сам І. Скоропадський мав понад 100 тис. підданих (навіть більше, ніж було в монастирів).

У січні 1721 р. І. Скоропадський рушив до Москви, щоб остаточно визначити статус Гетьманщини у складі

і Постать в історії

Значну роль в управлінні Гетьманщиною відігравала друга дружина гетьмана **Анастасія Скоропадська**. Козаки її навіть прозвали «Настя-гетьманиха». Владна, товариська, кмітлива (хоч і була неграмотною), А. Скоропадська активно втручалася в урядові справи. Вона приймала поважних гостей з імперської столиці, отримувала від старшини й московських можновладців коштовні подарунки. У цей час І. Скоропадський став одним із найбільших землевласників. А. Скоропадська займалася благодійністю, заснувала Гамаліївський (Харлампіївський) жіночий монастир (розташований поблизу Шостки Сумської області, зараз не працює).

Московського царства (із серпня 1721 р. — Російської імперії). Поштовхом до подорожі став указ царя про виведення Генеральної військової канцелярії з-під управління гетьмана. Проте візит не дав бажаного результату та не припинив подальшого обмеження прав і вольностей. Натомість І. Скоропадський отримав указ про утворення центрального органу управління — **Малоросійської колегії (квітень 1722 р.)**. Ця новина приголомшила гетьмана. Повернувшись до Глухова, він передав «правління діл» **Павлу Полуботку (1722—1723 рр.)** і невдовзі помер.

3. Перша Малоросійська колегія. Наказний гетьман П. Полуботок

- ▶ Що спричинило конфлікт між наказним гетьманом П. Полуботком та імперською владою?

Перша Малоросійська колегія взяла на себе всю владу в Гетьманщині. Вона складалася із шести російських офіцерів на чолі зі Степаном Вельяміновим. Колегія працювала в **1722—1727 рр.** У своїй діяльності вона керувалася законами Російської імперії. Зросли податки до імперської скарбниці. Також колегія втручалася в місцеве самоврядування та відала судовими справами. Петро І не дозволив обирати нового гетьмана, а доручив наказному гетьману П. Полуботку виконувати накази колегії.

Чернігівський полковник П. Полуботок був палким прибічником української автономії. Недарма цар говорив про П. Полуботка, що він «небезпечніший за Мазепу». Гетьман не змирився з претензіями С. Вельямінова не тільки на контроль за владою, а й на саму політичну

Київська брама Глухівської фортеці.
1766—1769 рр.

- ▶ Уявіть себе жителем (жителькою) Глухова початку XVIII ст. Напишіть уявний лист про своє життя в місті.

Наказний гетьман П. Полуботок.
Невідомий художник. Кінець XVIII — початок XIX ст.

☑ Цікаві факти

Смерть П. Полуботка на українських землях сприйняли болісно. Його прославляли як великого захисника українських земель, про нього складали легенди. Однією з найпопулярніших була така, що нібито цар, довідавшись про хворобу П. Полуботка, прибув просити в нього вибачення. Гетьман перед смертю пригадав йому

всі кривди, яких завдала царська влада Українській козацькій державі: «За невинне страждання моє і моїх земляків будемо судитися у спільного і нелицемірного судді, Бога нашого: скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом». І справді Петро І невдовзі помер (у січні 1725 р.).

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- заходи царя з нищення автономії Гетьманщини;
- боротьбу гетьмана й козацької старшини проти імперської влади.

Працюємо з хронологією

- 1722—
1727 рр. Діяльність Першої Малоросійської колегії
- 1722—
1723 рр. Правління наказного гетьмана П. Полуботка

владу. П. Полуботок згуртував навколо себе старшин, розпочав судову реформу, розгорнув боротьбу з хабарництвом.

У серпні 1723 р. представники старшин у козацькому таборі на річці Коломак склали так звані Коломацькі чолобитні (звернення) на ім'я царя, у яких вимагали скасувати запроваджені Першою Малоросійською колегією податки й дати дозвіл на обрання гетьмана. У відповідь Петро I наказав ув'язнити П. Полуботка разом із 15 українськими старшинами в Петропавлівській фортеці. Там наступного року П. Полуботок після допитів і тортур помер.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Якими засобами імперська влада нищила автономні права Гетьманщини?
2. Коли та за яких обставин було створено Першу Малоросійську колегію?

Застосовуємо і аналізуємо

3. Поясніть, чому включення Гетьманщини до Київської губернії стало важливим етапом у зміцненні контролю Москви над українськими землями.
4. **Працюємо в малих групах.** Доведіть, що втручання московського царя у справи Гетьманщини призвело до занепаду її господарства.
5. **Працюємо в парах.** М. Грушевський вважав, що цар поставив саме на І. Скоропадського, бо вважав його «старим, плохим і недотепою, яким легко обертати». Чи згодні ви з такою думкою? Обговоріть і поясніть свою відповідь.
6. **Працюємо в парах. Метод «Фішбоун».** Які основні повноваження мала Перша Малоросійська колегія? Як вони вплинули на управління Гетьманщиною?

Оцінюємо і створюємо

7. **Працюємо разом. Метод «Оберіть позицію».** «Іван носить плахту, а Настя — булаву!», «Іван теля пасе, а Настя булаву несе»: таким надто різким історичним прислів'ям характеризували період гетьманування І. Скоропадського. Чи є справедливими такі оцінки діяльності І. Скоропадського? Доведіть свою думку.
8. За додатковими джерелами дізнайтеся про історичні міфи, пов'язані з ім'ям П. Полуботка. Дослідіть і доберіть аргументи, що їх спростовують.

§ 30. Церковне життя в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109606

1. Підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату

- Як Московська держава змогла підпорядкувати Київську митрополію Московському патріархату?

Із моменту прийняття Української козацької держави під свій протекторат Московія не припиняла спроб підпорядкувати православну церкву на українських землях владі Московського патріархату. Під час укладення українсько-московського договору 1654 р. Московія вже пропонувала ідею підпорядкування Київської митрополії. Проте українська делегація рішуче її відкинула. Митрополит Сильвестр Косів, шість полковників, чотири полки, січовики відмовилися присягнути царю. Згодом у Москві митрополита змусили до цього за допомогою стрільців, що прибули до Києва, але потім за його життя не робили жодних спроб «підкорити Київ».

Смерть Сильвестра Косова в 1657 р. активізувала боротьбу за Київську митрополію. Новообраний митрополит **Діонісій Балабан** відхилив пропозиції Московії і був затверджений Вселенським (Константинопольським) Патріархом. Діонісій підтримав гетьмана І. Виговського в боротьбі за самостійність Української православної церкви. Щоб позбутися московського впливу, Діонісій переїхав із Києва, де була московська залога, до Чигирина.

Проте Московія скористалася усуненням від влади І. Виговського та домоглася включення до Переяславських статей пункту про перехід Київської митрополії в підпорядкування Московського патріархату.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які основні виклики постали перед православною церквою наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на українських землях?
2. Як діяльність православних братств вплинула на розвиток церковного життя на українських землях у XVI — на початку XVII ст.?
3. Яке значення мала діяльність Київського митрополита Петра Могили для зміцнення православної церкви та освіти на українських землях?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як Українська православна церква була підпорядкована Московському патріархату;
- що таке «Священний Синод Російської православної церкви»;
- які засоби використовувала імперська влада для приборкання українського духовенства.

© Навчальний фільм

rnk.com.ua/110356

Темне минуле
Московського
патріархату

Митрополит Сильвестр
Косів (1647—1657 рр.).
Ікона в Михайлівському
Золотоверхому монастирі

Митрополит Діонісій
Балабан (1657—1663 рр.).
Невідомий художник.
XVIII—XIX ст.

Митрополит Йосип
Нелюбович-Тукальський
(1663—1675 рр.).
Невідомий художник.
XVII ст.

Українське духовенство проігнорувало цей пункт. Тоді Московія, користуючись розколом на українських землях, створила свою церковну ієрархію. Місцєблюстителем митрополичого престолу (єпископ, який тимчасово виконує обов'язки митрополита) у Києві був проголошений **Лазар Баранович**. Однак він дотримувався нейтралітету у відносинах між митрополитом Діонісієм та Московією. У 1661 р. Лазаря Барановича замінили на Мефодія. Діонісій не погодився з діями Московії. Він призначив на білоруську кафедру Йосипа Нелюбовича-Тукальського, а також домігся від Вселенського Патріарха анафеми для Мефодія. Діонісія підтримав супротивний до царя Московський патріарх Никон, який не бажав сваритися зі Вселенським Патріархом.

Після смерті митрополита Діонісія Московська держава знову спробувала домогтися свого. Однак у 1668 р. Вселенський Патріарх визнав єдиним Київським митрополитом **Йосипа Нелюбовича-Тукальського**. Митрополит став «правою рукою» гетьмана П. Дорошенка в боротьбі за об'єднання Гетьманщини й відкидав будь-які пропозиції Московії. У 1675 р. Йосип Нелюбович-Тукальський помер, і за Київську митрополію спалахнула нова боротьба.

Розкол Гетьманщини позначився й на Київській митрополії. Лівобережжя тривалий час підпорядковувалося Лазарю Барановичу. А на Правобережжі були ставленики польського короля. Також певний час на території, підконтрольній Османській імперії, перебував представник Вселенського Патріарха.

Новий наступ Московського патріархату почався зі спроби підпорядкувати Києво-Печерську лавру. Скориставшись смертю настоятеля Інокентія Гізеля, Московський патріарх усупереч правилам домігся від Вселенського Патріарха вільних виборів наступника. Проте вибраний митрополит Варлаам Ясинський відмовився їхати до Москви та отримав благословення від Лазаря Барановича.

Саме в цей час польський король призначив свого ставленика власником усіх володінь Києво-Печерської лаври, що робило владу обраного настоятеля непевною. Тоді Варлаам Ясинський у лютому 1685 р. підписав підтверджувальну грамоту з Москви. Таким чином, Києво-Печерську лавру було вилучено з-під влади Вселенського Патріарха й підпорядковано Московському.

Московський уряд надіслав Вселенському Патріарху Якову царську грамоту з пропозицією дозволити Московській патріархії висвячувати Київських митрополитів. Не чекаючи відповіді (вона була негативною), цар наказав І. Самойловичу провести вибори Київського митрополита та відрядити його на висвячення до Москви.

На соборі, на якому не було жодного єпископа (усі відмовилися брати участь), митрополитом Київським було обрано Луцького єпископа Гедеона (князь Григорій Святополк-Четвертинський). Для створення масовості на собор зібрали нижче духовенство та представників козацької старшини. У грудні 1685 р. Гедеон отримав дозвіл на митрополію, ставши «митрополитом Київським, Галицьким і Малої Русі», а традиційну частину титулу Київських митрополитів — «і всієї Русі» — вилучили. До травня 1686 р. Київська митрополія була під владою Вселенського Патріарха, поки її не перебрав на себе Московський патріарх.

Лише у 2018 р. Синод Константинопольського патріархату скасував владу Московського патріархату над українськими землями.

2. Приборкання українського духовенства імперською владою

► Як Українська православна церква втратила самостійність?

Унаслідок переходу Української православної церкви до Московського патріархату вона втратила самостійність. Московський патріарх започаткував процес відокремлення від митрополії деяких єпархій (першою стала Чернігівська) і монастирів (Києво-Межигірський і Києво-Печерський). Вони увійшли в його підпорядкування. Єпархії, які розташовувалися на території Речі Посполитої, були приєднані до греко-католицької церкви (Перемишльська, Львівська, Луцько-Острозька). Лише ченці Манявського скиту зберегли зв'язок зі Вселенським Патріархом аж до закриття монастиря австрійською владою в 1785 р.

Московський патріарх Іоаким швидко виявив інтерес до внутрішніх справ митрополії. Уже в 1686 р. він закріпив за собою духовний нагляд (контроль вищих ієрархів над діяльністю нижчого духовенства), а згодом Москва почала втручатися в друкарство. Московські церковні собори 1689 та 1690 рр. засудили київське богослов'я за «унійні хибні тлумачення». Було зауважено,

Митрополит Гедеон.
Невідомий художник. XVIII ст.

Інокентій Гізель. Невідомий художник. Перша половина XVIII ст.

Феофан Прокопович.
Невідомий художник. Кінець XVIII — початок XIX ст.

Паїсій Величковський. Невідомий художник

👤 Постать в історії

Паїсій Величковський — творець морально-етичних засад чернецтва XVIII ст. Він був засновником Іллінського скиту на Афоні, настоятелем монастирів у Драгомирні, Секулі та Нямецької лаври. Паїсій Величковський переклав найвідоміший твір ченців «Добротолюбіє». Фактично він відродив чернецтво, яке занепало після загибелі Русі-України. Паїсій Величковський був канонізований як святий у 1988 р.

АЯ Словник

Священний Синод Російської православної церкви — орган управління, що діяв у Російській імперії в 1721—1917 рр., який замінив владу Патріарха. Синод Російської православної церкви Московського патріархату мав статус вищої державної установи, був підпорядкований імператору.

що Вселенський Патріарх не мав можливості стежити за дотриманням віри. Під заборону потрапили навіть твори чинного єпископа Лазаря Барановича. Поступово в Київській митрополії не залишилося жодного єпископа. У 1722 р. Київську митрополію понизили до архієпископства.

Військово-політичний виступ І. Мазепи позначився на українському духовенстві, яке здебільшого ще зберігало антимосковські настрої. Українське духовенство усвідомлювало, що Українська козацька держава вже не може бути йому опорою, та швидко переорієнтовувалося на Москву.

Восени 1708 р. Київський митрополит під тиском царя наклав анафему на гетьмана І. Мазепу, який дуже багато зробив для розвитку церков. Після Полтавської битви ректор Києво-Могилянської академії **Феофан Прокопович** виголосив довгу проповідь перед Петром I, у якій засудив І. Мазепу й висловив свою прихильність владі. Пізніше саме за пропозицією Феофана Прокоповича цар розпочав зміни щодо європеїзації Московії.

Феофан Прокопович був автором «Духовного регламенту», що замінив правління Патріарха в Російській православній церкві владою **Священного Синоду** під головуванням світського чиновника (згодом фактично правителем Синоду став Феофан). Так церква увійшла до державного апарату. Феофан Прокопович також висунув ідею проголошення Московського царства Російською імперією, з його ініціативи було засновано Російську Академію наук.

Успішне просування на службі Феофана Прокоповича в імперії відображало ширше явище — перехід на імперську службу переважної частини українського духовенства, яке було більше налаштованим на Захід. Українське духовенство активно залучали на різні церковні й державні посади.

Український священник Димитрій Туптало, призначений митрополитом Ростовським, навіть був канонізований як святий за боротьбу зі старообрядцями.

Поступово українські священники стали знаряддям імперської влади. Проте їхній вплив із часом почав лякати її. За наказом імператриці Катерини II було заборонено набирати українців на високі посади церковної та світської служби.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. За яких обставин Українська православна церква втратила самостійність? Чому для Москви рішення про приєднання Київської митрополії було політичним, а не релігійним?
2. Коли та за яких умов Києво-Печерська лавра увійшла в безпосереднє підпорядкування до Московського патріархату?
3. Чому за наказом імператриці Катерини II було заборонено набирати українців на високі посади церковної та світської служби?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Проаналізуйте, чому Московський патріархат прагнув підпорядкувати Київську митрополію.
5. **Працюємо разом. Метод «Мозковий штурм».** Чому Москва втручалася саме в церковну друкарську справу? Які наслідки це мало для української церкви?
6. **Працюємо в парах. Метод «Фішбоун».** Як і чому антимосковські настрої в українському духовенстві змінилися після Полтавської битви?
7. **Працюємо в малих групах. Метод «ПРЕС».** Поясніть, чому Гедеон дістав дозвіл на митрополію, ставши «митрополитом Київським, Галицьким і Малої Русі», а традиційну частину титулу Київських митрополитів — «і всієї Русі» — було вилучено.

Оцінюємо і створюємо

8. На с. 214 зображено митрополитів — захисників церковної автономії на українських землях, які не схвалювали союз із Московією. За додатковими джерелами складіть історичний портрет одного з них (на вибір).
9. Дослідіть життєвий шлях Феофана Прокоповича. Висловіть аргументовану думку щодо його ролі в переході українського духовенства на імперську службу.
10. Створіть інтерактивну лінію часу. Розташуйте на ній інформацію (тексти, ілюстрації, відео тощо) про основні події, які призвели до втрати самостійності Українською православною церквою після підпорядкування Московському патріархату.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- процес підпорядкування Київської православної митрополії Московському патріархату;
- приборкання українського духовенства імперською владою.

Працюємо з хронологією

1686 р. ● Підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату

§ 31. Українська культура в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. «Козацьке бароко»

Тестові завдання
rnk.com.ua/109607

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості української культури попередньої доби?
2. Назвіть головні здобутки української культури кінця XVI — першої половини XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про основні здобутки української культури другої половини XVII — першої половини XVIII ст.;
- імена видатних представників української культури.

КУЛЬТУРА БАРОКО

Особливості

Вигадливе поєднання деталей, ліній, прикрас

Інтерес до почуттів і вчинків людини

Увага до символів

Театральність, парадність

1. Особливості розвитку культури

- Які події найбільше вплинули на розвиток української культури кінця XVII — початку XVIII ст.?

Культура другої половини XVII — початку XVIII ст. базувалася на попередньому розвитку української культури та впливі західно-європейського бароко. На українському ґрунті культура бароко набула особливих ознак, що дає підстави стверджувати про поширення **українського бароко**. Крім того, у культурі цього періоду почали простежуватися світські риси.

На характер української культури цього періоду мали вплив і зміни в соціальній структурі. Основну частину культурно розвиненого населення становили вже не шляхта й духовенство, а рядові козаки, козацька старшина, міщани. Це значно розширило підґрунтя, на якому розвивалася українська культура.

2. Освіта і друкарство. Києво-Могилянська академія

- Яку роль у поширенні освіти відіграло книгодрукування?

Наприкінці XVII ст. освітній рівень населення козацької України залишався відносно високим. Тут діяло багато початкових шкіл, у яких учителювали дяки, мандрівні студенти Києво-Могилянського колегіуму. У них навчали читання, письма, лічби, співу. Поширеною була й домашня освіта.

Саме в цей період у Гетьманщині виникла форма навчання й здобуття професійних знань при канцеляріях, де навчалися вести канцелярські справи, складати ділові папери тощо.

У тогочасній Україні характерною була професійна підготовка юнаків через систему учнівства в ремісничих цехах. Таку підготовку отримували й діти козаків у січовій школі на Запорозжжі. Вона готувала канцеляристів, кобзарів, сурмачів, скрипалів, цимбалістів.

На українських землях виникали нові колегіуми, які були закладами середньої освіти: **Чернігівський, Харківський, Переяславський**. Переяславський колегіум займався підготовкою духовенства для православних парафій Правобережжя.

У колегіумах вивчали старослов'янську, українську, польську, німецьку, французьку мови, поетику, риторiku, філософію, богослов'я, математику, фізику, медицину, історію, географію, астрологію (астрономію), музику.

На Правобережжі та західноукраїнських землях діяли переважно єзуїтські колегіуми — Луцький, Кам'янецький, Львівський, Перемишльський та інші. Вища освіта на українських землях була представлена **Києво-Могилянським колегіумом та Львівським університетом**.

Поширення грамотності серед населення сприяло розвитку книгодрукування. У тогочасній Україні працювало 13 друкарень, найбільшою з них була друкарня Києво-Печерської лаври. Серед виданих нею книг відома «Іфіка Ієрополітика» (1712 р.), у якій пояснювалися норми поведінки в суспільстві. Виходили релігійні твори, букварі та інші книги. На західноукраїнських землях продовжувала діяти Львівська братська друкарня, де видавали букварі та інші книжки. Значний внесок у розвиток книгодрукування зробили Почаївська та Унівська друкарні.

Особливістю книгодрукування того часу, незважаючи на заборони Синоду Російської православної церкви, стало збільшення видання творів світської літератури. А запроваджений за Петра I гражданський шрифт зробив книжки доступнішими для широкого кола читачів.

Харківський колегіум. Реконструкція. У XVIII ст. в ньому навчалося 800 осіб. Крім традиційних предметів, тут викладали інженерну справу, артилерію, геодезію

Луцький єзуїтський колегіум. Сучасний вигляд

❶ Зверніть увагу

Києво-Могилянський колегіум за організаційною структурою відповідав вищим навчальним закладам Західної Європи. У 1694 р. колегіум отримав царську грамоту на самоврядування. У **1701 р.** його було перетворено на академію. У 1709 р. тут навчалося близько 2 тис. студентів. Проте вже за декілька років їхня кількість зменшилася до 165 осіб.

► Поясніть, чому в 1709 р. різко скоротилася кількість студентів.

Сторінка «Іфіки Ієрополітики» 1712 р. з гравюрою. Художник Н. Зубрицький

Працюємо з джерелом

Із записок історика і мандрівника, сина Антіохійського патріарха Павла Алеппського (1654 р.)

Починаючи з цього міста [Рашкова] і по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що дуже здивувала нас. Усі вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати й знають порядок церковних служб і церковні співи; крім того, священники навчають сиріт і не лишають їх неуками блукати по вулицях. [53]

- Як автор документа описує рівень освіти в тогочасній Україні? Спираючись на зазначені факти, висловіть думку про роль жінок в українському суспільстві.

3. Розвиток наукових знань

- Поясніть, чому на українських землях у XVII—XVIII ст. представниками науки часто були церковні діячі.

У XVII—XVIII ст. на українських землях, як і загалом у Європі, швидко розвивалася наука. Проте на відміну від інших країн Європи, де наука долала сильний опір церкви, тут її представниками здебільшого були церковні діячі, іноді вищі ієрархи.

Видатні діячі того часу зосереджували увагу на складних питаннях астрономії, математики, медицини, географії. Так, Йоаникій Галатовський намагався розкрити причини таких природних явищ, як сонячне й місячне затемнення, дощ, вітер, блискавка тощо. Феофан Прокопович уклав курс лекцій з арифметики та геометрії для Києво-Могилянської академії. Єпіфаній Славинецький переклав посібник з анатомії Андреаса Везалія. Лікарі-українці здобули науковий ступінь доктора медицини: Іван Полетика, Петро Погорецький та інші. У 1707 р. в Лубнах відкрили першу на українських землях польову аптеку.

4. Розвиток літератури

- Які жанри були популярними в українській літературі XVII—XVIII ст.?

Із другої половини XVII ст. розпочався період піднесення літературної творчості. Це був час розквіту української літератури стилю бароко. Найяскравіше його ознаки проявилися в поезії.

Поетичні твори цієї доби вирізнялися різноманітністю — від суспільно-політичних до ліричних. Суспільно-політична поезія була пов'язана з подіями Хмельниччини та Руїни: «Висипався хміль із міха», «Похвала віршами Хмельницькому од народа малоросійського», «Чигирин» тощо. Авторами релігійно-філософської поезії були представники духовенства — Лазар Баранович, Варлаам Ясинський, Димитрій Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та інші. У поезії цього напрямку

найбільше проявився стиль бароко — символіка, алегорія, гра слів, ускладнені асоціації, натуралістичність деталей. Найбільшу поему (23 тис. рядків) релігійної тематики склав Іван Максимович («Богородице Діво»).

У напрямі бароко розвивалася й панегірична поезія — ушлявлення визначної події або вчинку видатної особи. Найвідомішими представниками цього жанру були Іван Величковський, Лазар Баранович. Велику популярність мали епіграми — невеликі сатиричні вірші, у яких висміювали якусь людину або суспільне явище. До найкращих епіграмістів належали Лазар Баранович, Іван Величковський, Данило Братковський, Климентій Зіновіїв. В епіграмах часто поєднувалися релігійно-філософські та побутові сюжети.

Поміж авторів ліричних творів найвідомішими були Семен Климовський, Ілля Бачинський, Іван Мазепа, Лазар Баранович. Темою їхніх віршів часто ставали соціально-побутові й природні явища, душевні переживання закоханих.

Значної популярності набула й сатирична віршована література. У рукописних збірках поширювалися вірші Климентія Зіновіїва (370 віршів) та Івана Некрашевича («Ярмарок», «Сповідь»). У них автори відтворювали побутові сцени, висміювали вади суспільства, прославляли працю хліборобів і ремісників.

Серед прозових творів головне місце посідала полемічна богословська література. Найвидатнішими полемічними творами цієї доби були «Фундаменти», «Бесіда» Йоанікія Галятовського, «Нова міра старої віри» Лазаря Барановича, «Навіти» анонімного автора.

Від середини XVII ст. в літературі набув розвитку жанр езопівської байки. Її вивчали в школах, поширювали в рукописних збірках. Згодом ці байки сприяли становленню нової української літератури.

Значну частину літературного доробку цієї доби становить історична література. Серед неї важливе місце посідає Синопис Київський (1674 р.) — короткий нарис історії України та

Синопис Київський. 1674 р. Фотокопія

ЛІТЕРАТУРА другої половини XVII ст.

Ознаки

Зберігався зв'язок літератури з релігійним світоглядом

Мистецтво слова поступово ставало самостійним напрямом творчості

Виразно проявлялася світська й естетична роль літератури, виникали нові форми й способи художньо-словесного зображення

Письменники зосереджували основну увагу на людині, а також на її зв'язку з Богом, утверджувалися нові жанри художньої літератури

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/109119

Літопис Самовидця. Копія XVIII ст.
Чернігівський обласний історичний
музей ім. В. Тарновського

«Книга житій святих» Дмитрія Туптала.
Титульний аркуш. Друкарня Києво-
Печерської лаври. 1705 р. Фотокопія

Московії від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст.

У XVIII ст. суспільство цікавили події Хмельниччини. У 1702 р. з'явився перший такий твір — **Літопис Самовидця**, створений одним із діячів часів Руїни Романом Ракушкою-Романовським. Популярними стали праці **Самійла Величка** «Сказання про козацьку війну з поляками» та «Повість літописна про малоросійські й частково інші події» і «Дійствія презильної брані...» **Григорія Грабянки**. Їх називали **козацькими літописами**, хоча насправді це були типові історичні твори, написані в стилі бароко.

Наприкінці XVII — у XVIII ст. розвивалася богословська література, до якої належали, зокрема, проповіді. Їхні автори висловлювали вірність православ'ю, прагнення миру, злагоди та спокою; засуджували заздрість, підступність, невдячність, жадобу, моральну розпусту. Найвизначнішими творами були «В істинній вірі», «Мир із Богом людині» Інокентія Гізеля, збірки проповідей Лазаря Барановича «Меч духовний» і «Труби словес проповідних». Крім того, проповідями уславилися Дмитрій Туптало, Стефан Яворський та інші.

Продовжував розвиватися й агіографічний жанр (опис житій святих). Його найвидатнішою пам'яткою є збірка Дмитрія Туптала.

5. Архітектура

- Висловіть думку, як архітектура бароко вплинула на розвиток українських міст.

Події Національно-визвольної війни XVII ст. та Руїни, народні повстання, війни Московської держави, Речі Посполитої з Османською імперією, Кримським ханатом, Швецією зумовили бурхливий розвиток фортифікаційного будівництва. Почали переважати **укріплення бастіонного типу**, які зводили навіть навколо старих фортець і замків у Кам'янці, Хотині, Львові, Ужгороді тощо. Найбільшою оборонною спорудою на українських землях на початку XVIII ст. стала Київська (Печерська) фортеця.

Спаський собор у Чернігові. Близько 1030 р.
(реконструйований у 60-х рр. XVII ст.). Сучасний вигляд

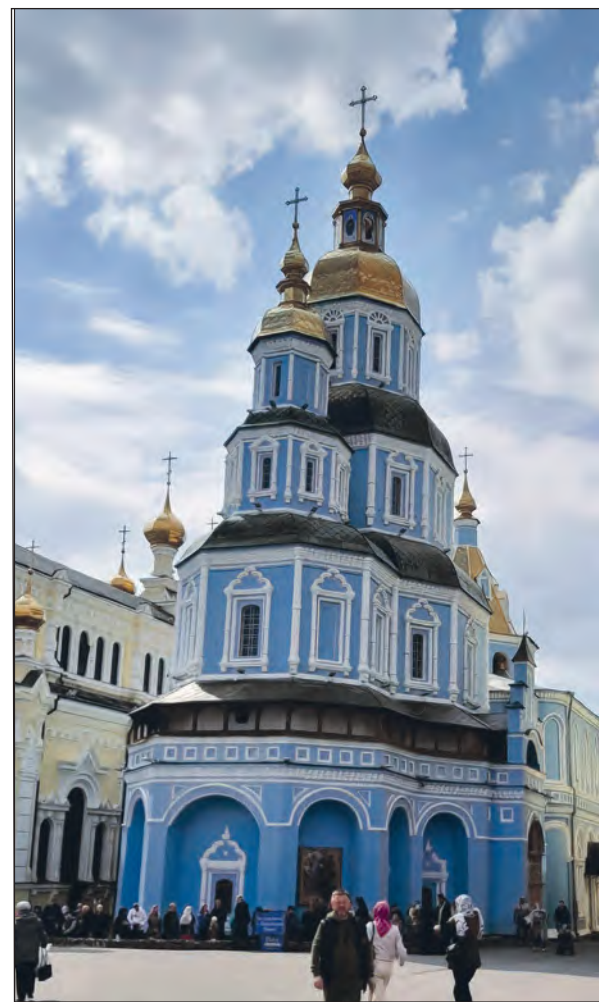

Миколаївський собор у Ніжині
(Чернігівська область).
50-ті рр. XVII ст. Сучасний вигляд

Із другої половини XVII ст. монументальне будівництво, яке зазнало впливу бароко, переживало піднесення. Для архітектури бароко були характерні урочистість, грандіозність, декоративна насиченість.

Архітектура бароко передусім вплинула на оздоблення стародавніх храмів, які зберегли попередній вигляд, але дістали нові елементи: вигадливі декоративні фронтони (передня частина будівлі), обрамлення вікон і дверей, мальовничі багатоярусні грушоподібні бані, східчасті дахи. Після реконструкції барокового вигляду набули Софія Київська, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор у Києві, Спаський і Борисоглібський собори в Чернігові. Такими ці храми збереглися до наших днів. Більшість барокових споруд у тогочасній Україні були збудовані за часів гетьманства І. Мазепи.

До найкращих барокових ансамблів належать Миколаївський собор у Ніжині, Троїцький собор Густинського монастиря, Покровська церква в Харкові, Троїцький собор у Чернігові, Всіхсвятська надбрамна церква Києво-Печерської лаври, Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях та інші. До цього переліку можна зарахувати дзвіницю Софії Київської. У західно-європейському бароко зведено костел домініканців у Львові.

Покровська церква в Харкові. 1689 р.
Сучасний вигляд

Розписи церкви Святого Юра
в Дрогобичі (Львівська область)

Костел домініканців у Львові.
1745—1749 рр. Сучасний вигляд

Будинок генерального судді Василя
Кочубея в Батурині (Чернігівська
область). Сучасний вигляд

Крім церковного, розгорталося й світське кам'яне будівництво. Зводили колегіуми, магістрати, військові канцелярії, житлові будинки. Серед цих споруд відомі корпус Київської академії, кімнати ченців Києво-Печерської лаври, Троїцького та Єлецького монастирів Чернігова, будинок генерального судді Василя Кочубея в Батурині. Проте основним будівельним матеріалом залишалося дерево. До наших днів збереглося чимало дерев'яних храмів цієї доби, особливо на Прикарпатті, Буковині та Закарпатті.

6. Мистецтво

► Які нові риси переважали в живописі цього періоду?

Від другої половини XVII ст. український живопис швидко відходив від церковних правил, у ньому переважало зображення реальних людей, подій. У творчості митців відчувався вплив стилю бароко.

У монументальному живописі яскраво проявлялися народні традиції. Особливо реалістично митці передали образи людей із народу, краєвиди в оздобленні церкви Святого Юра в Дрогобичі, а також у розписах дерев'яних храмів на Закарпатті. У Софії Київській були створені нові розписи з використанням сюжетів про боротьбу з татарами та поляками. В Успенському соборі Києво-Печерської лаври

Ікона «Воздвиження Чесного Хреста». Кінець XVII ст.

Козак Мамай. Невідомий художник. 1728 р.

організували цілу портретну галерею української знаті цієї доби. Творчість народних майстрів виразно позначилася на картинах Страшного суду.

Визначним явищем стало звернення до образів козака-бандуриста — захисника Батьківщини («Козак Мамай»), а також селянина-повстанця. Продовжував розвиватися іконопис. На іконах поряд із біблійними персонажами зображали й реальних людей — гетьманів, старшин, рядових козаків, міщан (ікони «Воздвиження Хреста Господнього», «Покрова Богородиці» тощо).

У цей період набув розвитку український портретний живопис, який мав яскраву національну самобутність. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. він ще зберігав тісний зв'язок з іконописом. Були створені монументальні портрети Б. Хмельницького й відомих козацьких старшин.

Світські барокові портрети були пишно декоровані, різні орнаменти виразно підкреслювали майнове та соціальне походження людей. Значної популярності за тих часів набув кти-торський портрет — зображення засновників і покровителів храмів.

Помітного розвитку досягла графіка, що була тісно пов'язана з друкарством. Книжки ілюстрували гравюрами на дереві або металі.

Ікона «Покрова Богородиці» з портретом Б. Хмельницького. XVII ст.

- Чому, на вашу думку, саме Б. Хмельницький був обраний для сюжету ікони «Покрова Богородиці»? Які барокові риси ви помітили в іконі?

Студенти Києво-Могилянської академії на тлі головного корпусу, трьох святих та Афіни Паллади — покровительки науки. Художник І. Щирський. Гравюра 1698 р.

Ікона Нерукотворного Спаса. Іконостас церкви в селі Нова Скварява (Львівська область). Художник І. Руткович

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110333

Найбільшу роль у розвитку графічного мистецтва цього часу відіграли брати Тарасевичі. Олександр Тарасевич створив портретну галерею визначних діячів України, Леонтій Тарасевич виконав цикл ілюстрацій до «Києво-Печерського патерика» та Нового Заповіту.

Визначним майстром графіки був Іван Щирський. На його гравюрах рослинні орнаменти органічно поєднувалися з античними сюжетами та реалістичними зображеннями. Цікавим видом графічного мистецтва стали великі афіші — оголошення про диспути в Києво-Могилянському колегіумі (академії), виконані цим митцем.

У другій половині XVII ст. високого рівня розвитку досягло декоративне й ужиткове мистецтво, зокрема різьблення на дереві. Різьблені геометричні або рослинні орнаменти прикрашали меблі, ткацькі верстати, вози тощо.

З усіх видів народної художньої творчості чи не найпоширенішими в тогочасній Україні були ткацтво та вишивка, пов'язані з прикрашанням предметів побуту, одягу, житла.

Цікавим явищем українського бароко в об'єктотворчому мистецтві другої половини XVII — першої половини XVIII ст. стала діяльність художнього осередку в Жовкві. Так, Іван Руткович традиційні сюжети іконостасів подавав як напівсвітські картини. Найвідомішими його творами є іконостаси храмів у Жовкві, Волиці-Деревлянській, Волі-Висоцькій, Новій Скваряві.

Інший відомий митець цієї доби Йов Кондзелевич віддавав перевагу композиціям, що відображали події життя українського народу. Зокрема, його роботи були створені для монастиря Скит Манявський (зберігаються в Національному музеї у Львові), Білостоцького та Загорівського монастирів на Волині.

До жовківських митців належать також Юрій Шимонович, Мартин Альтомонте, Василь Петрахович. Їхня творча спадщина представлена не лише іконописом, а й світськими портретами, картинами зі сценами битв.

7. Музика і театр

- Які основні жанри були характерні для української музики того часу?

Наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. завершилося формування основних рис народної музики, що збереглися дотепер. Народні думи та історичні пісні виконували кобзарі, лірники, бандуристи. Усталилася народна інструментальна музика, що супроводжувала всі свята. Набули популярності троїсті музики. Так їх назвали не за кількістю інструментів в ансамблі, а за ролями, які вони виконували: мелодія, ритм, темп.

Побутовий багатоголосий пісенний жанр — **кант** — набув національних рис щодо поетики та змісту музики. У ньому посилювалися світські мотиви. Авторами кантів були визначні культурні діячі Лазар Баранович, Димитрій Туптало та інші.

Поширеним став партесний концерт, де хоровий спів відбувався без інструментального супроводу. Він набув професійних ознак. Виступи колективів проходили в панських палацах і церквах. Професійну музичну освіту можна було здобути в Києво-Могилянській академії, музичних школах при магістратах, духовних семінаріях, оркестрах. У 1738 р. в Глухові була відкрита **музична школа**.

Продовжувало розвиватися театральне мистецтво. Як і раніше, був популярним вертеп. **Шкільний театр та шкільна драма** найбільшого розвитку досягли в Києво-Могилянській академії, де розігрування драм було частиною навчального процесу. Під час вистав використовували декорації, сценічні ефекти.

✓ Цікаві факти

Интерес до професійної музики спонукав ще в 1652 р. Б. Хмельницького видати універсал про створення цеху музики. Згодом такі цехи виникли в Стародубі, Ніжині, Чернігові та інших містах. Цехові музики грали на урочистих церемоніях, брали участь у воєнних походах, виступали під час розваг у великих маєтках.

Ікона Богородиці з дитям. Іконостас церкви Загорівського монастиря в селі Вожатин (Волинська область). Художник Й. Кондзелевич. 1722 р.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110775

Історик XX ст. І. Огієнко
про українську культуру

Вертепні ляльки. Музей театального, музичного та кіномистецтва України в Києві

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- особливості розвитку української культури в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.;
- причини появи та особливості українського бароко;
- видатні пам'ятки українського бароко.

Працюємо з хронологією

1701 р.

Надання Києво-Могилянському колегіуму статусу академії

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Із яких закладів складалася система освіти на українських землях наприкінці XVII ст.? Яку роль відігравала церква в розвитку освіти?
2. Чому саме в XVII—XVIII ст. спостерігався бурхливий розвиток фортифікаційного будівництва й архітектури бароко на теренах України?
3. Який мистецький стиль переважав на українських землях наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.? У яких видах мистецтва і як він проявлявся?

Застосовуємо і аналізуємо

4. **Працюємо в малих групах.** Охарактеризуйте жанрове різноманіття української літератури другої половини XVII — першої половини XVIII ст. Відповідь подайте у вигляді ментальної карти.
5. Сформулюйте твердження, яке пояснює, яким чином літературна творчість цього періоду сприяла збереженню історичної пам'яті про козацькі війни та події Руїни. Як історична література XVIII ст. та козацькі літописи впливали на формування уявлень українців про себе?
6. **Працюємо разом.** Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. населення Лівобережної Гетьманщини мало високий рівень освіченості. Обговоріть, чим це було зумовлено.
7. Поясніть, чому у творчості українських художників цього періоду з'явилися сюжети з реальними людьми та історичними подіями.

Оцінюємо і створюємо

8. **Працюємо в парах.** За додатковими джерелами дослідіть, яких архітектурних змін зазнали стародавні храми України внаслідок барокової реконструкції. Як це відбилося на їхньому зовнішньому вигляді? Відповідь доповніть візуальними джерелами.
9. Напишіть есе про вплив історичних подій на розвиток української культури XVII—XVIII ст.
10. Підготуйте експозицію віртуального музею «Козацьке бароко». Доберіть експонати та обґрунтуйте їх вибір.

rnk.com.ua/109917
Практичне заняття
за розділом IV

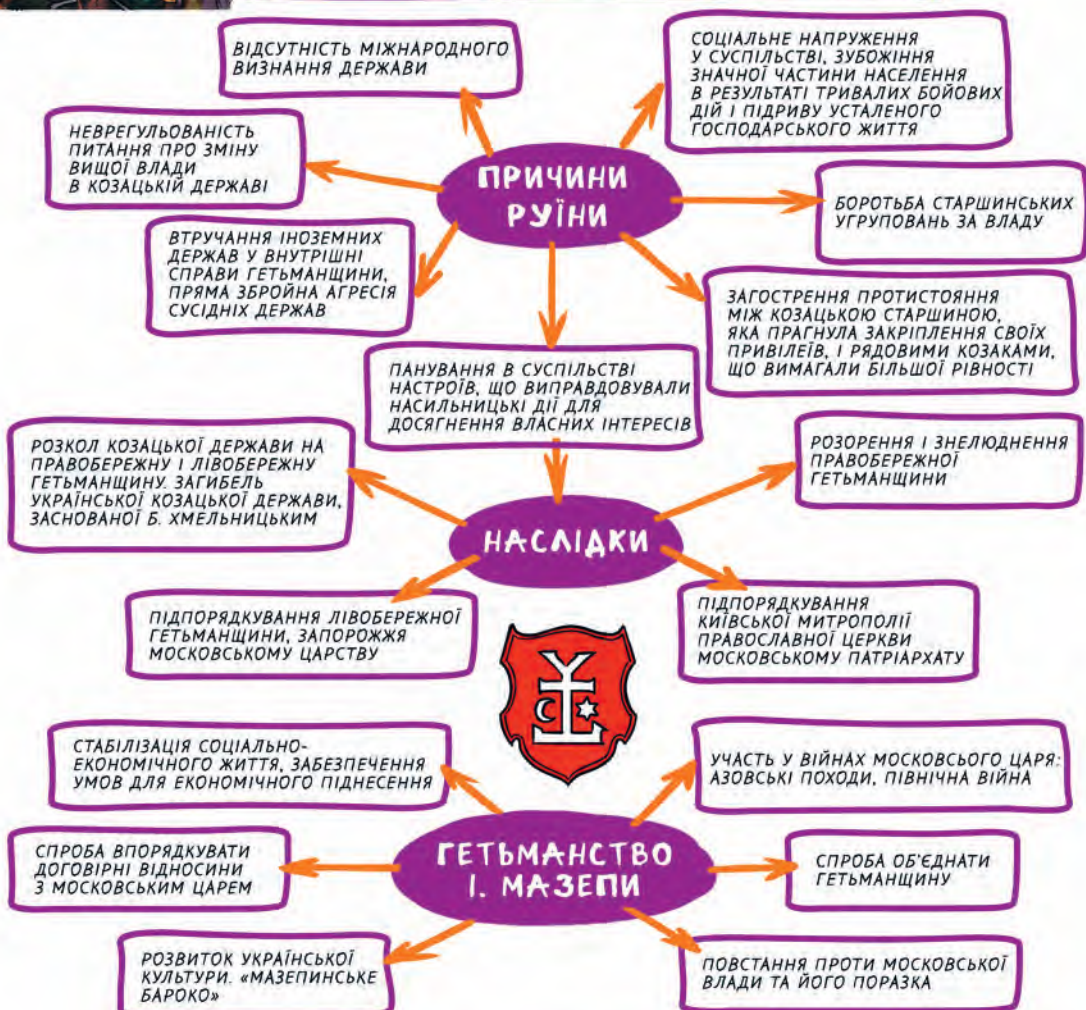
rnk.com.ua/109918
Узагальнення знань
за розділом IV

rnk.com.ua/109919
Тестові завдання
за розділом IV

РОЗДІЛ IV. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА НА ПРИКІНЦІ 50-Х РР. XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Розділ V. Розподіл українських земель між імперіями. Загибель Козацької держави та Кримського ханату

Тестові завдання
rnk.com.ua/109608

§ 32. Спроби збереження автономії та реформування Гетьманщини. Політична культура козацької старшини

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як розгорталися події Північної війни на українських землях?
2. Визначте роль І. Мазепи в історії України.
3. Якими були наслідки Полтавської битви для України?
4. Як можна оцінити гетьманство І. Скоропадського і П. Полуботка?
5. Яку політику проводила Росія щодо Лівобережної Гетьманщини в першій половині XVIII ст.?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про гетьманство Д. Апостола та К. Розумовського;
- яку політику здійснювала Російська імперія щодо України;
- як українська керівна верхівка намагалася протистояти імперській політиці.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110334

1. Гетьманство Д. Апостола

- Які дії Д. Апостола можна вважати спробами зберегти українську автономію? Наскільки вони були успішними за умов посилення імперської політики щодо Гетьманщини?

На тлі загрози нової війни з Османською імперією зростало невдоволення Росії діяльністю Малоросійської колегії. У 1727 р. її скасували й імперська політика щодо України дещо пом'якшилася.

Було проведено вибори гетьмана, яким став 73-річний миргородський полковник **Данило Апостол (1727—1734 рр.)**. Із ним імперська влада теж не уклала традиційної угоди. Діяльність гетьмана визначали **«Рішительні пункти»**. Вони значно обмежували права Гетьманщини, але дали можливість Д. Апостолу на певний час загальмувати її ліквідацію як політичного утворення.

За умовами «Рішительних пунктів» росіянам дозволили купувати землі в Гетьманщині. Цим було започатковано розростання російського землеволодіння на теренах України.

Д. Апостол активно взявся за відновлення втраченої автономії: він призначив на посади полковників своїх прихильників, провів заходи щодо впорядкування старшинського землеволодіння, уперше вжив дії щодо складання бюджету Гетьманщини, налагодив українську торгівлю, підпорядкував гетьманській владі Київ, реорганізував судову систему, домогся дозволу на повернення запорожців із володінь

кримських татар в Олешках. У 1734 р. вони заснували на річці Підпільній Нову (Підпільненську) Січ.

За гетьмана Д. Апостола землі роздали козацькій старшині, православній церкві та російським чиновникам. Відмінність між спадковим і тимчасово умовним володінням старшини майже зникла. Д. Апостол вимагав в імперського уряду скасувати заборону на вивезення низки українських товарів.

Позитивне значення для боротьби з хабарництвом і впорядкування землеволодінь мало Генеральне слідство про маєтності, здійснене гетьманом. У 1729—1730 рр. провели ревізію (перевірку) маєтків і визначили законність володіння ними. Так, понад 35 % оброблюваних земель Гетьманщини були приватною власністю старшини. Містам підтвердили магдебурзьке право. Д. Апостол продовжив розпочату П. Полуботком судову реформу. Відчутно поменшало росіян у гетьманській адміністрації. Їм заборонили купувати в Україні землю, натомість сприяли виїзду охочим за її межі.

За підтримки Д. Апостола Кодифікаційна комісія в Глухові в 1728 р. розробила звіт законів «Права, за якими судиться малоросійський народ». Він мав закріпити автономний статус і привілеї Гетьманщини у складі Російської імперії. Звіт було завершено вже після смерті гетьмана. Проте російський сенат відмовився його затвердити.

2. Політика «Правління гетьманського уряду». Спроба ліквідації автономного устрою Слобожанщини

- Чому «Правління гетьманського уряду» не змогло знищити автономні права Гетьманщини та козацьке самоврядування на Слобожанщині?

Після смерті Д. Апостола імператриця Анна Іванівна знову заборонила обирати гетьмана, а відання українських справ передала «Правлінню гетьманського уряду» (1734—1750 рр.). Цей уряд складався з трьох представників козацької старшини й трьох російських урядовців.

Гетьман Данило Апостол. Художник О. Мартинович

Постать в історії

Данило Апостол народився в 1654 р. на Полтавщині. Він походив зі званої козацько-старшинської родини.

Д. Апостол зажив військової слави під час Азовських походів 1695—1696 рр. У 1708 р. він разом із військом І. Мазепи приєднався до шведської армії, але вже за місяць перейшов на бік московського царя Петра І. У 1711 р. Д. Апостол брав участь у Прутському поході Петра І, а в 1722 р. очолив 10-тисячне козацьке військо в Перському поході. Під час штурму Дербента він втратив око.

Д. Апостол підтримував наказного гетьмана П. Полуботка, за що був ув'язнений. У 1726 р. його відпустили в Україну, залишивши в Москві заручником його сина. Здобувши в 1727 р. гетьманську булаву, Д. Апостол зробив усе можливе за тих умов для збереження Гетьманщини.

Д. Апостол був завзятим колекціонером і благодійником.

Словник

«Правління гетьманського уряду» — уряд, створений російською владою для управління Гетьманщиною після смерті гетьмана Д. Апостола.

«ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ»

Діяльність

Заохочення шлюбів українців
із росіянами

Російщення українського населення

Нехтування правами українського
населення

Втручання російських чиновників
у всі сфери життя України

Терор «Таємної канцелярії»

Скорочення реєстру козацького
війська

Схема

rnk.com.ua/110776

Склад «Правління
гетьманського уряду»

Зверніть увагу

Роки «Правління гетьманського уряду» проходили в умовах чергової російсько-турецької війни (1735—1739 рр.), тягар якої ліг на плечі українського народу. Російське військо перебувало на утриманні українського населення прифронтової зони. Постійні реквізиції (вилучення майна) позбавляли населення найнеобхіднішого. За підсумками війни запорозькі землі повернулися під владу Російської імперії.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110777

У своїй діяльності «Правління гетьманського уряду» мало керуватися «Рішительними пунктами». Крім того, російські урядовці були зобов'язані всіляко применшувати значення гетьманської влади й підривати довіру до неї, сприяти зближенню старшини з російськими офіцерами. Українські справи знову повернули до сенату. В Україні впорядкували збирання податків, уклали звід українського законодавства.

Для контролю над суспільством у Російській імперії була створена «Таємна канцелярія». Досить було вигукнути гасло «Слово і діло государеве» та вказати на когось, як його вважали державним злочинцем і віддавали до рук ката. Так, за підозрою в державній зраді в повному складі був заарештований Київський магістрат.

Значні зміни відбулися в устрої Слобожанщини. Ще в 1726 р. полки потрапили у відання Військової колегії. Полковниками могли призначати тільки росіян. Із 1732 р. почалися перетворення з метою ліквідації автономного самоврядування. Утворена в Сумах «Канцелярія комісії заснування слобідських полків» перебрала на себе чимало повноважень полковників. Судочинство здійснювали на основі російського законодавства. У 1734 р. було скасоване право козаків і селян на займанщину, а також жителям заборонили залишати межі Слобожанщини. Козаків-підпомічників викреслили з козацького стану.

3. Відновлення гетьманства в 1750 р. К. Розумовський

- Чи можна стверджувати, що гетьманство К. Розумовського було лише примхою царської влади? Якою бачив гетьман К. Розумовський Козацьку державу?

У 1741 р. внаслідок палацового перевороту імператорський престол посіла дочка Петра I Єлизавета. Серед оточення імператриці було чимало українців, зокрема Олексій Розумовський, що став її близьким другом і довіреною

Палацово-парковий ансамбль К. Розумовського в Батурині (Чернігівська область). Сучасний вигляд

особою. Тому населення Гетьманщини сподівалося на покращення свого становища.

Проте запроваджені зміни, що стосувалися Гетьманщини та Слобідської України, були зумовлені не лише особливими стосунками Єлизавети зі своїм оточенням. До цього спонукали й зовнішні обставини. Над Російською імперією висіла загроза війн з Османською імперією та Пруссією, а українські землі були джерелом людських і матеріальних ресурсів. Також посилювалася соціальна напруженість. У 1742 р. було відновлено Київську митрополію. Потім імператриця скасувала нововведення в Слобідській Україні.

За розпорядженням Єлизавети на Старшинській раді в Глухові обрали гетьманом брата Олексія **Кирила Розумовського (1750—1764 рр.)**. Він став останнім гетьманом козацької України.

К. Розумовський мав на меті відновити давні права України. Так, він домігся, щоб справи Гетьманщини повернули до Колегії іноземних справ, підпорядкував собі Запорозжя, а згодом Київ (проте пізніше ще за його правління місто знову опинилося під прямим імперським управлінням). Загалом К. Розумовський прагнув установити шляхетські порядки, які панували за Речі Посполитої. Усі подальші дії гетьмана сприяли перетворенню козацької старшини на шляхту. Він здобув право постійно призначати полковників і розподіляти

Кирило Розумовський. Художник Л. Токе. 1758 р.

© Навчальний фільм

rnk.com.ua/110357

Що ховає нащадок останнього гетьмана України?

❗ Зверніть увагу

Судова реформа, яку здійснювали в козацькій Україні за правління К. Розумовського, започаткувала розмежування влади на виконавчу й судову. Вищою судовою установою став Генеральний суд, у складі якого, крім двох генеральних суддів, були виборні особи (по одній від полку). Своєю чергою, полки (їх налічувалося десять) поділяли на два судові повіти, у яких створювали земський і підкоморський суди. У кожному полку також було сформовано гродський суд (для розгляду кримінальних справ), на чолі якого стояв полковник. Суддів обирала старшина. Скасовували судові повноваження Генеральної військової канцелярії. Так Гетьманщина мала перетворитися з військової на цивільну державу. Разом зі змінами в судочинстві впорядкували закони Гетьманщини (цей процес розпочався ще за Д. Апостола).

Феєрверк. Художник Г. Нарбут.
Гравюра 1917 р.

землі. К. Розумовський повернув традицію скликання старшинських рад (з'їздів), які поступово набували значення станово-представницького органу. Почалося відновлення Батурина.

Попри значний вплив Розумовських при дворі такі дії занепокоїли імператрицю. У 1754 р. з'явилася низка указів, що обмежували владу гетьмана. До К. Розумовського приставили радника-наглядача, заборонили йому самостійно призначати полковників. Гетьман був зобов'язаний постійно звітувати про прибутки й видатки Військового скарбу, а також скасувати кордони між українськими землями та Росією, мито на ввезення російських товарів, митниці.

Усі ці заходи перетворювали Україну на частину єдиного економічного простору Російської імперії. Відновити самостійні зовнішньополітичні відносини Гетьманщини К. Розумовському не дозволили.

Такі обмеження не зупинили реформаторських прагнень гетьмана. Він здійснив судову реформу, а також реформи в армії та освіті. Козацьке військо було наближене до регулярного. Так, усі козаки тепер мали однакове озброєння (рушниця, шабля, спис) та уніформу: синій мундир із червоним коміром, білі штани й різноколірні шапки. К. Розумовський удосконалив артилерію. У всіх полках створювали школи для навчання козацьких дітей. Гетьман також мав намір відкрити університети в Києві та Батурині. Передусім було оновлено Києво-Могилянську академію. Проте незабаром усі ці здобутки перекреслила імперська влада.

☑ Цікаві факти

Гравюру «Феєрверк» художник Георгій Нарбут створив у межах циклу «Українська абетка». На ній зображено палац останнього гетьмана козацької України К. Розумовського. Мистецтвознавець Федір Ернст так побачив символізм твору: «...за блискучими феєрверками балів, маскарадів та свят [гетьман] не примітив, як проморгав останні рештки української волі».

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Назвіть основні досягнення гетьманування Д. Апостола та К. Розумовського.
2. Чому реформаторська діяльність К. Розумовського була не до вподоби імперській владі?

Застосовуємо і аналізуємо

3. Поясніть, чому російський сенат відмовився затвердити звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ». Які це мало наслідки для Гетьманщини?
4. **Працюємо в парах. Метод «Кубик Блума».** Складіть запитання, які окреслюють спроби гетьманів Д. Апостола й К. Розумовського зберегти автономію та реформувати Гетьманщину.
5. **Працюємо в малих групах. Метод «Кола Венна».** Визначте спільні й відмінні риси гетьманування Д. Апостола та К. Розумовського.
6. Складіть сенкан, що характеризує політичну культуру козацької старшини XVIII ст.

Оцінюємо і створюємо

7. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і проаналізуйте, у чому проявлялося втручання російського уряду у справи Гетьманщини за часів «Правління гетьманського уряду» та які наслідки це мало. Результат роботи подайте у вигляді схеми.
8. **Працюємо в малих групах.** Дослідіть життєвий і політичний шлях Д. Апостола або К. Розумовського. Уявіть, що у вас є можливість провести інтерв'ю із цим історичним діячем. Які запитання ви б поставили? Спрогнозуйте відповіді на них. Результат роботи подайте у вигляді відеозапису інсценованого інтерв'ю.
9. **Працюємо разом. Метод «ПРЕС».** Наведіть аргументи, які доводять, що на політичну культуру та поведінку козацької старшини впливали події політичного, економічного й духовного життя.
10. **Працюємо разом.** Як ви вважаєте, чи могла Козацька держава за правління К. Розумовського закріпити своє існування? Чи дійсно гетьманування К. Розумовського було більше особистим проектом, ніж прагненням відновити козацьку автономію?
11. Канадсько-український історик О. Субтельний, характеризуючи останній період історії козацької України, зазначав: «...за К. Розумовського Гетьманщина пережила “золоту осінь” своєї автономії». Чи вважаєте ви доречною таку оцінку? Чому?

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110335

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- відновлення гетьманства, правління Д. Апостола;
- імперську політику 30—40-х рр. XVIII ст., діяльність «Правління гетьманського уряду»;
- гетьманування К. Розумовського.

Працюємо з хронологією

1727—	Гетьманування
1734 рр.	Д. Апостола
1734 р.	Заснування Нової (Підпільненської) Січі
1734—	Діяльність «Правління
1750 рр.	гетьманського уряду»
1750—	Гетьманування
1764 рр.	К. Розумовського

§ 33. Нищення Козацької держави, козацького устрою Слобідської України та Запорозької Січі. Доля запорожців

Тестові завдання
rnk.com.ua/109609

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яку політику проводила Російська імперія щодо Лівобережної Гетьманщини в першій половині XVIII ст.?
2. Унаслідок яких подій виникла Нова (Підпільненська) Січ?
3. Яку роль відігравала Запорозька Січ у подіях української історії?
4. Назвіть найбільші виступи проти російського панування на Лівобережжі та Слобожанщині в першій половині XVIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- якими були причини й перебіг процесу ліквідації гетьманства та залишків автономії Гетьманщини і Слобідської України;
- про розвиток Січі й півдня України в другій половині XVIII ст.;
- чому імперська влада ліквідувала Запорозьку Січ і Кримський ханат;
- як склалася доля запорожців після ліквідації Січі.

1. Остаточна ліквідація гетьманства. Діяльність П. Рум'янцева на Лівобережній Україні

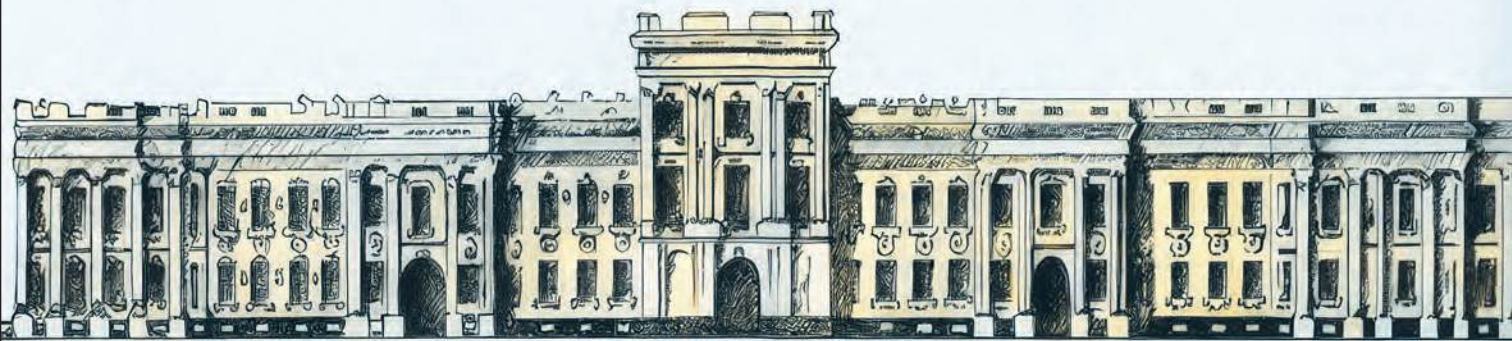
- Які внутрішні й зовнішні чинники сприяли остаточній ліквідації гетьманства? Чому ліквідація Гетьманщини й козацького устрою відбулася без опору з боку козацької старшини?

У 1761 р. після смерті імператриці Єлизавети Петрівни на престол зійшов її племінник Петро III. Проте через декілька місяців він був убитий унаслідок змови. Імператрицею стала його дружина Катерина II. Гетьман К. Розумовський виконував не останню роль у заколоті, проте це не вплинуло на рішення нової правительки ліквідувати автономію Гетьманщини.

Формальним приводом для скасування Гетьманщини стали два звернення до Катерини II, надіслані в 1763 р. гетьманом К. Розумовським і представниками козацької старшини. У них йшлося про відновлення давніх прав України (про самостійні судову й фінансову системи, втрачені землі тощо) та офіційне визнання спадковості гетьманської посади за нащадками роду Розумовських.

В імператорському дворі це сприйняли як намір відокремитися від Росії. Під тиском Катерини II К. Розумовський був змушений зректися булави. У 1764 р. вийшов імперський указ про ліквідацію гетьманської влади в Україні. У наступні роки К. Розумовський жив у російській столиці або за кордоном. Лише наприкінці життя він повернувся до Батурина.

Для управління землями колишньої Гетьманщини було створено Другу Малоросійську

Будівля Малоросійської колегії у Глухові. Реконструкція

колегію (1764—1786 рр.), яку очолив Петро Рум'янцев. Колегія складалася з чотирьох російських чиновників і чотирьох генеральних старшин. Її основне завдання полягало в ліквідації українських державних установ та утворенні замість них російських. Протягом декількох років колегія підпорядковувала собі всі центральні органи Гетьманщини.

Першим кроком нового генерал-губернатора було проведення загальної ревізії земельної власності (Генеральний, або Рум'янцевський, опис). Було переглянуто й упорядковано податки. Натуральні повинності замінили значним грошовим податком.

Масштабні заходи П. Рум'янцева загальмувала чергова російсько-турецька війна 1768—1774 рр.

2. Скасування козацького устрою на Слобожанщині та залишків автономії Гетьманщини

- Чому російська влада нищила козацький устрій? Яких заходів вона вжила для ліквідації козацького устрою на Слобожанщині та залишків автономного устрою Гетьманщини?

У **1765 р.** Катерина II видала указ про скасування полкового устрою та створення Слобідсько-Української губернії. Замість п'яти козацьких полків було сформовано п'ять гусарських. Місцеве козацтво позбавили прав і привілеїв та перетворили на «військових обивателів». У 1780 р. замість Слобідсько-Української губернії утворили Харківське намісництво.

У **1781 р.** було скасовано полковий адміністративно-територіальний поділ, а Гетьманщина перетворилася на Малоросійське генерал-губернаторство у складі трьох губерній — Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської. У губернських центрах і повітових містах виникали російські адміністративні й судові установи.

Поряд з адміністративно-територіальними змінами імперський уряд переймався проблемою втечі українських селян. У **1783 р.** вийшов указ про остаточне **прикріплення селян** до місць їхнього проживання. Так було узаконене кріпосне право на Лівобережжі та Слобожанщині.

Того ж року замість козацьких і компанійських полків почали формувати полки російської армії. Термін служби становив шість років.

Представники українських родів, які стали російськими дворянами на службі імперії:

- 1) Кирило Розумовський;
- 2) Олександр Безбородько;
- 3) Петро Завадовський

А:Я Словник

Паланки — адміністративно-територіальні одиниці, на які поділяли землі «вольностей» Війська Запорозького.

✓ Цікаві факти

Проти запровадження кріпацтва наважився виступити нащадок давнього старшинського роду з Полтавщини Василь Капніст. Його твір «Ода на рабство» (1783 р.) засуджував політику імператриці Катерини II. Деякі історики вважають, що цей твір був і протестом проти ліквідації автономних прав Гетьманщини.

Козацька старшина отримувала російські офіцерські звання, а козаків перетворювали на державних селян.

Таким чином, було остаточно ліквідовано Українську козацьку державу. Козацькі прапори, гармати, печатки вивезли до Санкт-Петербурга. Адміністративно-територіальний устрій, судову систему, соціальний склад на українських землях увідповіднили з регіонами Російської імперії.

Окремим чинником колонізації України було залучення козацької старшини в загальноросійську систему станового поділу суспільства. У **1785 р.** Катерина II видала **Жалувану грамоту дворянству**, якою українську старшину зрівняли в правах із російським дворянством. На перший погляд, це створювало додаткові можливості для українців здобути підвищення на службі. Проте страждала українська ідентичність, українство втрачало свою еліту та провідників. Козацькі роди, які отримали російське дворянство, швидко зросійшилися (Розумовські, Безбородьки, Кочубеї та інші). Їхні нащадки стали імперськими міністрами, дипломатами, полководцями тощо та служили імперії.

3. Обмеження російським урядом «вольностей» Запорозжя

► Чим Нова (Підпільненська) Січ відрізнялася від попередніх?

Навколо Січі були розташовані землі («вольності») Війська Запорозького. У цей час Запорозжя поділяли на адміністративно-територіальні округи — **паланки**. У 30—40-х рр. XVIII ст. їх налічувалося не більше п'яти. Пізніше їхня кількість зросла до восьми: Кодацька, Бугогардівська, Інгульська, Протовчанська, Орільська, Самарська, Кальміуська, Прогноївська паланки.

Центром паланки була укріплена слобода, де стояв гарнізон, розміщувалися полковник і старшина. Паланкова старшина зосереджувала у своїх руках військову, фінансову, судову та адміністративну владу.

❗ Зверніть увагу

До складу запорозького козацтва приймали всіх, хто шукав порятунку від закріпачення або інших соціальних негараздів. У 60-х рр. XVIII ст. населення Запорозжя налічувало 100 тис. козаків. Нова (Підпільненська) Січ проіснувала 41 рік (із 1734 до 1775 р.).

Адміністративним центром Запорозжя була Січ. На Січі військовими й одночасно господарськими одиницями були 38 куренів, до яких приписували всіх козаків. Владу, як і раніше, обирали козаки на радах, перед якими вона й мала звітувати. У другій половині XVIII ст. роль січових рад зменшилася, натомість посилилася роль старшини.

Нова (Підпільненська) Січ значно відрізнялася від Війська Запорозького попередніх часів. Козацька старшина перетворилася на заможних землевласників. Замість воєнних походів основою діяльності козаків став розвиток господарства. Воно базувалося на засадах, які нагадували фермерське господарство. Однак разом із тим виникли нові труднощі.

На Запорозжжі розпочалися повстання незаможних козаків і зворотні хвилі втікачів. Вони переселялися на засновані російським урядом слободи. Це руйнувало зсередини всю соціальну систему Нової Січі. Одночасно із цим козацька старшина не могла власними силами

Фортеця «Домаха-Кальміус». Діорама (фрагмент). Донецький краєзнавчий музей

- Опишіть, який вигляд мали поселення запорозьких козаків. Що було основою господарської діяльності запорозжців?

👤 Постать в історії

Петро Калнишевський походив із давнього козацько-старшинського роду. Кошовим отаманом його обирали десять років поспіль. Він був хоробрим воїном і досвідченим полководцем, відзначився в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. П. Калнишевський докладав чималих зусиль, щоб уникнути залежності Січі від російської влади, опікувався культурним розвитком українських земель. Його коштом було збудовано п'ять церков і соборів. Після зруйнування імперськими військами Нової Січі П. Калнишевський був заарештований і за наказом Катерини II засланий до в'язниці Соловецького монастиря. Він провів понад 27 років в ув'язненні (із яких 16 років в умовах окремої камери), втратив зір та помер у віці 112 років.

Петро Калнишевський. Невідомий художник

Козацький прикордонний укріплений пост «Кам'яний Шанець». Віртуальна реконструкція

❗ Зверніть увагу

На Січі землю вважали загальновійськовою власністю. Кожен козак, який володів певним майном і був спроможний вести власне господарство, міг отримати її від коша у власність і заснувати власний зимівник (хутір). Козак мав право його продати, віддати в заставу, подарувати тощо. Однак козацька старшина самочинно привласнювала пасовища, рибальські й мисливські угіддя. Вона встановила звичай збирати із шинкарів і ремісників двічі на рік «подарунок» на свою користь.

☑ Цікаві факти

Російська влада визнавала вагому роль українського козацтва в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст. Лише в 1771 р. 1 тис. запорожців було представлено до нагороди срібними медалями. Кошовий отаман П. Калнишевський був нагороджений золотою медаллю з діамантами особисто імператрицею Катериною II. Ще 17 старшин також були нагороджені золотими медалями. У 1773 р. П. Калнишевському надали звання генерал-лейтенанта російської армії. Отже, він мав один із найвищих військових чинів тогочасної російської армії.

швидко колонізувати всі землі Запорозжя. Небезпеку цього добре розумів останній кошовий отаман Війська Запорозького низового **Петро Калнишевський**.

Усіх селян-утікачів, що прибували до Січі, перестали записувати до козацького реєстру. Їх розселяли слободами на вільних землях, «щоб сторонні не мали можливості влазити до тих місць». За час свого перебування на посаді П. Калнишевський заснував на землях Запорозжя 45 нових сіл, 4 тис. хуторів, населення яких до 1775 р. налічувало близько 55 тис. осіб. Однак для того щоб перешкодити намірам імперського уряду, цього було недостатньо.

У середині XVIII ст. російський уряд розпочав заселення північних і північно-східних околиць Запорозжя військовими поселенцями. Це відрізало «вольності» від Правобережжя та Гетьманщини й перешкоджало втечам сюди селянства.

У 1752 р. у північно-східній частині Запорозжя було створено Нову Сербію, а наступного року на північно-східному кордоні володінь Січі — Слов'яносербію. Ці землі заселяли втікачі від османського ярма — серби, угорці, молдаване, греки, болгари. У 60-х рр. XVIII ст. смугу запорозьких земель вилучили для Новоросійської губернії, а ще через десять років — для будівництва Дніпровської лінії укріплень. На заперечення запорожців уряд Російської імперії не зважав.

4. Участь українських козаків у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст.

► Яку роль відіграли запорожці в російсько-турецьких війнах 1768—1774 і 1787—1791 рр.? Які військові операції були найуспішнішими для козацтва?

Напередодні **російсько-турецької війни 1768—1774 рр.**, коли питання про ліквідацію Січі було вирішене, Катерина II, закликаючи запорожців до участі у війні, цинічно запевняла: «Ми вважаємо [запорожців] найзичливішими

Штурм Хаджибея. Художник П. Пархет.
1954 р.

нашими підданими і за першої нагоди Височайшу нашу милість всьому нашому вірному Війську Запорозькому низовому вчинимо». У війні запорожці активно воювали на боці Росії. У 1774 р. був підписаний Кючук-Кайнарджийський мирний договір, за яким до Росії відходили землі між Дніпром і Південним Бугом, місто Керч, проголошувалася незалежність Кримського ханату.

Знову про запорожців згадали під час війни **1787—1791 рр.** У бойових діях брало участь **Чорноморське козацьке військо**. Особливо вдало козацькі полки діяли в обороні Кінбурна, облозі та захопленні Очакова. Потім шість полків козаків-чорноморців заволоділи Хаджибеем (майбутнє місто Одеса). Значним був їхній внесок під час взяття головної фортеці Османської імперії на Дунаї — Ізмаїл.

Козаки знищили турецький флот на Дунаї, що дало змогу здійснювати штурм міста з усіх боків. Згідно з мирним договором, підписаним у Яссах, кордоном між Османською та Російською імперіями ставала річка Дністер.

Сподіваючись на подяку, козаки-чорноморці прагнули відродити колишні козацькі «вольності» в межиріччі Дністра й Південного Бугу. Натомість козаків вирішили відправити якнайдалі з України. Їм дозволили оселитися на Таманському півострові в межиріччі Кубані та Дону.

Корогва
Чорноморського
козацького
війська

❑ Цікаві факти

До запорозького війська у складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. належало 7,5 тис. кінних і 5,8 тис. піших козаків. Під час бойових дій запорожці перешкодили прориву 100-тисячної турецької армії в глибоку Україну. Вони раптово атакували очаківську флотилію Османської імперії у складі 20 кораблів, які намагалися піднятися Дніпром. Козаки захопили три кораблі й примусили турецькі війська відступити. Пізніше 3-тисячний загін запорожців розгромив значні сили Османської імперії під Очаковом. Важливим був успіх козацького флоту з 19 чайок, який у дельті Дунаю розгромив турецький флот. Запорожці уславилися під час штурму Бендер, у рейдах на Тульчу, Ісакчу тощо.

Зруйнування Січі російськими військами.

Художник С. Чайка. 2001 р.

- Які чинники вплинули на рішення старшини здати Січ без бою?

❗ Зверніть увагу

Ліквідувати Січ було доручено російському генералу Петру Текелію. 25 травня його військо вирушило із фортеці Святої Єлизавети (тепер місто Кропивницький), аби зайняти запорозькі землі на правому березі Дніпра. 7 червня з Кременчука виступило військо князя Олександра Прозоровського для захоплення Лівобережжя. В операції взяли участь 40 тис. осіб. Не зустрівши опору, П. Текелій на світанку 5 червня підійшов до Січі. Запорозьку варту схопили без галасу й заблокували всі вулиці Січі. Однак кошовий отаман П. Калнишевський, старшина та понад 3 тис. запорожців встигли зачинитися у внутрішньому коші. Після тривалого обговорення козаки врешті-решт вийшли назустріч російським військам. Запорозька Січ припинила існування.

© Навчальний фільм

rnk.com.ua/110358

Справжня історія українського півдня

5. Ліквідація Запорозької Січі. Доля запорожців

- Якими були причини та наслідки ліквідації Запорозької Січі? Як склалася подальша доля запорожців?

Остаточна ліквідація Січі була для імперського уряду лише справою часу. Відповідна нагода виникла після успішного завершення російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Після проголошення незалежності Кримського ханату від Османської імперії над ним було встановлено російський протекторат. Відтепер зникла загроза нападів татар, для захисту від яких імперії й були потрібні запорозькі козаки.

Наприкінці травня **1775 р.** російські війська вступили на Запорожжя та рушили на Січ. Козакам зачитали указ імператриці Катерини II про ліквідацію Січі. Ніхто не чекав на такий розвиток подій, тому на Запорожжі тоді перебувало дуже мало козаків. Вони були обурені, але розуміли марність опору. Після останньої козацької ради на Січі гарнізон із 2 тис. козаків вимушено підкорився та склав зброю. Інші російські війська також без бою захопили паланкові центри. Вищу січову старшину заарештували й віддали до суду. Запорожжя приєднали до складу Новоросійської та Азовської губерній. Тут одразу були запроваджені російські порядки й органи влади. Землі роздали імперським чиновникам.

Після ліквідації Січі запорожців почали записувати до селянського й міщанського

станів, старшина зазнала переслідувань. Близько 5 тис. запорожців подалися на землі за Дунаєм, що були під владою Османської імперії. Там вони заклали **Задунайську Січ**, що проіснувала до 1828 р. Кількість задунайців швидко зростала. На цих землях уже мешкали козаки зі Слобожанщини, Дону та Кубані, які не бажали коритися царській владі й перейшли в підданство султана ще в 1741 р. За прізвищем їхнього провідника Ігната Некраса (Ігнатія Некрасова) за ними закріпилася назва «некрасівці». Їх вирізняло те, що вони були **старовірами**.

Запорожці не змогли порозумітися з некрасівцями. У суперечках за найкращі рибальські місця між ними часто спалахували збройні зіткнення, які переросли у тривалу війну. Зрештою запорожці взяли гору. Уряд Османської імперії в ці конфлікти не втручався.

Внутрішній устрій Задунайської Січі був такий самий, як і на Запорожжі. Військова рада як найвищий орган влади обирала старшину — кошового отамана, військового суддю, писаря, осавула. У військовій раді могли брати участь усі козаки. Козаки займалися рибальством, мисливством, скотарством і хліборобством. На Січі існували січова школа й бібліотека, де зберігали літературу духовного та історичного змісту. На землі задунайців часто тікали селяни й козаки з України, які не бажали жити під імперським гнобленням.

Імперський уряд спочатку силою намагався стримати переселення козацтва на Дунай. Колишнім козакам було розіслано заклики прибути в Херсон для створення військових загонів. Проте зібралося лише близько 1 тис. козаків. Із них у 1783 р. утворили **Військо вірних козаків**. Під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр. його перейменували на **Чорноморське козацьке військо** та дозволили йому оселитися на землях між Південним Бугом і Дністром. Після закінчення війни в **1792 р.** Чорноморське козацьке військо переселили на Кубань, а в **1860 р.** воно дістало назву **Кубанського козацького війська**.

АЯ Словник

Старовіри (розкольники) — релігійно-суспільний рух, що виник у середині XVII ст. в Московському царстві як реакція на церковні реформи патріарха Никона.

Цікаві факти

У 1785 р. внаслідок конфлікту з некрасівцями частина задунайців (7 тис. осіб) переселилася в місцевість Сеймени в Сілістрії. Решта задунайців (близько 8 тис. осіб) на заклик австрійського імператора Йосифа II осіла на території Банату на березі Тиси (зараз це територія Сербії). Там вони несли прикордонну службу між володіннями австрійських Габсбургів та Османською імперією. Однак через жорсткий контроль австрійських урядовців вони повернулися у володіння султана. Навесні 1813 р. козаки перенесли місце розташування Січі в місцевість Катирлез (Катирлезька Січ).

Козаки-чорноморці. Художник Г. Г. Гейслер. 1807 р.

6. Ханська Україна (Ганщина) у XVIII ст.

- Чому Османська імперія активно підтримувала переселення козаків на свої території, надаючи їм привілеї?

Після укладення Карловицького миру кордон між Річчю Посполитою та Османською імперією в Буго-Дністровському межиріччі пройшов річками Кодима і Мокрий Ягорлик.

Зміна кордонів супроводжувалася ліквідацією козацького устрою на землях, що відійшли до Речі Посполитої. Цим активно користувалася влада Османської імперії. Вона заохочувала козаків переселятися у свої володіння всілякими привілеями. Так, для переселенців скасовували повинності на десять років.

У 1695—1712 рр. ханськими поселеннями на Дністрі управляв гетьман Петро Іваненко. Його резиденція була розташована на правому березі Дністра в містечку Дубоссари (зараз територія Молдови).

Поразка виступів козаків під проводом І. Мазепи й П. Орлика призвела до нової хвилі переселення козаків у Ханську Україну. Хоча цю назву після Карловицького миру використовували лише неформально, тому що султан зобов'язався більше не втручатися в українські справи. Відтоді намісник хана взяв титул «гетьман дубоссарський». На середину XVIII ст. козацьку старшину перестали призначати на цю посаду. Ханська адміністрація найчастіше віддавала її на відкуп вірменським купцям.

У 1765 р. почалося правління останнього очільника Ханської України **Якуб-аги**. Він походив із татар-ліпок (переселенців із Литви), був дипломатом Кримського ханату. Якуб-ага змінив титул, який йому дістався, на «гетьмана і воєводу подністровського й коменданта кордону українського». Титул свідчив і про розширення його володінь. Свою резиденцію він розмістив у місті Балта, яке стало важливим центром торгівлі на стику кордонів Речі Посполитої, Османської і Російської імперій. Тут двічі на рік проводили великі ярмарки з продажу худоби та східних товарів. На цих ярмарках європейські купці скуповували табуни коней для європейських армій.

У відносно мирні 40-ві — 50-ті рр. XVIII ст. християнські «ханські слободи» активно будували на південному березі річки Кодими аж до впадіння її в Південний Буг.

Якуб-ага мав план розбудови козацьких поселень на річці Синюха на місці сучасного Первомайська Миколаївської області. Ці поселення мали укріпити прикордоння Кримського ханату. Проте російсько-турецька війна 1768—1774 рр. знищила Ханську Україну.

Після початку війни Якуб-ага перейшов на службу до Російської імперії та відіграв важливу роль у підкоренні буджацьких і едісанських ногайців. У відповідь на перехід на бік Росії татарський хан Каплан Герай зруйнував «ханські слободи», а населення забрав у ясир. Однак запорозькі козаки змогли відбити полонених у татар.

❑ Цікаві факти

Якуб-ага за російської влади став Яковом Рудзевичем і чимало зробив для підкорення Росією півдня України. За це весь рід Рудзевичів мав особливі привілеї. Син Я. Рудзевича Олександр став офіцером російської армії, а дочок Катерину і Єлизавету виховували при дворі імператриці Катерини II. Згодом вони вийшли заміж за російських вельмож.

Ринок у Балті (Одещина). Художник Ю. Брандт. 1885 р.

У 1777 р. хан Шагін Герай спробував відновити владу Бахчисарая над Балтою і Дубосарами. Проте там діяла османська влада. Османи зберігали контроль над цими теренами лише до наступної російсько-турецької війни.

За умовами Ясського мирного договору 1791 р. колишня Ханська Україна перейшла до складу Російської імперії.

7. Кримський ханат у XVIII ст. Ліквідація Кримського ханату

► Чому історія Кримського ханату під зверхністю Російської імперії виявилася короткою?

Остаточню долю держави кримських татар було вирішено за результатами російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Згідно з **Кючук-Кайнарджийським мирним договором** Кримський ханат проголосив незалежність від Османської імперії, але опинився під контролем Російської імперії. У 1776 р. кримськотатарський уряд спробував відмовитися від російської підтримки. Відповіддю на це стало введення на територію ханату 25-тисячного російського війська. Новим ханом проголосили прихильного до Росії **Шагіна Герая**.

За наказом імператриці Катерини II із Криму було силою виселено все християнське населення (31 тис. вірмен і греків). Їх відвезли до Азовської губернії під приводом захисту

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110778

▮ Працюємо з джерелом

З указу Катерини II про приєднання Кримського півострова до Російської імперії (1783 р.)

Перетворення Криму на вільну й незалежну область не принесло спокою для Росії, а додало їй нових турбот зі значними витратами. Досвід часу з 1774 р. показав, що незалежність мало притаманна татарським народам. І для того щоб зберегти її, нам потрібно... виснажувати свої війська важким рухом, здійснюючи такі витрати, як за часів війни. Така морока з кримською незалежністю спричинила понад 7 млн надзвичайних витрат. Беручи до відома всі ці обставини, ми вирішили... зробити в майбутньому Кримський півострів не кублом розбійників і бунтівників, а територією Російської держави. [55]

► Яким був офіційний привід для ліквідації Кримського ханату?

Шагін Герай. Гравюра XVIII ст.

© Навчальний фільм

rnk.com.ua/110359

Ліквідація Кримського ханату

від засилля мусульман. Слід зазначити, що греки й вірмени становили майже все торговельно-ремісничє населення півострова та були основними платниками податків до скарбниці хана.

У 1783 р. Російська імперія дедалі більше поширювала контроль над Кримським півостровом. Останній хан Шагін Герай був змушений зректися влади й виїхати до Османської імперії. Заволодівши Кримом, Катерина II почала відбирати родючі землі в місцевого населення та дарувала їх дворянам і чиновникам. Кримських татар витісняли на гірші землі. Як наслідок, за наступне століття населення Кримського півострова скоротилося з 500 тис. до 200 тис. осіб, причому більшість становили переселенці.

Того самого року російські війська оточили та знищили ногайських татар, яким начебто дозволили оселитися в степах біля Волги. Із 60 тис. сімей, раніше переселених на Кубань, під російською владою залишилося тільки 3 тис. осіб.

8. Південь України. Колонізаторська політика Російської імперії

- Чому південь України став привабливою територією для колонізації та які зміни це спричинило?

Унаслідок перемог Росії у війнах з Османською імперією, ліквідації Запорозької Січі і Кримського ханату утворився масив земель, які Російська імперія почала активно колонізувати.

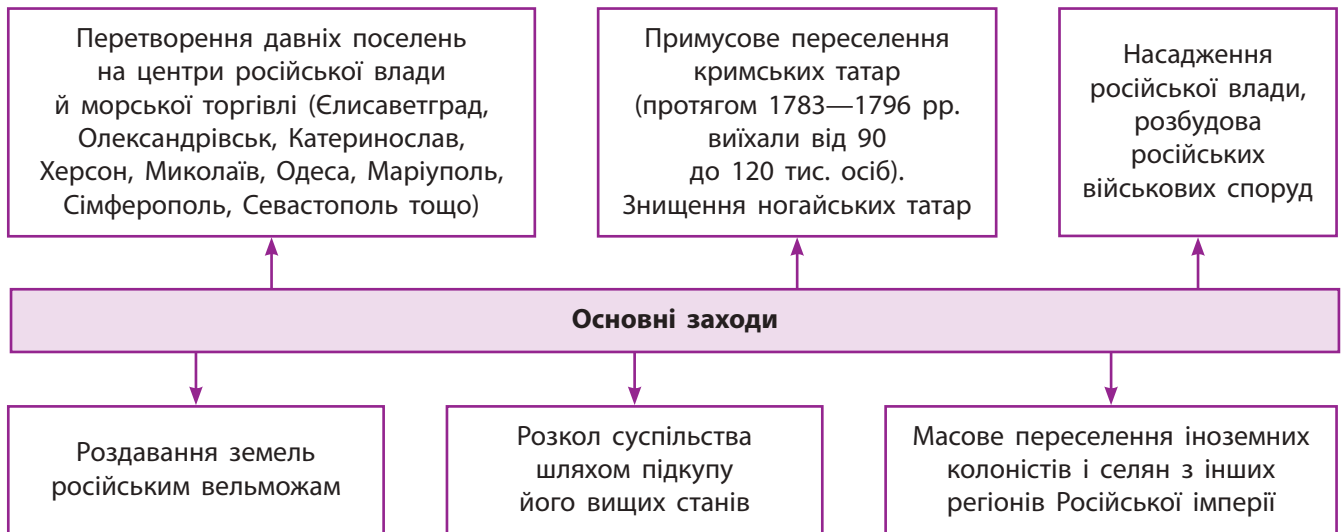
Нові землі роздавали російським дворянам. Вони мали заселити кожен наділ 25 селянськими господарствами. Щоб заохотити селян до переселення, дворяни скоротили панщину до двох днів на тиждень (замість чотирьох-п'яти). Основну частину переселених селян становили українці з Правобережжя. На нових землях оселялися німці, молдавани та представники інших народів, яких російський уряд залучав як колоністів.

У XVIII ст. на півдні України з'явилося чимало нових міст. Їх виникнення було зумовлене

Кримські татари. Літографія 1862 р.

КОЛОНІЗАТОРСЬКА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

потребами оборони, заселення та господарського освоєння південних степових просторів. Нові міста виростали переважно на місці фортець, зокрема, Єлисаветград (зараз Кропивницький), Новомиргород, Архангелогород (зараз селище Новоархангельськ). Розпочалося будівництво Дніпровської оборонної лінії. На основі її укріплення виникло кілька міст, як-от Олександрівськ (зараз Запоріжжя). На місці козацької слободи Половиці розгорнули будівництво Катеринослава (зараз Дніпро).

До кінця століття на півдні України налічувалося близько 30 міст. Із часом вони стали провідними економічними центрами Російської імперії. На території Азовської та Новоросійської губерній українці становили понад 2/3 населення.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний поділ земель Нової (Підпільненської) Січі.
2. Яка доля спіткала козацьку старшину і запорожців після ліквідації Гетьманщини та Запорозької Січі?

Цікаві факти

На узбережжі Чорного й Азовського морів розбудовували великі міста-порти. У 1778 р. біля гирла Дніпра було засновано Херсон, а в 1789 р. в гирлі річки Інгул — Миколаїв. У 1795 р. на місці турецької фортеці Хаджибей (Єні-Дунья) розпочалося будівництво Одеси. На Азовському морі було засновано великий порт Маріуполь на місці козацької фортеці Кальміус (відома ще з XVI ст.). На місці кримськотатарських поселень Ахтіар, Акмесджит і Кезлев постала низка важливих міст Кримського півострова: Севастополь, Сімферополь, Євпаторія.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- знищення Української козацької держави, козацького устрою на Слобожанщині, Запорозжі й Ганщині.
- причини ліквідації Кримського ханату.

Працюємо з хронологією

- 1764—1786 рр.** • Діяльність Другої Малоросійської колегії
- 1765 р.** • Скасування полкового устрою та створення Слобідсько-Української губернії
- 1768—1774, 1787—1791 рр.** • Російсько-турецькі війни
- 1775 р.** • Ліквідація Запорозької Січі
- 1781 р.** • Скасування полкового устрою на території Гетьманщини
- 1783 р.** • Закріпачення селян Лівобережної України; ліквідація козацьких і компанійських полків, перетворення їх на регулярні частини російської армії
- 1783 р.** • Ліквідація Кримського ханату

Пам'ятна монета України на честь заснування міста Миколаїв. 2009 р.

Застосовуємо і аналізуємо

- Простежте за картою атласу основні зміни адміністративно-територіального устрою України в другій половині XVIII ст., розподіл українських земель між Російською та Австрійською імперіями.
- Працюємо в малих групах.** Створіть ментальну карту, що розкриває результати та наслідки російсько-турецьких війн XVIII ст. для України.
- Працюємо в малих групах.** Обговоріть і визначте, як відбувалося господарське освоєння земель Запорожжя впродовж другої половини XVIII ст. Чи могли січовики забезпечити колонізацію півдня України в інтересах Російської імперії?
- Працюємо в парах.** Метод «Кубик Блума». Складіть запитання до теми «Доля кримських татар у другій половині XVIII ст.».
- Створіть історичний постер, на якому відобразіть процес колонізації півдня України.

Оцінюємо і створюємо

- Працюємо разом.** Поміркуйте, чи могла козацька старшина протидіяти ліквідації гетьманської влади та Запорозької Січі. Наведіть аргументи, що підтверджують вашу думку.
- Працюємо в парах.** Складіть хронологію подій життя П. Калнишевського. Підкресліть ключові моменти його боротьби за козацьку автономію. Висловіть аргументовану думку, чи можна його політичний шлях вважати успішним.
- Працюємо разом.** Обговоріть запитання та сформулюйте спільну аргументовану думку.
 - Чому після подій 1775 р. Запорозька Січ уже не змогла відновитися в попередньому вигляді?
 - Чи була ліквідація Гетьманщини неминуchoю?
 - Які наслідки ліквідації Гетьманщини стали трагічними для України?

§ 34. Українські землі у складі Речі Посполитої. Опришківський рух. Гайдамацькі повстання. Коліївщина

Тестові завдання
rnk.com.ua/109610

1. Соціально-політичне та економічне становище Правобережної України. Повстання гайдамаків

- 1. Якими були передумови розгортання національно-визвольної боротьби на Правобережжі? 2. Які соціальні верстви долучалися до гайдамацького руху? Які цілі вони мали?

Річ Посполита повернула собі Правобережжя наприкінці XVII ст., але відновити тут свою владу змогла лише в 1714 р. Українські землі знову були розподілені між магнатськими родинами. Їм належало 80 % земель Правобережжя (роди Любомирських, Потоцьких, Чарторийських, Жевуських та інші). Щоб відродити життя на цих землях, магнати роздавали селянам земельні наділи та звільняли їх від усіх повинностей терміном на 15—20 років. Завдяки цим заходам Правобережну Україну швидко наповнювали переселенці з Галичини, Лівобережжя та інших районів. Проте після закінчення зазначеного терміну вимоги до селян зростали, поверталось кріпацтво. Панщина сягала п'яти-шести днів на тиждень. До соціального гноблення додавалися утиски на релігійному ґрунті.

Назрівав широкий народний опір. Невдоволені селяни приєднувалися до розбійницьких ватаг, що діяли на Правобережжі. Учасників руху називали **гайдамаками**. Їхня кількість зростала.

Перше велике гайдамацьке повстання спалахнуло в **1734 р.** на тлі боротьби навколо обрання короля в Речі Посполитій.

Сотник надвірного (особистого) війська польського князя Єжі Любомирського на ім'я **Верлан** утік зі служби та оголосив повстання проти панів. Зібравши загін, він рушив у похід

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як складалася доля Правобережної Гетьманщини в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.?
2. Що таке «національно-визвольна боротьба»?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- яким було соціально-політичне та економічне становище Правобережної України у XVIII ст.;
- про причини широкого народного руху на Правобережній Україні в середині XVIII ст.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110336

Із листа шляхтича з Летичева про організацію гайдамаками своїх нападів

АЯ Словник

Гайдамаки (від османсько-турецького слова, що в перекладі означає «нападати») — селяни-втікачі, вигнанці-запорожці, кримські й ногайські татари, що об'єднувалися у ватаги (купи) і займалися степовим розбоєм («козацьким промислом»). Уперше назву «гайдамацьке гультяйство» було вжито в універсалі командира польських військ у 1717 р. Згодом гайдамаками почали називати учасників українського національно-визвольного руху.

Гайдамаки під Уманню. Художник І. Бурячок

А:Я Словник

Барська конфедерація — військово-політичний союз польської шляхти, налаштованої проти політики короля Станіслава Понятовського та невдоволеної політичним втручанням Російської імперії у внутрішні справи Речі Посполитої.

Карта
rnk.com.ua/110337
Коліївщина 1768—1769 рр.

Цікаві факти

Вчені досі сперечаються про походження назви «Коліївщина». Одні стверджують, що вона бере початок від слів «колоти», «кіл». За іншою версією, назва повстання походить від назви надвірних козаків «колій», «коліївці» (у перекладі з польської мови — «черговий»), служба яких була «колійною» (тобто почерговою).

Брацлавщиною та Галичиною, руйнуючи маєтки шляхти, суди й канцелярії, розсилав універсали начебто від імені російської імператриці Анни Іванівни, подекуди запроваджував козацькі порядки. Найбільшим успіхом Верлана було здобуття Вінниці. Проте під тиском російських і польських військ Верлан був змушений утекти до Молдавського князівства.

Новий спалах гайдамацького руху відбувся навесні 1750 р. За своїм розмахом він перевершив попередній. Завдяки успішним діям повстанців Брацлавщина, Київщина, Волинь, Поділля були звільнені від шляхетського панування.

Розуміючи, що події набирають негативних для Росії наслідків, імперський уряд увів свої війська та жорстоко приборкав повстання. Проте остаточно гайдамацький рух придушити не вдалося.

2. Коліївщина

- 1. Чим Коліївщина відрізнялася від попередніх повстань гайдамаків? 2. Чим була зумовлена жорстокість повстанців — учасників Коліївщини?

У 60-х рр. XVIII ст. на Правобережжі продовжували діяти загони гайдамаків. Польська шляхта розділилася на прихильників і противників короля Станіслава Понятовського, який намагався провести реформи. Однак за сприяння Росії різко загострилися відносини між православними, з одного боку, та католиками й греко-католиками — з іншого. Скориставшись спровокованою ситуацією, на початку 1768 р. Росія нав'язала Речі Посполитій угоду про зрівняння православних і протестантів у політичних правах із католиками. У відповідь того самого року в місті Бар було утворене військово-політичне об'єднання під назвою Конфедерація шляхти — **Барська конфедерація**. Вона вимагала усунення короля та виступала за збереження давніх шляхетських привілеїв і порядків. Король не мав достатньо сил, щоб придушити рух, і був змушений шукати підтримки в Росії. На Правобережжя

Учасники Барської конфедерації моляться перед битвою. Художник А. Гротгер

ступили російські війська, що розпочали бойові дії проти Барської конфедерації.

Учасники Барської конфедерації вдавалися до насильства. Влада була хиткою. Селяни потерпали від постоїв коронних військ. Це стало поштовхом до повстання, що увійшло в історію як **Коліївщина**. Вона відрізнялася від попередніх повстань гайдамаків. Вістря боротьби було спрямоване проти польського панування, католицької церкви, утисків орендарів і соціального гноблення з боку шляхти. Метою боротьби проголошували створення порядків, де не було б «панів і підданих, а всі користувалися б козацькими вольностями». Правителі Речі Посполитої, Російської та Османської імперій сприйняли виступ як «бунт черні» і доклали зусиль для його придушення.

Повстання очолив **Максим Залізняк**. Виступи охопили Київське, Брацлавське, південь

Цікаві факти

Дії гайдамаків стали приводом до російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Османська імперія сприйняла введення російських військ на Правобережжя для придушення Барської конфедерації як порушення попередніх мирних угод. До того ж керівництво об'єднання уклало угоду з Османською імперією про підтримку. Гайдамаки, яких турецька влада вважала орієнтованими на Росію, здійснили напад на місто Балта, що було під владою кримського хана. Османська імперія оголосила війну Росії, яка теж шукала приводу, щоб розпочати боротьбу за узбережжя Чорного моря.

Працюємо з джерелом

3 «універсалу» повсталих до селянства західної частини України (1768 р.)

Уже ваш час настає, коронні громадяни, [час] визволення з неволі й звільнення від ярма і тягарів, які досі ви терпіли від своїх безпосередніх панів. Глянув Бог із високого неба на вашу долю, послав вам захисників, які помстяться за ваші кривди. Отже, прибувайте на допомогу тим, які хочуть вас зробити вільними, зберегти й залишити ваші права і свободи. Зараз настав час жадати від ваших наставників розплати за всі ваші кривди, побої, убивства, торттури, а також за нечуване здирство, які ви досі зазнавали від ваших панів. Посилаємо вам провідників, яким треба довіряти та за якими треба йти зі зброєю, яку хто має. Залишайте хати, дружин своїх, коханих дітей, не пошкодуєте, бо незабаром побачите, що Бог послав нам із вами, правовірним, перемогу, і будете вільними панами, коли знищите це гадюче кодро... Ми раніше застерігали вас, але ви не вірили, тепер можете вірити, коли ваші побратими почали щасливо визволятися з неволі й від цього ярма в Україні та на Поділлі. [57]

- 1. До чого закликав населення цей документ? 2. Чим аргументували свої дії повстали?

Максим Залізняк.
Невідомий художник.
Кінець XVIII ст.

Іван Гонта (фрагмент).
Художник С. Васильківський.
Початок XX ст.

Олекса Довбуш.
Невідомий художник

Волинського та схід Подільського воєводств. Рушійною силою повстання стали ватаги гайдамаків, надвірні козаки, частково селяни й міщани. У червні 1768 р. повсталі з'явилися в околицях Умані. За допомогою сотника **Івана Гонти**, який із надвірними козаками перейшов на бік повсталих, наступного дня М. Залізняк захопив місто. Повстання ширилося.

Тим часом у **1769 р.** до Умані підійшли російські війська. Їхній командувач заявив про свою прихильність до повстанців і запросив М. Залізняка, І. Гонту та іншу старшину на бенкет. Проте це була пастка: на бенкеті ватажків руху підступно заарештували. Загони повсталих, залишившись без провідників, були розгромлені.

Коліївщина стала останнім виступом українців проти влади Речі Посполитої. Поразка повсталих була пов'язана з тим, що російські й польські війська перевершували їх в озброєнні. Крім того, дії учасників руху не були злагодженими, а їхня жорстокість відлякувала від них прихильників.

3. Опришківський рух. О. Довбуш

► Якою була мета діяльності опришків?

Рух народних месників набув поширення і на західноукраїнських землях, особливо в Карпатах. Там їхні загони називали **опришками**. За історичними джерелами, перші такі загони з'явилися в XVI ст. Виступаючи проти утисків селянства, вони невеликими групами по 20—50 осіб нападали на шляхту, лихварів, купців. Опришки мали добрі схованки в горах і користувалися підтримкою населення.

Найвідомішим ватажком опришків був **Олекса Довбуш**. Його загін спустошував панські маєтки, розправлявся із сільськими багатіями. Опорним пунктом опришків стала гора Стіг. Звідти народні месники здійснили стрімкі рейди на Дрогобич, Солотвин, Рогатин, Надвірну та інші міста.

Попри загибель О. Довбуша в **1745 р.** рух опришків не припинився й тривав до середини XX ст.

А-Я Словник

Опришки (від латинського слова *opressor* — «знищувач», «порушник») — учасники повстанського селянського руху, який був поширений на Прикарпатті та в Карпатах. Цей рух оцінюють як соціальний бандитизм.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Які верстви населення брали участь у гайдамацькому та опришківському рухах і Коліївщині? Що їх до цього спонукало?
2. Чим була зумовлена жорстокість учасників Коліївщини? Як це вплинуло на результат повстання?
3. Чому опришківський рух тривав навіть після загибелі його ватажка О. Довбуша?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Простежте за картою атласу основні події гайдамацького й опришківського рухів на Правобережжі та Прикарпатті у XVIII ст.
5. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і назвіть причини повстанської боротьби на Правобережжі в другій половині XVIII ст. Яких форм вона набула? Чому в ній переважали соціальні чинники?
6. **Працюємо разом. Метод «Мозковий штурм».** Чому опришківський рух характеризують як соціальний бандитизм?

Оцінюємо і створюємо

7. **Працюємо в малих групах. Метод «Кола Венна».** Порівняйте гайдамацький та опришківський рухи. Які спільні й відмінні риси вони мали?
8. Дослідіть життя та діяльність О. Довбуша. Сформулюйте власну думку, ким він був — народним героєм чи бандитом. Наведіть аргументи на її підтвердження.
9. **Працюємо разом.** Обговоріть запитання та сформулюйте спільну аргументовану думку.
 - 1) Чи могли народні рухи другої половини XVIII ст. привести до відродження Української козацької держави?
 - 2) Чи можна стверджувати, що Коліївщина була останньою спробою відродити Українську козацьку державу часів Б. Хмельницького?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- посилення соціального, національного та релігійного гноблення в умовах послаблення Речі Посполитої;
- гайдамацький та опришківський рухи;
- історичне значення Коліївщини як повстання, що зміцнило ідею соціальної та національної свободи.

Працюємо з хронологією

1734— 1769 рр.	● Гайдамацький рух
1745 р.	● Загибель ватажка опришків О. Довбуша
1768— 1769 рр.	● Коліївщина

Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». Художник О. Сластіон. 1886 р.

§ 35. Правобережжя та західноукраїнські землі в останній чверті XVIII ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109611

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які країни в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. прагнули приєднати Правобережжя та західноукраїнські землі до свого складу?
2. Коли було ліквідовано козацький устрій на Правобережжі?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- якими були наслідки поділів Речі Посполитої для подальшої долі українських земель;
- про розвиток західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст.

Цікаві факти

Наприкінці XVIII ст. прибічники Російської імперії — магнатські родини Браницьких, Жевуських, Потоцьких та інші — збільшили свої статки, отримали чини й звання. Щоб протиставити польським панам місцеве селянство, більшість якого становили українці, російський уряд звільнив селянство від сплати державних податків, постоїв військ та обов'язку безплатного перевезення військових вантажів на три роки.

1. Поділи Речі Посполитої та українські землі

- 1. Чи припинилося національне гноблення українців після ліквідації Речі Посполитої? 2. За яких обставин наприкінці XVIII ст. українські землі потрапили під владу Російської та Австрійської імперій?

У другій половині XVIII ст. Річ Посполита переживала період занепаду. Фільваркова система господарювання та шляхетське свавілля гальмували господарський розвиток країни, послаблювали її перед зовнішньою агресією. Цим скористалися сусідні держави — Росія, Пруссія та Австрія. Вони прагнули розділити Річ Посполиту та розширити свої володіння, приєднавши її території.

Перший поділ Речі Посполитої відбувся в 1772 р. У результаті до австрійських володінь Габсбургів відійшли землі Руського (за винятком Холмської землі), Белзького воєводства і частини Волинського воєводства. Також у супереч угоді Габсбурги заволоділи західною частиною Подільського воєводства, установивши кордон по річці Збруч. Ці землі разом із Малою Польщею були проголошені Королівством Галичини і Лодомерії із центром у Львові, що підпорядковувалося безпосередньо імператору. У 1785 р. край було поділено на 18 округів, очолюваних старостами. Вища влада належала наміснику (губернатору), якого призначав імператор. Вищим представницьким органом був становий сейм.

Після чергової війни з Османською імперією до володінь Габсбургів у 1775 р. додалася Буковина. Згодом вона увійшла до складу Королівства Галичини і Лодомерії як окремий округ.

✓ Цікаві факти

Ян Матейко — польський художник чеського походження. Він ріс у багатодітній родині. Батько хотів віддати його на навчання музики, але сину подобалося малювати. Хлопець вступив до Академії мистецтв. Я. Матейко став відомим завдяки численним картинам на історичні сюжети.

Шляхта. Художник Я. Матейко. 1893 р.

Під впливом революційних подій у Європі в Польщі виник масовий визвольний рух. Було прийнято Конституцію та започатковано реформи, які мали зміцнити незалежність держави. Катерина II направила до Польщі війська та примусила відмовитися від Конституції та реформ. До дій Росії приєдналася Пруссія.

Унаслідок **другого поділу Речі Посполитої в 1793 р.** до Росії відійшла територія Правобережної України (Подільське, Волинське, Брацлавське та Київське воеводства). Це стало поштовхом до національного повстання під проводом Т. Костюшка. Проте після перших перемог повстанці були розгромлені.

Поразка повстання Т. Костюшка мала згубні наслідки для Речі Посполитої. У **1795 р.** Австрія, Пруссія і Російська імперія домовилися про **третій поділ Речі Посполитої**, і вона на 123 роки припинила своє існування як незалежна держава. До Російської імперії відійшли західні землі Волині.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. українські землі потрапили під владу Російської та Австрійської імперій, які в наступному столітті продовжили політику національного гноблення українського народу.

2. Правобережна Україна наприкінці XVIII ст.

► Які соціально-політичні та економічні зміни відбулися на Правобережжі наприкінці XVIII ст.?

На українських землях, відібраних у Речі Посполитої, російська влада утворила три

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110338

Сучасний британський історик Н. Дейвіс про поділи Речі Посполитої

ПОДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

- Кордони Речі Посполитої до поділів
- Кордони після третього поділу
- Перший поділ 1772 р.
- Другий поділ 1793 р.
- Третій поділ 1795 р.

- 1. Чому саме ці території обрали для проживання єврейського населення?
 2. Які губернії на українських землях у складі Російської імперії не належали до «смуги осілості»?

Корецька порцеляна, яку виробляли наприкінці XVIII ст. в місті Корець (зараз Рівненська область)

губернії: Київську, Подільську та Волинську. Нові адміністративні й судові установи вводили поступово, щоб не провокувати конфлікт. Залишили чинними старі польські закони, а також норми Третього Литовського статуту. Судочинство вели двома мовами — польською та російською.

У той самий час землі католицької і греко-католицької церков та непоступливої шляхти відібрали й частково роздали російським генералам і вищим чиновникам.

Також на правобережні міста поширили дію **Жалуваної грамоти містам 1785 р.** Усі прибутки від торгівлі дозволили використовувати на потреби міського господарства. Запроваджували російську митну і поштову служби. Школи передавали у відання місцевої адміністрації та переводили на російську мову навчання.

На Правобережжі жила значна частина єврейського населення. У **1791 р.** Російська імперія видала указ, що окреслював межі території, за які євреям заборонялося переселятися. Тобто їм дозволяли жити лише в спеціально визначених місцях. Євреям не можна було володіти землею та займатися деякими видами діяльності. Результатом цих обмежень стала надзвичайна скупченість єврейського населення в певній місцевості («смуга осілості»).

3. Соціально-політичне та економічне становище в Галичині, на Буковині й Закарпатті

- Як реформаторська діяльність Марії-Терезії та Йосифа II вплинула на селянське населення західноукраїнських земель?

Українські землі, що опинилися під владою австрійських Габсбургів, перебували в дещо інших умовах. Нова влада намагалася впорядкувати всі сторони життя на нових землях відповідно до загальноімперських. Вирішальний вплив на соціально-економічне становище цих земель мала реформаторська діяльність Марії-Терезії та Йосифа II.

Краєвид Львова другої половини XVIII ст. Художники
З. Розвадовський і С. Яновський. 1929 р.

Селяни Закарпаття отримали садиби й земельні наділи, за які вони мали відробляти повинності й певну кількість днів панщини. Пізніше селяни дістали право займатися ремеслом і розпоряджатися майном, а панам заборонили відбирати в них садиби та втручатися в їхнє сімейне життя. Наступний закон звільнив селян від кріпосної залежності, вони могли вільно пересуватися країною, передавати майно в спадок, вибирати професію, навчатися в школах.

Так само змінювалося й становище селян Галичини. Австрійський уряд обмежив кількість повинностей. **У 1782 р. селян звільнили від особистої залежності**, дозволили їм одружуватися за власним вибором, навчатися ремесел, пересуватися країною. У 1786 р. були визначені категорії селян і розміри панщини залежно від кількості землі. Скасували дворові повинності. Наступного року землі, якими користувалися селяни, проголосили їхніми володіннями.

На Буковині продовжувала діяти «Золота грамота», запроваджена молдавським господарем у 1766 р. Вона скорочувала панщину до 6—12 днів на рік. Згодом і тут було поширено чинність законів 1782 і 1786 рр.

Суттєві зміни відбулися і в господарстві. З'явилися нові сільськогосподарські культури (картопля, кукурудза). Активно освоювалися

❑ Цікаві факти

На середину XVIII ст. на Закарпатті всі парафії стали греко-католицькими. Проте згодом ситуація змінилася. Австрійський уряд ліквідував становість духовенства, обмежив вплив Папи Римського, закрив монастирі й залишив за ними землі тільки на умовах утримання шкіл або притулків для літніх людей. Важливим стало запровадження віротерпимості та зрівняння в правах представників усіх конфесій. Імператор Йосиф II розпорядився, щоб духовенство здійснювало службу мовою місцевого населення, а при кожній церкві була створена школа. Таким чином унійна (греко-католицька) церква зі знаряддя колонізації та окатоличення перетворилася на захисника мови й традицій українського населення.

Краєвид міста Жовква (Галичина) XVIII ст.
Художник Е. Кронбах. XIX ст.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- наслідки поділу Речі Посполитої для українських земель;
- вплив реформ Марії-Терезії та Йосифа II на становище західноукраїнських земель.

Працюємо з хронологією

- 1772, 1793, 1795 рр. ● Поділи Речі Посполитої
- 1775 р. ● Приєднання Буковини до володінь австрійських Габсбургів
- 1782 р. ● Скасування особистої залежності селян у володіннях австрійських Габсбургів
- 1791 р. ● Установлення «смуги осілості» для єврейського населення в Російській імперії

гірські райони. Розвивалися вівчарство й сви-
нарство.

Дуже повільно розвивалося міське життя. Єдиним великим містом на той час був Львів, що налічував 30 тис. осіб. Більшість населення міст становили поляки, євреї, німці, вірмени тощо.

У другій половині XVIII ст. на західноукраїнських землях з'явилися перші мануфактури з виробництва сукна й полотна. Проте переважало, як і раніше, ремісниче виробництво. Габсбурги мало опікувалися економічним розвитком далеких провінцій своєї імперії, у якій вже існували давні промислові центри (Австрія, Чехія).

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Як змінилося становище Правобережної України після її приєднання до Росії?
2. Як змінилося національне і релігійне життя українців після поділів Речі Посполитої?
3. Які обмеження наклала на єврейське населення Правобережжя російська влада?

Застосовуємо і аналізуємо

4. **Працюємо в парах.** Створіть сенкан, який розкриває сутність поняття «смуга осілості». Результат роботи обговоріть у класі.
5. **Працюємо в малих групах.** Охарактеризуйте розвиток західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст. Складіть ментальну карту.
6. **Працюємо в малих групах. Метод «Кола Венна».** Визначте спільні та відмінні риси економічного розвитку Правобережжя і Галичини після поділів Речі Посполитої.

Оцінюємо і створюємо

7. **Працюємо разом.** Чому українське населення виявилось байдужим до того, що Річ Посполита втрачала незалежність?
8. **Метод «ПРЕС».** Сучасний український історик В. Верига писав: «Австрія застала [у XVIII ст.] Галичину в руїні, без шкіл, доріг, великих міст, промислу, торгівлі, із бідним і повністю поневоленим польською шляхтою сільським населенням...». Чи згодні ви з таким висновком? Підтвердьте власну думку аргументами.

§ 36. Культура України в другій половині XVIII ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109612

1. Особливості розвитку культури

- Якими були найбільші виклики для розвитку української культури в другій половині XVIII ст.?

У другій половині XVIII ст. тривали процеси, започатковані в попередні часи розквіту української культури. Водночас формувалися умови, за яких вона поступово втрачала самобутність. Заходи російського уряду з ліквідації Гетьманщини та Запорозької Січі й перетворення Лівобережжя на провінцію Російської імперії позбавляли українську культуру основ її розвитку. Дещо в інших умовах розвивалися західноукраїнські землі, що перебували у складі Австрійської імперії. Проте зберігалася єдність української національної культури.

Імперські кордони значно обмежили звичні раніше культурні зв'язки із Західною Європою. Одночасно із цим Російська імперія могла використовувати інтелектуальний потенціал Гетьманщини. Для XVIII ст. стало характерним явище, коли талановиті й освічені українці залишали Батьківщину та пов'язували подальше життя з Росією. Багато з них зробили значний внесок у розвиток тогочасного російського мистецтва.

2. Освіта і книгодрукування

- Якими були наслідки потрапляння українських земель під владу двох імперій для розвитку освіти?

На середину XVIII ст. загальний рівень грамотності населення України був досить високим. Його забезпечували передусім українські народні школи — найпоширеніший тип початкових шкіл. Школи утримували коштом парафіяльних братств. У другій половині XVIII ст. в Гетьманщині працювало 866 українських народних шкіл. Такі школи були й на

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості розвитку культури України другої половини XVII — першої половини XVIII ст.?
2. Про які здобутки й досягнення української культури другої половини XVII — першої половини XVIII ст. ви знаєте?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про особливості розвитку культури України в другій половині XVIII ст.;
- імена видатних представників української культури цієї доби та їхні основні здобутки.

Греко-католицька генеральна семінарія («Барбареум») у Відні (Австрія). Сучасний вигляд

Печатка Києво-Могилянської академії. XVIII ст.

❗ Зверніть увагу

Більшість культурних здобутків українського народу XVII—XVIII ст. була пов'язана з Києво-Могилянською академією. У її стінах формувалася українська літературна мова, розвивалися літературні жанри, закладалися основи національного театру. У період між 1754 та 1768 рр. понад 300 випускників академії вибрали імперську службу або переїхали до Росії. Однак у 60-х рр. XVIII ст. період розквіту академії змінився занепадом. Поступово погіршувалося її матеріальне становище. У 1748 р. в Києво-Могилянській академії було запроваджено російську мову, з 1763 р. навчання повністю перевели на російську. У 1817 р. Києво-Могилянську академію перетворили на духовну семінарію, а в 1819 р. — знову на академію. В академії вимагали дотримання «російського правопису та московської вимови», тобто здійснювали заходи зросійщення.

► Які зміни відбулися в розвитку Києво-Могилянської академії у XVIII ст.? Чим вони були зумовлені?

☑ Цікаві факти

У 1744 р. в Мукачевому на Закарпатті було створено богословську школу. Пізніше її перенесли до Ужгорода та перетворили на духовну семінарію. У 1783 р. у Львові відкрили Греко-католицьку духовну семінарію — першу вищу богословську школу для галицьких українців.

Слобожанщині. Навчання здійснювали українською мовою, учнями могли стати навіть діти з найбідніших сімей.

Знищення української державності зруйнувало народну школу. Закріпачене українське селянство було неспроможне утримувати заклади освіти. Освіта набувала станового характеру й перетворювалася на привілей вищих верств населення. Початкові народні школи існували на Правобережжі та західноукраїнських землях. Більшість початкових шкіл Правобережжя контролювали єзуїти, а польська початкова освіта для українських селян була фактично недоступною.

Середню освіту можна було здобути в Чернігівському, Харківському, Переяславському колегіумах. Це були загальностанові навчальні заклади, створені за зразком Києво-Могилянської академії. Наприкінці XVIII ст. Чернігівський і Переяславський колегіуми перетворили на духовні навчальні заклади — семінарії, а Харківський — на казенне училище.

На Правобережжі діяли гімназії для дітей польської шляхти, навчання в яких здійснювали польською або німецькою мовами. Дуже обмеженим був доступ українців до католицьких і протестантських навчальних закладів на Закарпатті.

Важливим осередком вищої освіти на західноукраїнських землях залишався Львівський університет. Після приєднання Галичини до Австрійської імперії в ньому відбулися певні зміни. Австрійський уряд дозволив залишити певні університетські відділи, які увійшли до **Руського інституту («Студіум рутеніум»)**. До навчального процесу було запроваджено викладання української мови. Однак інші предмети викладали лише польською та німецькою мовами. Інститут проіснував до 1805 р.

Освітнє життя населення Галичини розвивалося завдяки заснуванню в 1776 р. імператрицею Марією-Терезією у Відні **Греко-католицької генеральної семінарії («Барбареум»)**. Щорічно в ній могли навчатися 29 юнаків із Галичини.

У другій половині XVIII ст. добре розвивалося книгодрукування. Роль найважливіших видавничих центрів відігравали друкарні Києво-Печерської лаври та Троїце-Іллінського монастиря (Чернігів). Тут друкували твори як богословської, так і світської літератури. Через посилення утисків російського уряду на українську культуру з'явилися численні імперські укази з вимогами не допустити «особливого наріччя» і стежити за відповідністю українських книг московським зразкам. Проте, незважаючи на постійні обмеження й заборони, українські друкарі збагатили національне духовне життя. Було видано такі відомі книги, як Біблія, «Києво-Печерський патерик», «Синопис», «Часослов навчальний», «Буквар» (шість видань) та багато інших.

Кілька друкарень відкрили й на західноукраїнських землях. Найбільшою з них була друкарня Антона Піллера. Вона видавала книжки різними мовами. До 1800 р. тут було надруковано 250 книжок. Також у 1776 р. французькою мовою друкували «Львівську газету» — перше відоме періодичне видання на теренах України.

3. Література

- Які жанри були поширені в українській літературі другої половини XVIII ст.? Які теми в них переважали?

Цікавим явищем української літератури стала українська історико-мемуарна проза. Чільне місце в ній посідали щоденники Миколи Ханенка і Якова Марковича. У своїх творах вони зображували події тогочасного державного, політичного та економічного життя, змальовували побут української шляхти.

Важливу роль у літературі другої половини XVIII ст. відігравали поетичні твори. У багатьох історичних віршах знайшли відображення боротьба українського населення Правобережжя, події Коліївщини. Відгуком на імперський указ 1786 р. про вилучення з українських монастирів земельних маєтків став анонімний сатиричний вірш «Плач київських монахів».

Перший номер «Львівської газети» («Gazette de Leopold»). 1776 р. Фотокопія

Яків Маркович. Невідомий художник

❑ Цікаві факти

До жанру історичних віршів XVIII ст. належить написаний Семеном Довговичем віршований діалог «Розмова Великоросії з Малоросією». Автор обстоював ідею автономії України та висловлювався проти політики Росії в Гетьманщині. У цьому творі він також обґрунтовував давні права і привілеї, якими користувалася українська шляхта, підкреслював право козацької старшини на всі права й привілеї, отримані російським дворянством.

🎥 Навчальний фільм

rnk.com.ua/110360

Яким Сковорода був насправді?

Григорій Сковорода. Невідомий художник. XIX ст.

Працюємо з джерелом

rnk.com.ua/110339

Г. Сковорода про головну мету філософії

Представником сатирично-гумористичної поезії був Іван Некрашевич. Яскраві побутові сцени з народного життя він змалював у творах «Ярмарок» та «Сповідь».

Друга половина XVIII ст. збагатила українську філософську думку новими ідеями. У Києво-Могилянській академії курс філософії викладав суспільний діяч, письменник Михайло Козачинський. Він знайомив слухачів з ідеями про невід’ємні природні права людини, які набули поширення в Західній Європі. М. Козачинський заклав основи громадянського природного права. Найвизначнішим серед його учнів був **Григорій Сковорода** — майбутній видатний філософ, гуманіст, просвітник, поет, педагог, музикант. У філософських роздумах велику увагу Г. Сковорода приділяв тому, як людина може стати щасливою.

4. Розвиток природничих наук

► У чому полягали успіхи в розвитку природничих наук у другій половині XVIII ст.?

Друга половина XVIII ст. стала періодом успіхів у розвитку природничих наук. Значний внесок у розвиток медичних знань зробили Нестор Амбодик-Максимович, Мартин Тереховський та інші. Крім того, ці вчені почали досліджувати рослинний світ України. Н. Амбодик-Максимович створив перший вітчизняний підручник із ботаніки, зосередившись, зокрема, на вивченні рослин українських земель. Українські лікарі чимало уваги приділяли боротьбі з епідемічними захворюваннями. Так, Єфрем Мухін запровадив щеплення проти віспи, шукав засоби боротьби з холерою. Данило Самойлович, який служив військовим лікарем під час російсько-турецької війни, запропонував нові методи запобігання епідемії чуми.

Розвивалася медична освіта. У 1773 р. для підготовки лікарів та аптекарів у Львові було створено медичний колегіум. На землях Наддніпрянської України, у Єлисаветграді, у 1787 р. виникла перша спеціальна медична школа.

5. Музика

- Яких українських композиторів вважають найвидатнішими представниками української хорової музики другої половини XVIII ст.?

Музичне мистецтво другої половини XVIII ст. не можна уявити без творчості трьох видатних майстрів української хорової музики: **Максима Березовського, Дмитра Бортнянського та Артема Веделя**. М. Березовський є автором 20 хорових церковних концертів. Його музика відзначається ліричністю, проникненням у внутрішній світ людини. Д. Бортнянський написав опери «Сокіл», «Син-суперник», комедію «Свято сеньйора», також йому належать понад 100 творів хорової церковної музики. А. Ведель написав 29 хорових церковних концертів, які вирізняються високою майстерністю та драматизмом образів. Творчу спадщину цих композиторів єднають відчутні впливи української народної пісенності.

Особливу любов і пошану українського народу, як і раніше, мали козаки-бандуристи.

6. Архітектура і скульптура

- 1. Як змінювалися архітектурні стилі в Україні протягом XVIII ст.? 2. Чому наприкінці XVIII ст. зник український стиль в архітектурі?

В українській архітектурі другої половини XVIII ст. співіснували різні стилі. В оригінальних формах українського бароко зводив будівлі **Степан Ковнір**. За його участі було споруджено корпус, будинок друкарні й дзвіниці на Дальніх і Ближніх печерах Києво-Печерської лаври, Кловський палац у Києві, церкву Антонія й Феодосія у Василькові.

Найкращі риси українського бароко розвинув архітектор **Іван Григорович-Барський**. Його першою роботою став міський водогін у Києві з павільйоном-фонтаном «Феліціан» на майдані перед будинком магістрату (зараз «Самсон» на Контрактовій площі). За проектами І. Григоровича-Барського в Києві було споруджено Надбрамну церкву із дзвіницею

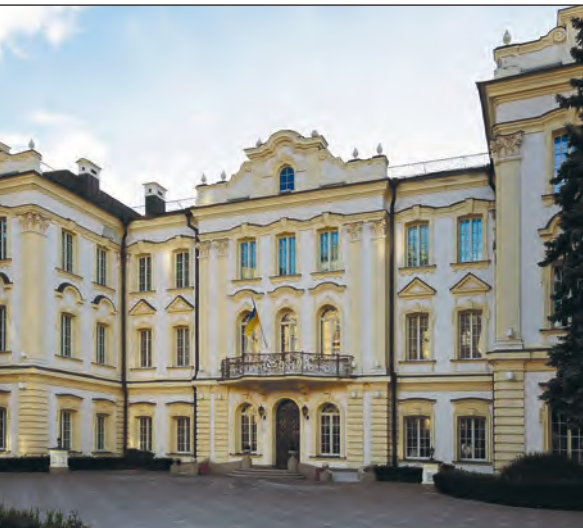
Обкладинка підручника з ботаніки Н. Амбодика-Максимовича. 1795 р.

Артем Ведель. Невідомий художник

❑ Цікаві факти

Тогочасна українська музика була тісно пов'язана із західноєвропейською музичною культурою. Останній гетьман Української козацької держави К. Розумовський мав у Глухові власні оркестр і театр, де ставили італійські опери. Зібрана ним нотна бібліотека є однією з найдавніших у Східній Європі.

Кловський палац у Києві. Архітектор С. Ковнір. 1756—1761 рр.
Сучасний вигляд

Андріївська церква в Києві. Архітектор Б. Растреллі.
1747—1762 рр. Сучасний вигляд

Фонтан «Самсон» з ротондою в Києві.
Архітектор І. Григорович-Барський.
Сучасний вигляд

в Кирилівському монастирі, Покровську церкву, церкву Миколи Набережного на Подолі, бурсу Києво-Могилянської академії, дзвіницю Успенського собору. У творчості майстра простежувалися риси класицизму.

У середині XVIII ст. в українську архітектуру прийшов новий західноєвропейський стиль рококо як продовження традицій бароко. Він вирізняється витонченими деталями декоративного оздоблення. У стилі рококо за проектами зарубіжних архітекторів збудовані Андріївська церква в Києві, собор Святого Юра у Львові, міська ратуша в Бучачі та інші.

У цей час також набув поширення стиль класицизму. Було зведено палаци гетьмана К. Розумовського в Яготині, Глухові та Батурині (архітектор Чарльз Камерон).

Українські народні майстри не забули секретів дерев'яної архітектури. Найбільшою дерев'яною спорудою XVIII ст. був Троїцький собор у Самарі (Дніпропетровська область) заввишки близько 65 м (будівничий **Яким Погрібняк**).

У цей час на українських землях успішно розвивалася скульптурна творчість. На Лівобережжі її досягнення пов'язують із діяльністю різьбяр по дереву **Сисоя Шалматова**. Він

Іконостас Мгарського монастиря
в Лубнах (Полтавська область).
Скульптор С. Шалматов

виконував скульптурне оформлення іконостасів Мгарського монастиря, церкви Святої Покрови в Ромнах, Хрестовоздвиженського собору в Полтаві. Майстер інколи відступав від релігійних правил. Відчувалося, що він добре знав анатомію людини та прагнув надати образу психологічної виразності.

Серед скульпторів, які працювали в цей час на західноукраїнських землях, варто згадати **Йоганна Пінзеля**. Він виконав статуї Юрія Змієборця, Святих Афанасія і Лева на фасаді собору Святого Юра у Львові. Йому належить також серія кам'яних фігур, які доповнюють архітектуру ратуші в місті Бучач, скульптурне оздоблення костелу в Городку, скульптура «Розп'яття» у львівському костелі Святого Мартина. Наприкінці 60-х рр. XVIII ст. провідна роль у галицькій скульптурі перейшла до місцевих майстрів, що працювали в стилі рококо. Так, вони виконували роботи для собору Святого Юра й Латинського кафедрального собору у Львові.

7. Живопис і графіка

- Що було характерне для розвитку живопису та графіки другої половини XVIII ст.?

Для українського живопису друга половина XVIII ст. стала часом поширення впливу рококо. Український портретний живопис цієї доби значною мірою зберіг пишність та урочистість

Розп'яття. Скульптор Й. Пінзель.
Близько 1755—1760 рр.

- Як ви вважаєте, чому автор обрав таке динамічне зображення Христа на хресті?

Мідна гравійована дошка «Святий Іван Золотоусий» до «Службника». Художник А. Гочемський. Почаїв (Тернопільська область). 1791 р.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110779

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- розвиток української культури другої половини XVIII ст. та збереження традицій попереднього періоду;
- причини швидкої втрати українською культурою своєї самобутності.

Цікаві факти

Народна картина «Козак Мамай» стала символом епохи, що минала. На ній козак-бандурист сидить один серед широкого степу. Він згадує славне минуле козацтва, журиться з його сумної долі. У часи знищення російським урядом Гетьманщини та Запорозької Січі, соціального й духовного поневолення ця картина була найпопулярнішою серед українців.

► Висловіть думку, чому невідомі художники того часу зверталися до історичної тематики.

форм, що склалися в попередні часи бароко. До наймайстерніших зразків належать портрети полковника О. Ковпака, київського міщанина М. Балабухи, лубенського полковника Г. Гамалії, переяславського полковника С. Сулими та інших.

У цей час успішно розвивалося графічне мистецтво. У творчості **Григорія Левицького-Носа** українська графіка досягла своєї вершини. Г. Левицький-Ніс намагався перекласти традиційні сюжети та створював власні оригінальні композиції. Стали відомими також гравери Почаївської друкарні **Адам** та **Йосип Гочемські**. А. Гочемський ілюстрував не лише церковні видання, але й перший в Україні підручник із медицини Андрія Крупинського.

Найоригінальнішим жанром образотворчого мистецтва України другої половини XVIII ст. стали картини, створені невідомими народними майстрами. Серед творів цих часів чимало зображень опришків, гайдамаків, ватажків Коліївщини М. Залізняка та І. Гонти.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Укажіть представників і зразки (пам'ятки) літератури другої половини XVIII ст.
2. Назвіть імена видатних українських композиторів другої половини XVIII ст. У чому полягав їхній внесок у розвиток музичного мистецтва?

3. Наведіть приклади споруд українського бароко, створених С. Ковніром, І. Григоровичем-Барським, Я. Погрібняком.

Застосовуємо і аналізуємо

4. **Працюємо в парах.** Наведіть перелік подій, які найбільше вплинули на розвиток української культури у XVIII ст.
5. Як імперські дії вплинули на розвиток освіти на українських землях у XVIII ст.? Чи можна стверджувати, що вона занепадала? Чому?
6. Чому народні картини вважають своєрідним відображенням тогочасного українського життя?
7. **Працюємо в парах.** Обговоріть і визначте, що, на ваш погляд, прагнув сказати Г. Сковорода висловом «Світ ловив мене, та не спіймав».
8. Складіть узагальнену таблицю «Українська культура другої половини XVIII ст.». Зробіть висновок про досягнення української культури цього періоду.

Галузь культури	Видатні діячі	Основні здобутки

Оцінюємо і створюємо

9. **Працюємо в малих групах.** На онлайн-карті створіть маршрут віртуальної подорожі українськими місцями, які пов'язані з розвитком української культури другої половини XVIII ст. На карті розмістіть фотографії архітектурних споруд, картин, історичні довідки, що характеризують найважливіші досягнення культури України цього періоду.
10. **Працюємо в парах.** Дослідіть життя та творчість Й. Пінзеля. Уявіть, що ви маєте можливість поставити запитання цьому діячеві. Якими вони були б? Спрогнозуйте відповіді.

Портрет лубенського полковника Григорія Гамалії. Невідомий художник. Кінець XVII ст.

- Підготуйте повідомлення про одну із зображених у параграфі пам'яток культури, яка вам сподобалася найбільше.

rnk.com.ua/109920
Практичне заняття
за розділом V

rnk.com.ua/109921
Узагальнення знань
за розділом V

rnk.com.ua/109922
Тестові завдання
за розділом V

Термінологічний покажчик

Академія, 72
Базавлуцька Січ, 44
Бароко, 78
Барська конфедерація, 250
Бастіон, 78
Берестейська церковна унія, 66
Вальний сейм, 12
Великий Луг, 40
Військо Запорозьке, 84
Воєводство, 10
«Вольності Війська
Запорозького низового», 45
Гайдамаки, 249
Генеральна військова
рада, 123
Генеральна старшина, 124
Гетьман, 45
Гетьманські універсали, 123
Гетьманщина, 123
Гравюра, 80
Громадянська війна, 150
Депортація, 169
Диван, 51
Дике Поле, 39
Дніпровський Низ, 40
Епіграма, 75
Займанщина, 127
Запорожжя, 40
Запорозька Січ, 44
«Засіка», 40
Зимівник, 40
Караколь, 47
Карловицький конгрес
1698—1699 рр., 181
Кіш, 47
Козак, 38
Козаки-випишки, 105
Козацька рада, 45
Козацька революція
XVII ст., 110
Козацькі клейноди, 84

Козацькі повстання (війни), 86
Колегіум (колегія), 73
Конфесія, 13
Кошовий отаман, 45
Кріпацтво (кріпосне право), 21
Курултай, 51
Курінь, 47
Куруци, 182
Литовські статuti, 12
Люблінська унія, 24
Магдебурзьке право, 17
Магнати, 12
Мемуари, 75
Меценат, 73
Микитинська Січ, 113
Наїзд, 36
Національно-визвольна війна
середини XVII ст., 110
Нація, 5
Низове козацтво, 41
Опришки, 252
Ораторсько-проповідницька
проза, 75
Ордер, 78
Оренда, 14
Паланки, 238
Пани, 11
Панщина, 21
Парафія, 13
Період (історичний), 5
Покозачення, 41
Полемічна література, 68
Політична еліта, 124
Політична еміграція, 203
Політична культура, 29
Полк, 125
«Правління гетьманського
уряду», 231
«Право патронату», 59
«Право подавання», 59
Привілей, 10

Протекторат, 139
Протестантизм, 27
Ранньомодерна доба
(Ранній Новий час)
історії України, 5
Реєстрове козацтво, 84
Рента, 14
Республіка, 25
Річ Посполита, 25
Руїна, 150
Русини, 16
Руська (українська) шляхта, 10
Священний Синод Російської
православної церкви, 216
Сейм, 12
Сеймики, 12
Сердюки, 160
Слобожанщина (Слобідська
Україна), 9
Слов'яно-греко-латинська
школа, 72
Сотня, 125
Социніанство, 60
Соціальний стан, 10
Ставропігія, 63
Старовіри (розкольники), 242
Старшинське
землеволодіння, 183
Товарне виробництво, 20
Томаківська Січ, 44
Українська унійна (греко-
католицька) церква, 66
Українське бароко, 78
Українське козацтво, 38
Універсал, 123
Федеративна держава, 24
Фільварок, 20
Церковні братства, 62
Чайка, 48
Чорна рада, 155
«Шляхетська демократія», 26

rnk.com.ua/109923
Основні поняття і терміни

rnk.com.ua/109924
Основні дати і події

Пам'ятна монета
України, присвячена
Галшці Гулевичівні.
2015 р.

Пам'ятна монета
України, присвячена
Хотинській війні.
2021 р.

Пам'ятна монета
України, присвячена
битві під Батогом.
2002 р.

Передмова	3
§ 1. Повторення. Вступ	4

Розділ І. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ. ЛЮБЛІНЬСКА УНІЯ

§ 2. Українські землі в першій половині XVI ст.	8
§ 3. Соціально-економічне життя на українських землях на початку — у середині XVI ст.	16
§ 4. Люблінська унія та її наслідки.	24
§ 5. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Речі Посполитої в 1569—1648 рр.	31
§ 6. Поява українського козацтва.	38
§ 7. Утворення Запорозької Січі	44
§ 8. Кримський ханат.	51
Практичне заняття за розділом І.	56
Узагальнення за розділом І.	56
Тестові завдання за розділом І.	56
Історична скарбничка.	57

Розділ ІІ. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ. БРАТСЬКИЙ РУХ. БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ

§ 9. Церковне життя.	58
§ 10. Укладення Берестейської церковної унії.	65
§ 11. Культура України XVI — першої половини XVII ст.	72
Практичне заняття за розділом ІІ	82
Узагальнення за розділом ІІ	82
Тестові завдання за розділом ІІ	82
Історична скарбничка.	83

Розділ ІІІ. КОЗАЦТВО ВІД БОРОТЬБИ ЗА СТАНОВІ ІНТЕРЕСИ ДО ТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ

§ 12. Козацтво наприкінці XVI ст.	84
§ 13. Участь козаків у морських походах, війнах Речі Посполитої та європейських держав.	91
§ 14. Козацтво і православна церква. Реформи Петра Могили. Києво-Могилянський колегіум.	99
§ 15. Козацькі повстання 20—30-х рр. XVII ст.	103
§ 16. Передумови, причини та початок Національно-визвольної війни середини XVII ст.	110
§ 17. Перебіг боротьби в 1648—1649 рр.	116
§ 18. Утворення Козацької держави — Війська Запорозького	123
§ 19. Воєнно-політичні події 1650—1653 рр.	129
§ 20. Козацька держава в системі міжнародних відносин.	136
§ 21. Розгортання воєнно-політичних подій у 1654—1657 рр.	142
Практичне заняття за розділом ІІІ.	147
Узагальнення за розділом ІІІ.	147
Тестові завдання за розділом ІІІ.	147
Історична скарбничка.	148

Розділ IV. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА

наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

§ 22—23. Гетьманство І. Виговського. Розкол Гетьманщини. Андрусівське перемир'я	149
§ 24. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60—70-х рр. XVII ст.	160
§ 25. Слобідська Україна, Запорозька Січ і Ханська Україна в другій половині XVII ст. Кошовий отаман І. Сірко	172
§ 26—27. Українські землі в другій половині XVII — на початку XVIII ст.	180
§ 28. Гетьманщина в Північній війні. Повстання І. Мазепи. Конституція П. Орлика	197
§ 29. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Ліквідація гетьманату	208
§ 30. Церковне життя в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.	213
§ 31. Українська культура в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. «Козацьке бароко»	218
Практичне заняття за розділом IV	228
Узагальнення за розділом IV	228
Тестові завдання за розділом IV	228
Історична скарбничка	229

Розділ V. РОЗПОДІЛ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ МІЖ ІМПЕРІЯМИ. ЗАГИБЕЛЬ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА КРИМСЬКОГО ХАНАТУ

§ 32. Спроби збереження автономії та реформування Гетьманщини. Політична культура козацької старшини	230
§ 33. Нищення Козацької держави, козацького устрою Слобідської України та Запорозької Січі. Доля запорожців	236
§ 34. Українські землі у складі Речі Посполитої. Опришківський рух. Гайдамацькі повстання. Коліївщина	249
§ 35. Правобережжя та західноукраїнські землі в останній чверті XVIII ст.	254
§ 36. Культура України в другій половині XVIII ст.	259
Практичне заняття за розділом V	267
Узагальнення за розділом V	267
Тестові завдання за розділом V	267
Історична скарбничка	268

Додатки

Термінологічний покажчик	269
Основні поняття і терміни	269
Основні дати і події	269
Плани-схеми та характеристики різних форм роботи	271
Методи інтерактивного навчання та розвитку критичного мислення	271
Використані джерела	271

Пам'ятна монета
України, присвячена
Павлу Полуботку.
2003 р.

Пам'ятна монета
України, присвячена
Кирилу Розумовському.
2003 р.

Набір пам'ятних монет
України «Козацькі
клейноди». 2021 р.

rnk.com.ua/109168
Плани-схеми
та характеристики різних
форм роботи

rnk.com.ua/109118
Методи інтерактивного навчання
та розвитку критичного
мислення

rnk.com.ua/110326
Використані
джерела

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня/учениці	Навчаль- ний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГАЛІМОВ Акім Альфадович
ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович
СИРЦОВА Ольга Миколаївна

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

Підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.

Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Провідні редакторки *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*

Редакторка *С. С. Павлюченко*

Технічний редактор *А. В. Плisko*

Художнє оформлення *В. І. Труфена, Т. В. Задорожної*

Коректорка *Н. В. Красна*

**У підручнику використано відеофільми, створені А. А. Галімовим
у межах проекту «Реальна історія».**

Підписано до друку 30.05.2025. Формат 84×108/16. Папір крейдований.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 28,56. Обл.-вид. арк. 27,38.
Наклад 85 254 пр. Зам. 11 104-2025.

ТОВ Видавництво «Ранок», пр. Незалежності, 5, Харків, 61022;
вул. Деревлянська, 13, Київ, 04119. E-mail: office@ranok.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7548 від 16.12.2021.

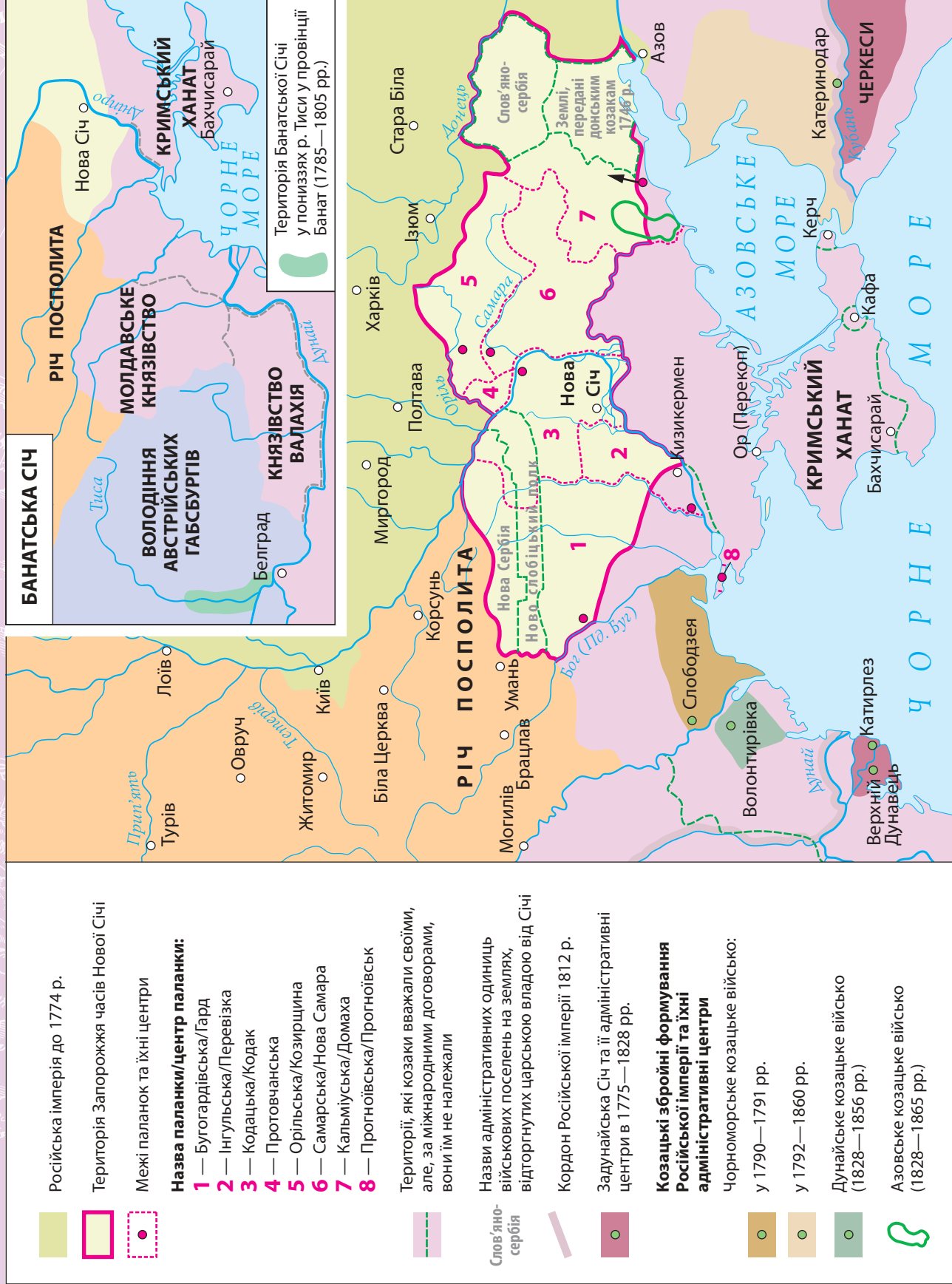
Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків 61052.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5340 від 15.05.2017.
Тел. +38 (057) 712-20-00. E-mail: triadakniga@ukr.net

Служба підтримки:
rnk.com.ua/107946

ЗАПОРОЖЖЯ ТА ЗАПОРОЖЦІ ПІСЛЯ 1734 Р.

Історія України

підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

Особливості підручника

- Підручник допоможе дізнатися про події Ранньомодерної доби на українських землях
- Робота з ілюстраціями, картами, схемами, таблицями та історичними джерелами наблизить до розуміння подій
- Цікаві запитання і завдання сприятимуть розвитку пізнавального інтересу

Інтерактивний електронний додаток

- Інтерактивні тестові завдання до кожного параграфа
- Понад 20 навчальних відео
- Підсумкові інтерактивні роботи до кожного розділу

ISBN 978-617-09-9595-7

Інтерактивний
електронний додаток до
підручника доступний
за QR-кодом
або посиланням
rnk.com.ua/107943